

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

O.SAFAROV, D.O‘RAYEVA, M.QURBONOVA

O‘ZBEKISTON XALQLARI ETNOGRAFIYASI VA FOLKLORI

*Kasb-hunar kollejarining madaniyat va san‘at
yo‘nalishida ta‘lim oluvchi talabalar
uchun darslik*

**„O‘QITUVCHI“ NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI
TOSHKENT — 2007**

ББК63.5(5У)

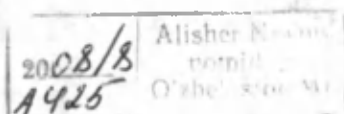
ББ 82.3(У)

Taqrizchilar: **M. Mahmudov** — pedagogika fanlari doktori;
B. Mustafoyev — pedagogika fanlari nomzodi;
N. Safarova — filologiya fanlari nomzodi;
I. Bozorov — falsafa fanlari nomzodi.

„O‘zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori“ darsligi kasb-hunar kollejlarning madaniyat va san‘at yo‘nalishida tahsil oluvchi talabalar uchun mo‘ljallangan.

Talabalarga o‘zbek xalqi an‘analarining o‘ziga xosligi, betakrorligi, „urf-odat“, „marosim“ tushunchalari va ular bilan bog‘liq xalq og‘zaki ijodi namunalarining janriy tarkibi, qo‘shiqchilik va baxshichilik san‘ati, atoqli shoir va yozuvchilarning folklorga munosabati xususida umumiy ma‘lumotlar beriladi. Bu fan orqali o‘quvchilarda xalq an‘analarini ardoqlash, milliy qadriyatlarimizni, jumladan, o‘zbek folklori namunalarini jahon miqyosida targ‘ib va tashviq qilish tuyg‘usi shakllantiriladi.

Ushbu darslik akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning o‘qituvchilari, talabalari hamda umuman milliy ma‘naviyatimizning ajralmas qismi bo‘lgan entografiya va folklorga oid qadriyatlarimiz bilan qiziquvchi kitobxonalar ommasiga mo‘ljallangan.

S 0505000000 — 122 Qat.buyurt. — 2007.
353-(04)—2007

ISBN 978-9943-02-104-4

© „O‘qituvchi“ nashriyot-matbaa
ijodiy uyi, 2007.

SO‘ZBOSHI

Asrlar mobaynida xalqimizga juda katta ruhiy va ma'naviy quvvat berib kelayotgan milliy qadriyatlarimizni, folklor an'analarimizni yoshlar ongiga chuqur singdirish, har tomonlama yetuk, barkamol avlodni tarbiyalab voyaga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Yurtimiz mustaqillikka erishgach, bunga keng imkoniyatlar yaratildi. Chunki mam-lakatimizda kechayotgan milliy o'zlikni anglash va ma'naviy hurlikni his etish ehtiyoji ajdodlarimiz qalb qo'ri, aql-zakovati, turmush tajribasi asosida yaratilgan madaniy merosimizni bilishni va shu asosda turli bunyodkorlik va yaratuvchilik ishlarini amalga oshirishni taqozo etmoqda. Bu esa xalqimiz turmush tarzini va og'zaki badiiy ijodini o'rganish, targ'ib etish ehtiyojini keltirib chiqarmoqda. Shu ehtiyojdan kelib chiqib, kasb-hunar kollejarining madaniyat va san'at yo'nalishidagi o'quv dargohlari rejasiga „O'zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori“ fani kiritildi. Bu fan o'zbek xalqining betakror madaniy va ijtimoiy turmush tarzi, o'tmish tarixi, madaniyati, badiiy ijodi, mehnat malakasi, eng sara an'analari, urf-odat va marosimlari, axloqiy va e'tiqodiy qarashlarini o'zida mujassamlashtirishi bilan yoshlarni odob-axloqli, xalq an'analariga sadoqatli qilib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Unda o'rganilayotgan xalq og'zaki ijodi namunalari estetik va emotsional, aqliy va axloqiy tarbiyaning muhim vositasi sifatida ayricha ahamiyatga ega. Ular orqali talabalarda aql-idrokni, umuminsoniy tushunchalarni tarbiyalash mumkin. Ijodkor xalqimiz tomonidan yaratilgan nodir ma'naviy boylik hisoblangan folklor asarlari asrlar osha turli axloqiy tushunchalarni betakror badiiy shaklda kishilar qalbiga singdirishda bebaho sarchashma sifatida xizmat qilib kelmoqda.

O'zbek xalqi etnografiyasi va folklorini o'rganish orqali ajdodlarimizning boy madaniy va ma'rifiy o'tmishini yanada teran anglash mumkin. U talabalarning dunyoqarashini,

e'tiqodini o'stirishi bilan birga nutq boyligini ham rivojlantiradi. Badiiy tafakkurini taraqqiy toptiradi. Shuningdek, xalq og'zaki badiiy ijodiga oid janrlar bilan yaqindan tanishishga, uning rivojlanish bosqichlarini bilib olishga, xalq turmushi, urf-odatlarini, ruhiyatiga daxldor bilimlarni egallashga, milliy an'analarni mohiyatini, kelib chiqish tarixini anglashga yordam beradi.

Fanning maqsadi: o'zbek xalqining turmush tarzi, mashg'ulotlari, milliy an'analari, urf-odatlarini, marosim va bayramlari, og'zaki badiiy ijodi, o'ziga xos madaniyati tarixi bilan o'quvchilarni yaqindan tanishtirish orqali ajdodlarimiz tarixi, bosib o'tgan shonli yo'li, asrlar davomida yaratgan boy ma'naviy merosining etnografik mohiyati va tarbiyaviy ahamiyatini ularga anglatish bu fanning bosh maqsadini tashkil etadi.

Fanning vazifalari o'quvchilarni milliy qadriyatlarga hurmat va sadoqat ruhida tarbiyalash, ularni ajdodlarimizdan meros bo'lib kelayotgan urf-odat va an'analarni asrab-avaylashga, to'plab o'rganishga rag'batlantirish, an'anaviy marosim va bayramlarning dasturlarini mustaqil tuzib, ularni o'tkazishga, folklor-etnografik ansambllarini tashkil qilishga tayyorlashdan iborat.

„O'zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori“ fani bo'yicha olib boriladigan amaliy mashg'ulotlar talabalarda xalq tadbirlarini uyushtirish, ularning ssenariysini tuzish qobiliyatini shakllantirishga, shu sohada olgan nazariy bilimlarini yanada mustahkamlashga, folklor asarlarini mustaqil tahlil qilishga, ularda so'z, kuy, harakat omixtaligini his etishga o'rgatadi.

„O'zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori“ fani bo'yicha mashg'ulotlar ikki bo'limdan iborat holda olib boriladi:

1. *Fanning nazariy asoslari.*
2. *Fan bo'yicha amaliy mashg'ulotlar.*

Fanning nazariy asoslari bo'yicha o'tkazilgan mashg'ulotlarda talabalarga folklor jamoa ijodi mahsuli ekanligi, unga xos xususiyatlar: an'anaviylik, variantlilik, og'zakilik, anonimlik, folklorning tarixiy taraqqiyot bosqichlari, uning xalq turmush tarzi va mehnat sharoiti bilan chambarchas bog'liqligi, kelib chiqish ildizlari, janrlar tarkibi, ijro xusu-

siyatlari, ijrochilari tarkibi, marosimiy va nomarosimiy folklor namunalari, mehnat bilan bog'liq holda yaratilib ijro qilinadigan qo'shiqlar, xalq teatri, qo'shiqchilik va baxshichilik san'ati, folklor namunalarining o'rganilishi, yozib olinib, nashr qilinishi, an'anaviy urf-odatlar bilan bog'liq folklor namunalari tabiati, ayrim atoqli shoirlarning folklorga munosabati yoki folklordan ijodiy ta'sirlanishi haqida umumiy ma'lumotlar beriladi.

Amaliy mashg'ulotlarda ma'lum bir xalq tadbirining tashkil qilinishi haqida ssenariy tuzish tajribasi o'rgatiladi va o'zlashtiriladi. Amaliy mashg'ulotlar nazariy bilimlarni yanada mustahkamlashga va uni takomillashtirishga yordam beradi. Amaliy mashg'ulot bilan nazariy mashg'ulot bir-birini to'ldiradi.

Xullas, „O'zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori“ fani talabalarni xalqimizning turmush tarzi, betakror milliy an'analari, urf-odatlari, o'tmish tarixi, madaniyati, turmush tajribasi, ulug' ajdodlarimizning shonli hayot yo'li, ezgu bunyodkorlik ishlari, dunyoqarashi, e'tiqodiy tushunchalari, axloqiy qarashlari, ko'p asrlik badiiy ijodiy salohiyati bilan yaqindan tanishtiradi.

„O'zbekiston xalqi etnografiyasi va folklori“ fani bo'yicha egallangan bilim va ko'nikmalarga qo'yiladigan **baholash talablariga** ko'ra o'quvchi berilgan mavzular asosida nazariy va amaliy tushunchaga ega bo'lishi, folklor asarlari janrlarining ijro usullarini o'rgangan, ular ijrochiligi bo'yicha sahna madaniyatini va mahoratini o'zlashtirgan, mustaqil holda xalq an'analarini hayotga tatbiq eta oladigan, xalq marosim va bayramlari, urf-odatlari, mehnat va turmush sharoiti, xalq kiyim-kechagi, taomlari xususida yetarli bilim olgan, folklor-etnografik dastalari faoliyatini mustaqil yo'lga qo'ya biladigan, xullas, bir so'z bilan aytganda, folklor asarlarining va xalq etnografiyasi yo'nalishlarining mohir targ'ibotchisi bo'lishi lozim.

„O'zbekiston xalqi etnografiyasi va folklori“ fani etnografiya va folklor fanlariga oid tushunchalarni uzviy bog'liqlikda o'quvchilar ongiga yetkazadi. Shu bilan birga u **adabiyotshunoslik, estetika, tarix, tilshunoslik, arxeologiya, pedagogika tarixi** kabi fanlar bilan ham chambarchas bog'lanadi.

„O‘zbekiston xalqi etnografiyasi va folklori“ fanini o‘qitishda turli kitob va rasmlardan, suratlardan, talabalar tomonidan tayyorlangan „Albom bayoz“lardan, marosimlar tushirilgan *videotasmalardan, magnitofondan, dioproyektordan, maketlardan, jadval va tarqatma materiallardan, ommaviy bayramlar uchun tuzilgan ssenariy matnlaridan, milliy kiyimlar, milliy taqinchoqlar, milliy uy-ro‘zg‘or buyumlari maketlaridan* ko‘rgazmali qurol sifatida foydalaniladi. Ba’zi darslarda hatto xalq bilimdonlari: *baxshilar, ertakchilar, hofizlar, kinnachilar* va boshqalar taklif qilinishi mumkin.

„O‘zbekiston xalqi etnografiyasi va folklori“ fanini o‘qitishda nazariy, amaliy va mustaqil ishlash (ijodiy) metodlardan foydalaniladi.

„O‘zbekiston xalqi etnografiyasi va folklori“ fani bo‘yicha talabalar bir kurs mobaynida 1 kursda, 1-semestr o‘quv jarayonida 34 soatlik auditoriya ta’limi olishadi.

1- MAVZU: O'ZBEK XALQ AN'ANALARI VA FOLKLORI

Reja:

1. *O'zbek xalq etnografiyasining o'ziga xosligi.*
2. *An'ana tushunchasining mohiyati.*
3. *Folklor haqida tushuncha va uning o'ziga xos xususiyatlari.*
4. *Xalq—folklarning ijodkori.*

Etnografiya ijtimoiy fanlardan biri bo'lib, xalq va elatlarining kelib chiqishini, etnik tarixini, madaniy-maishiy turmush tarzini, an'anaviy mashg'ulotlarini o'rganadi.

Etnografiya — xalq haqidagi fan. Etnografiya atamasi qadimgi yunon tilidagi — „etnos“ — *xalq*, „grafos“ — *yozish* so'zlarining birikuvidan tashkil topgan bo'lib, uning tub ma'nosi „*xalqlarni ta'riflash*, „*elshunoslik*“ demakdir. Ayrim mamlakatlarda *etnografiya*, *etnologiya*, *madaniy antropologiya* yoki *xalqshunoslik* nomlari bilan ham yuritiladi. Ba'zi olimlar **etnografiya** — *ta'riflovchi fan*, **etnologiyani** esa *nazariy fan* deb, izohlashga urinadilar. Ko'pchilik olimlar bu ikkala atama ham **tarixiy fan tarmog'ini** anglatadi, degan fikrni bildirmoqdalar. Shubhasiz, xalqlarning o'ziga xos xususiyatlari, o'zaro tafovuti yoki umumiyliigi va o'xshashligini jiddiy tadqiq qilishda etnografiya fanining ahamiyati nihoyatda kattadir.

Etnografik bilimlar eng qadim zamonlardan paydo bo'lgan bo'lsa-da, lekin mustaqil fan sifatida XIX asrning o'rtalarida vujudga kelgan. Dastlab bu atamani XVII asr boshlarida nemis yozuvchisi **Iogann Zimmer** ishlatgan, XVIII asr oxirlari va XIX asr boshlarida (1808-yilda) shu nom bilan maxsus jurnallar chiqa boshlagan. „Etnografiya“ atamasi mashhur fransuz olimi, tabiatshunosi va fizigi **Jan Jak Anper** tomonidan 1830-yilda taklif qilingan.

Har bir xalq yoki elat, avvalo, tarixiy-madaniy birligi bilan ajralib turadi. O'zbek xalqi ham uzoq tarixiy davr mobaynida shakllanib, juda ko'p milliy-madaniy xususiyatlarga ega bo'ldi. O'tmish ajdodlarimiz an'analari, qadriyatlari asrdan-asrga, avloddan-avlodga saqlanib, taraqqiy topib keldi. Xususan, milliy-madaniy xususiyatlarimizning saqlanib qolishida xalq og'zaki badiiy ijodining roli beqiyos bo'ldi. Jumladan, xalqimizning o'ziga xos urf-odat va marosimlari,

bola tarbiyasi, mehmonnavozlik tabiati, axloq-odob qoidalari, pazandachilik malakasi, mehnat va turmush tarzi tartiblari folklor asarlari orqali bizgacha yetib keldi. Ular o'zbek xalqining boshqa etnik guruhlardan farqini ko'rsatishi bilan birga, uning mustaqil millat sifatida shakllanganligidan, o'ziga xos an'analari, boy madaniy-ma'naviy merosga ega ekanligidan dalolat beradi.

An'ana — o'ziga xos ijtimoiy hodisa bo'lib, kishilarning ongida, hayotida o'z o'rnini topgan, avloddan-avlodga o'tadigan, takrorlanadigan, hayotning barcha sohalarida (umum yoki ma'lum guruh tomonidan) qabul qilingan tartib va qoidalar silsilasidir. U kishilarning turmushiga singib ketgan, ma'lum muddatda takrorlanib turuvchi xatti-harakatlar, ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoidalari va ko'nikmalar, urf-odat va marosimlar yig'indisidan iboratdir. An'ana ijtimoiy hayot, mehnat, madaniyatning hamma sohalariga xos bo'lib, hodisalarning juda keng doirasini qamrab oladi. Xalq hayotida yuz bergan yoki xalq boshidan kechirgan ijtimoiy-tarixiy hodisalar, jamiyat hayotidagi jarayonlarning tarkibiy qismi, kishilar hayoti va faoliyatini belgilash mezonlari, jamiyat va odamlarni boshqarishning ma'naviy omillari an'ana tushunchasining mohiyatini tashkil qiladi.

An'analar foydali yoki zararli bo'lishi mumkin. Bunga ko'ra u ikki turga bo'linadi: a) *an'anaga aylangan xayrli (bunyodkor) marosimlar, ishlar, faoliyat yo'nalishlari* (bunday an'ana ijtimoiy taraqqiyot, milliy ravnaq va inson kamoloti uchun bemisl ahamiyatga molikdir; b) *an'anaga aylanib qolgan zararli marosimlar, ishlar, faoliyat yo'nalishlari*. Bular har doim insonni, inson ongi va ruhini qashshoqlashtirib, uni ma'naviy tuban bir mavjudot bo'lib qolishiga asos bo'ladi hamda ijtimoiy taraqqiyot va inson kamolotiga zavol yetkazadi.

Bayram, marosim rasm-rusum, urf-odat, turmush tarzi, mehnat malakasi va boshqalar an'anaga aylanishi uchun muayyan xalq, millat yoki insoniyat jamoalarining asosiy qismi tomonidan e'tirof etilib, qadrlanishi, muayyan jamoat va jamoatchilik tomonidan izchil rag'batlantirilib va nazorat etib borilishi hamda belgilangan muayyan vaqtda va sharoitda o'z-o'zidan takrorlanib turishi shart.

Urf-odat, marosim, bayram kabilar an'ananing tarkibiy qismi hisoblanadi. Inson hayotida bo'lib o'tayotgan muhim voqeani, turmushda burilish yasaydigan katta „nuqtalar“ni nishonlash, belgilash ehtiyoji marosimlarni keltirib chiqargan bo'lsa, keyinchalik buni avlodlarning takrorlab turishi odatga, odatdan esa an'anaga aylanib borgan. Shu tariqa har bir millatning o'ziga xos an'analar silsilasi shakllangan. Har bir millatning an'alarida o'sha xalqning kelib chiqish tarixi, dunyoqarashi, madaniyati aks etib turadi.

An'ana — jamoa ijodkorligining mahsuli, shu bilan birga xalq tafakkuri bilan yaralgan turli ma'naviy qadriyatlarining jamoaviy holda saqlab qolishning ham o'ziga xos shakli hisoblanadi. Binobarin, ma'naviy qadriyatlarining avloddan-avlodga, og'izdan-og'izga o'tib yashashi an'ana yoki an'ana-viylikdir.

An'analarning mazmuniga hayot rivojlanishi va turmush ehtiyojlari ta'sir etib turadi. Ijtimoiy hayotning shunday muhim bir qonuniyati borki, u taraqqiyotning muntazam shakldagi o'zgarishlari bilan uzviy bog'liqdir. Binobarin, biron yangi narsa, hodisa vujudga keladi, ikkinchisi rivojlanadi, uchinchisi hayot talabiga javob bermay, o'z o'rnini boshqa shakllarga bo'shatib beradi va hokazo. Jumladan, hayotiy an'analar ham xuddi shunday qonuniyatlarga rioya qiladi.

Ijtimoiy hayot taraqqiy etishi bilan uning talablariga javob bermaydigan an'analar, marosimlar va bayramlar asta-sekin unutila boshlanadi. Mohiyatan xalqchil, ijtimoiy foyda keltirishi mumkin bo'lgan, kishilarning estetik talablarini qondirishga xizmat qiladigan an'analar taraqqiy topib boraveradi.

O'zbek xalqi an'analari juda qadimiy bo'lib, ularda ajdodlarimizning kurashi, mehnati hamda turli sohalarda erishgan ma'naviy va madaniy yutuqlari o'z ifodasini topgan. Qadimdan takrorlanib, muttasil davom ettirib kelinayotgan an'analарimiz milliy qadriyatlarimizning tarkibiy qismi hisoblanadi. An'analar xalqimizning o'ziga xos kiyim-kechagi, milliy taomlari, irim-sirimlari, urf-odatlari, bayramlari, marosimlari hamda ularga aloqador tarzda yaratilgan folklor namunalari namoyon bo'ladi.

„**Folklor**“ atamasi aslida „folk“ — *xalq* va „lore“ — *donolik* so'zlaridan yasalgan bo'lib, „*xalq donoligi, xalq donishmand-*

ligi“ ma'nolarini anglatadi. Uni birinchi marta 1846-yilda Vilyam Toms ilmiy istiloh sifatida qo'llagan. Shundan boshlab bu istiloh xalqaro miqyosda ilmiy taomulda o'zlashib ketdi.

Bu atama keng ma'noda xalq ijodining barcha sohalarini — *xalq poeziyasi, xalq nasri, musiqasi, raqsi, rassomlik, o'ymakorlik, diniy e'tiqodi va odatlarni* ifodalasa, tor ma'noda faqat so'z san'atini — *xalq og'zaki poetik ijodi tushunchasini* ifoda etadi. Xalq musiqasi tushunchasini ifodalashda „musiqa folklori“, xalq san'atining boshqa turlarini, chunonchi, *o'ymakorlik, zargarlik, zardo'zlik, kashtachilik* (patdo'zlik) singarilar xalq amaliy san'ati ma'fumi ostida tushuniladi, Xalq raqsi tushunchasi *xalq xoreografiyasi* (grekcha „choreuo“ — xor jo'r'ligida raqsga tushmoq va „grapho“ — raqs harakatlarini maxsus belgilarda yozib olmoq) deb yuritiladi. O'zbek folklorshunosligi tarixida „folklor“ istilohi nisbatan keyinroq ilmiy iste'molga kirdi. U dastlab „el adabiyoti“, „og'zaki adabiyot“, „og'zaki ijod“ tarzida qo'llanildi. 1935-yilda **X.Zarif** va **Yu.Rajabiylarning** „O'zbek sovet folkloridan namunalar“ kitobi bosilib chiqqandan keyin mazkur istilohni qo'llash taomilga kira boshladi va asta-sekin o'zbek folklori tushunchasi zahirida o'zbek xalq og'zaki poetik ijodi tushuniladigan bo'ldi.

O'zbek folklori xilma-xil janrlardan tarkib topgan behad qadimiy so'z san'ati bo'lib, unda o'tmishda yashagan ajdodlarimizning turish-turmushi, dunyoqarashi va e'tiqodi, kurash va mag'lubiyatlari ifodalangan. **V.M.Miller** xalq ijodiyotiga „xalqshunoslikning tarkibiy qismi“¹ sifatida qarab, uning xalq rasm-rusumlarini ifodalagan etnografik mohiyatini ta'kidlaydi. Folklorning betakror so'z san'ati sifatidagi mohiyati xalq turmushini ifodalaganligi tufayli etnografiya bilan, xalq ruhiyati va e'tiqodiy qarashlarini aks ettirib ruhshunoslik va din tarixi bilan, xalq axloqiy qarashlarini ifodalab tarbiyashunoslik bilan, musiqa, raqs va harakatlarga omixtaligi bois san'atshunoslik bilan va nihoyat jonli so'zlashuv tilida yaratilganligi sababli tilshunoslik fanlari bilan singishganligida namoyon bo'ladi.

¹Миллер В.Ф. Лекции по истории русской народной словесности. М., 1991.

Folklorda an'anaviylik o'ziga xos xususiyatlardan bo'lib, uning g'oyaviy - estetik mohiyatini belgilaydi. An'anaviylik xalq ijodida u yoki bu asar matnining og'izdan-og'izga o'tishi jarayonida nisbatan barqarorliknigina anglatib qolmay, balki o'sha asarning avlodan-avlodga o'tish jarayonida dastlabki ijrosiga xos xususiyatlarni, kuyi va shaklini, ifodaviy vositalari va qahramonlarini nisbatan o'zgarmagan holda saqlab qolganligini ham anglatadi.

Xalq ijodiyotida an'anaviylik g'oyaviy - badiiy mazmunda keng ko'lamga ega. Zero, mavzu mohiyatiga ko'ra uning barcha tur va janrlaridagi namunalarida Vatan, xalq va mehnatni ulug'lash, adolatsizlikka nafrat bilan qarash, do'stlik va birodarlikni qadrlash, chin insoniy muhabbatni sharaflash mushtarak an'anaviy motivlardir. Shuningdek, an'anaviylik folklorning har bir turi va janrining kompozitsion tarkibiga xos unsurlar umumiylikni ham namoyon etadi. Aytaylik, qo'shiq janri tabiatiga daxldor an'anaviy unsurlarning hammasi ham doston janri tabiatiga to'g'ri kelavermaydi. Dostonlargagina xos an'anaviy epik ko'lamdorlik, epik qoliplar, umumiy tipik o'rinlar va boshqalar qo'shiqlarda uchramaydi. Lekin bular xalq eposi uchun an'anaviy unsurlar sanaladi. Yoki xalq eposini an'anaviy boshlama va tugallanma, o'tni egarlash va ta'riflash, o'tda bahodirona chopish, janglar tasviri, safarga o'tlangan qahramonga nasihat qilish, jangga kirish oldidan o'zini maqtashi, sevishganlar uchrashadigan chorbog'lar tavsifi, malikalar, kanizaklar, ko'sa va maston kampirilar tasvirisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bularsiz dostonlarda an'anaviy sujet qurilmasini tasavvur qilish qiyin.

An'anaviylik folklorninggina emas, balki xalq musiqasi, raqsi va amaliy san'atining ham xos belgisi sanaladi.

An'anaviylik o'zining ijtimoiy - tarixiy manbalariga ega. Chunonchi, folklorning ilk namunalari ibtidoiy jamiyatda yaratilgan, ularda o'sha zamon kishilarining nisbatan qaror topgan urf-odatlar va hayotga oid qarashlari aks etgan. Bu hol folklor asarlari shakli, obrazlari va motivlari muayyan barqarorlik kasb etishini ta'minlagan.

Folklor asarlari jonli ijro jarayonidagina yashaydi. Uning ayrim janrlarida so'z va kuy omixtaligi yetakchi bo'lsa, ayrimlarida sahna san'ati unsurlari ustun turadi. Bu hol folklor asarlariga qorishqlik (sinkretiklik) xususiyatini baxsh

etgan. Folklor namunalari ijrosi xilma-xil san'at turlariga xos unsurlarni o'zida mujassamlashtirgan. Uning talay namunalari so'z va kuy uyg'unligida ijro etiladi. Chunonchi, doston va termalarni do'mbira jo'rligida kuylash an'anaviy bo'lsa, qo'shiq dutor, childirma jo'rligida kuylanadi. Aksariyat folklor asarlarida so'z yetakchi o'rinni egallaydi. Ertak, afsona, naql, rivoyat, latifa, maqol va topishmoq janrlari shunday xarakterga ega. Xalq ertaklarida, xalq dramasida *harakat* va *mimika* muhim qimmat kasb etadi. Biroq ko'pgina asarlar ijrosida kuy g'oyaviy-badiiy mazmunni ifodalashda bir qadar qimmat kasb etsa-da, baribir so'z mazmunini ochuvchi asosiy vosita bo'lib qolaveradi. Bu folklorning so'z *san'ati* sifatidagi mohiyatini to'la-to'kis tasdiqlaydi.

Xalq — folklorning ijodkori. Folklor qabila, urug', elat, xalq yoki millatning mafkurasi va ruhiyatini aks ettiradi. Uning paydo bo'lishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ibtidoiy jamiyatda folklor hayot bilan mustaqil kurash vositasiga aylanib shakllandi. Qoyalardagi tasvirlar, bolta va boshqa mehnat qurollari qadimiy ajdodlarimizning tabiiy tuyg'ularini shakllantira bordi, hayvonlardan farqli o'laroq, badiiy ijod qilish iqtidorini uyg'ota boshladi, ulardagi ma'naviy kuchning qo'pol amaliy ehtiyojlar asirligidan qutulishiga ko'maklashdi. Xayolga erk berish zamirida ibtidoiy odamda estetik tuyg'u shakllana bordi, go'zallikni tushunish va anglash teranlashdi va shular zaminida xalq og'zaki ijodiyotining dastlabki namunalari yuzaga keldi. Mehnat jarayoni, ijtimoiy taraqqiyot tufayli mehnatning turli tarmoqlarga taqsimlanishi esa, o'z navbatida, so'z san'atini ham shaklan, ham mazmunan xilma-xil xarakter kasb etishini ta'minladi.

Jamiyat taraqqiyoti o'zgargan sari ijtimoiy tabaqalanish chuqurlasha bordi: *xalq ikki ijtimoiy guruhga* — hukmronlik mavqeyidagi xo'jayinlar va ularga itoat qilishga mahkum qilingan mehnatkashlar toifalariga bo'lindi. Bu hol manfaatdorlik nuqtayi nazaridan ular o'rtasida ma'lum ziddiyatlarni keltirib chiqardi. Natijada folklorida zolimlardan norozilik, zolim kuchlarga nafrat motivlari paydo bo'la boshladi. Mazlum omma *hayot haqidagi tushunchalarini, ijtimoiy-siyosiy, tarixiy-falsafiy, badiiy-estetik, diniy-axloqiy* qarashlarini ifoda etish bilan folklor asarlarining g'oyaviy mazmundorlik jihatidan xalqchilligini ta'minladi.

Xalq og'zaki ijodi namunalarida aks etgan ijtimoiy-tarixiy voqealar hamisha oddiy mehnat kishilari — umumxalq manfaatlari nuqtai nazaridan baholanadi. Folklorda xalq optimizmi yengilmas qudratga ega pafos darajasiga ko'tarilgan.

Folklor qadimiy so'z san'ati sifatida nafaqat chuqur g'oyaviyligi, balki yuksak badiiyligi bilan ham ajralib turadi. Unda voqelikni ifodalashning *doston*, *ertak*, *maqol qo'shiq*, *topishmoq*, *afsona*, *rivoyat* va *askiya* singari xilma-xil janrlari shakllangan.

Folklor asarlari tili — jonli so'zlashuv tili, shu bilan birga arxaik ifodalar va dealektizmlar ular uchun norma sanaladi. Bu xususiyati bilan folklor tili adabiy jihatdan sayqallangan badiiy adabiyot tilidan farq qiladi. *Folklor tili* — muttasil harakatdagi jonli so'zlashuv tili bo'lib, hamma zamonlarda ham adabiy tilning boyish manbayi bo'lib keldi va shunday bo'lib qoladi.

O'zbek xalq ijodiyotida ifodaviy-tasviriy vositalarning badiiy adabiyotdan farq qiluvchi o'ziga xos butun bir tizimi ishlangan. Bu xalq qo'shiqlaridagi *ramziy obrazlar*, *doimiy sifatlashlar*, *an'anaviy qoliplar (klishe'lar)*, *turg'un iboralarning farovonligida*, folklor asarlari tilida erkalovchi, kichraytiruvchi *qo'shimchalarning serobligida*, ayniqsa, *muvoziylik* (parallelizm), *mubolag'a* va *sajning behad faol* va *o'ziga xos qo'llanilishda* yorqin ko'rinadi.

Folklor asarini aniq ijodkorga nisbat berib bo'lmaydi. Ularning yaratilishi paytini ham aniq ko'rsatishning imkoni yo'q. Chunki folklor asari uzoq muddatli ijodiy jarayonda og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga, ustozdan - shogirdga o'tib yuzaga keladi va yashaydi. Badiiy adabiyot namunasining muallifi ham, yozilgan vaqti ham ma'lum bo'ladi. *Folklor asarlari muallifining noaniqligi* — anonimligi (grek anonumis — noma'lum) o'sha asarning qachonlardir individual ijodkor tomonidan yaratilganligini inkor etmaydi. **V.G.Belinskiy** aytganidek, folklorda „*mashhur nomlar yo'q, uning muallifi hamisha xalqdir. Uning navqiron xalq yoki qabila ichki va tashqi hayotining jimjimalarsiz va aniq tasvirlangan oddiy va soddagina qo'shiqlarini kim to'qiganini hech kim bilmaydi va bu qo'shiq urug'dan-urug'ga, avloddan-avlodga o'tadi va vaqtlar o'tishi bilan o'zgarib boradi; goh uni qisqartirishsa, goh uzaytirishadi, goh yangidan to'qishadi, goh unga boshqa*

qo'shiqni ulashsa, goh unga qo'shimcha qilib boshqa bir qo'shiqni to'qishadi — shunda qo'shiqdan doston chiqadi. Faqat xalq unga o'zini muallif sanay oladi. *Adabiyot* — boshqa ish; endi xalq emas, balki xalq hayotining turli tomonlarini o'z aqliy faoliyatlarida aks ettiruvchi alohida shaxslar uning arbobi. Adabiyotda shaxs to'la huquq bilan maydonga chiqadi va adabiy bosqich hamisha shaxslarning nomi bilan ajralib turadi¹. Ko'rinayotirki, folklor asarlari qachonlardir no-ma'lum shaxs (indivud) tomonidan to'qilsa-da, og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga o'tish jarayonida jamoa (kollektiv) ijodkorligi namunasiga aylanadi; jamoa ijodiy salohiyatidan to'lishib, mukammallashib, g'oyaviy-badiiy kamolot kasb eta boradi.

Abdurauf Fitrat bu masalaga o'z munosabatini bildirar turib, og'zaki va yozma adabiyotlarning o'zaro tafovutli xususiyatlariga to'xtalarkan, „*buning ayirmasi yozma bo'lmasligida, yo egasining ma'lum emasligini*“ni ta'kidlab, „*har bir doston, maqol, topishmoq, ashula, asosan, bir kishi tomonidan chiqoriladi-da, so'ngra umumiy lashib ketadir*“, — deya folklor asari ham individual ijoddan boshlanajagiga, so'ngra „*umumiy lashib*“ jamoa ijodi mahsuliga aylanishiga ishora qiladi. Shu bilan birga u folklorning asl mohiyatini xalqona ruhga sug'orilganligida ko'radi. Shu ma'noda folklor betimsol og'zaki badiiy-ma'naviy boylik ijodkori bo'lgan xalqning o'zi haqidagi fandir.

Shuni aytish o'rinliki, folklor qadim zamonlarda jamoa-ning ommaviy ijodi sifatida yuzaga kelgan edi. Ilk namunalariyoq hammabop va ommabop to'qilgan bo'lib, uning ijrosiga mo'ljallangan. O'sha zamonlarda shaxsiy ijodkor jamoadan hali to'la-to'kis ajralib chiqmagan edi. Ijtimoiy-siyosiy munosabatlarining takomillasha borishi, xalq estetik tafakkurining o'sishi va mehnat taqsimotining chuqurlashuvi jarayonida davrlar o'tishi bilan alohida ijrochilar — *qo'shiqchilar, ertakchilar, baxshilar, qissasozu qissaxonlar, latifago'ylar (bازلago'ylar), hazzollar (hazilkashlar), qiziqchilar, xalfalar* o'z mahoratlari bilan yarqirab ko'rina boshladilar. Ammo bu talantlar ham jamoa dahosi bilan to'qilib, og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga,

¹ *Белинский В.Г. Полн.сбор.соч. V. 13-и томах .Т. 5, М., 1954, 625-бет.*

ustozdan shogirdga o'tib kelgan asarlarni kuylar, ijro etar va albatta, shu jarayonda o'zidan ham nimanidir qo'shib, individual mahoratlarini namoyon etar edi. *Tilla kampir, Sulton kampir, Jolmon baxshi. Bo'ron shoir, Jumanbulbul, Jossoq, Xonimjon xalfa, Bibi shoir, Ernazar baxshi, Riza baxshi, Suyar baxshi, Amin baxshi, Yo'ldoshbulbul, Sultonmurod, Qurbonbek, Xidir shoir, Yo'ldosh shoir Suyar shoir, Sherna yuzboshi, Mulla Xolnazar, Haybat soqi, Qunduz soqi, Fozil Yo'ldosh o'g'li. Ergash Jumanbulbul o'g'li, Po'ltan Jonmurod o'g'li, Islom Nazar o'g'li, Saidmurod Panoh o'g'li, Abdulla shoir, Umir Safar o'g'li, Nurmon Abduvoy o'g'li. Xolyor Abdukarim o'g'li, Bola baxshi, Bolta baxshi, Qodir baxshi Rahim o'g'li* va boshqalar o'z individual ijrochiliklari tufayli jamoa dahosi bilan yaratilgan asarlarni avloddan-avlodga yetkazib keldilar. Ularning ba'zilari esa shu jamoa ijodkorligiga xos an'analarga mustahkam tayangan holda o'zlari ham ijod eta boshladilar, aniqrog'i, an'anaviy dostonlar kuychisi darajasida qolib ketmay, baxshilikdan shoirlik darajasigacha ko'tarildilar.

Folklor — og'zaki ijod. Og'zakilik — xalq ijodining yashash va yaratilish tarzi. Chunki u hali yozuv kashf qilinmagan uzoq o'tmishdagi ajdodlarimiz turish-turmushining, dunyo-qarashi va e'tiqodining, kurashlardagi zafari va mag'lubiyatlarining ifodachisi sifatida yuzaga kelgan. Folklor og'izdan-og'izga o'tib yashasa, badiiy adabiyot yozuv vositasida yashaydi. Folklor asari og'zaki aytiladi (ertak, maqol, topishmoq, rivoyat, afsona, latifa, naql va boshqalar), ijro etiladi (doston, og'zaki drama, lof, askiya va boshqalar), kuylanadi (qo'shiq). Badiiy adabiyot esa faqat o'qiladi, ijrosiga xos xususiyatlar esa folklordan ijodiy o'zlashtirilgan. Og'zakilik folklorning o'zgarmas shakli bo'lib, o'z navbatida, xotirada saqlamoqni, yodlab eslamog'ni taqozo etadi. Buning uchun esa, *kuchli hofiza* zaruriyatga aylanadi. O'zbek baxshi va shoirlari orasida qirqdan ziyod an'anaviy dostonlarni, tag'in qanchadan-qancha *termalarni* bilgan, kuylagan, yana o'zi to'qiganlarning borligi shu an'anaviy ehtiyojning hosilasidir.

Folklor asari og'izdan-og'izga o'tishi tufayli shaklan va mazmunan qanaqa o'zgarishga uchramasin, bu hol uning g'oyaviy-badiiy, ijtimoiy-estetik qimmatini tushirmaydi.

Chunki unda ijodkor xalqning voqelikka munosabati aks etgan. Folklor asarlarining og'izdan-og'izga o'tib, uzoq asrlar davomida yashab kelayotganining asosiy sababi shunda.

Davrlar o'tishi bilan ayrim folklor janrlari badiiy tizimida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, yangi dostonlarda, garchi an'anaviy *dostonchilikka xos, epiklikka, tayyor qoliplarga, motivlarga* suyanilsa-da, biroq bular endi an'anaviy dostonlardagidek g'ayritabiiylik asosida emas, balki hayotiy reallikka, obyektivlikka asoslangan holda ifodalandigan bo'ldi. An'anaviy dostonlarning ideal qahramonlari g'ayritabiiy kuchlar madadkorligida harakat qilib g'alaba qozonsa, yangi dostonlarning qahramonlari real tarixiy shaxslar bo'lib, ular yangi voqelikka suyanib harakat qiladi va o'z maqsadiga erishadi. Bunday farqni an'anaviy dostonlar bilan yangi dostonlar konflikti misolida ham ko'rish mumkin. Konflikt an'anaviy dostonlarda yakka shaxs manfaati taqozosi, yangi dostonlarda esa omma manfaatlari taqozosi hosilasidir. Binobarin, yangi dostonlar konflikti hayotiy zaminga ega va uning yechimi ham realdir.

Xalq ijodiyoti namunalari jonli ijro jarayonida xilma-xil variantlardagina yashaydi. **Variantlik** — folklorning jonli yashash tarzi. „Variantlik, — deb yozadi **T.Mirzayev**, — folklor tabiati, uning estetikasi, yaratilishi va jonli ogzaki ijroda yashash qonuniyatlari hamda funksiyasidan kelib chiqqan xususiyatidir. U folklorning hamma tomonlari va elementlarini — sujeti, obrazlilik, stilistikasini, umuman, poetikasi va janr xususiyatlarini qamrab oluvchi belgisidir.“¹ Binobarin, variant — ma'lum bir asarning jonli og'zaki epik an'ana zaminida vujudga kelgan, bir-birini inkor etmasdan yonma-yon yashay oladigan va o'zaro farqlanuvchi turli-tuman matnlaridir. Chunonchi, „Alpomish“ dostonining yigirma sakkiz dostonchidan yozib olingan o'ttiz uchta to'liq, parcha va mazmunidan iborat variantlari mavjud.

Variantlar na mazmun, na shakl jihatlaridan farq qilmasligi mumkin. Lekin ularda qay bir ma'nosi yaqin so'z almashingan bo'lsa-da, motiv an'analigiga xalal yetmaydi.

*Anori dona-dona,
Kuyingda men devona.*

¹ Mirzayev T. Xalq baxshiligining epik repertuari. „Fan“, 1979, 71-bet.

Ikkilikning bu varianti ikkinchi shaxsdagi „anoring“ soʻzi keyingi variantda uchinchi shaxsdagi „anori“ shaklini olgan, „kuyingda“ soʻzi „ishqida“ soʻzi bilan almashingan: natijada birinchi ikkilikda qahramon lirik „sen“ga, ikkinchisida esa lirik „u“ga izhori ishq aylayotir. Motivdagi shu tafovutning oʻziyoq ularning har biriga mustaqil asar, aniqrogʻi, el orasida keng tarqalgan qoʻshiqning bir-biridan farqlanuvchi variantlari sifatida qarashga asos boʻla oladi:

*Anori dona-dona,
Ishqida men devona.*

Xalq ijodiyotida variantlar bir-birlaridan, avvalo, asar matnining saqlanishi, yaʼni toʻlaligi, qisqarganligi, parcha holiga kelganligi yoki kontominatsiya (lotincha: contaminatio — bir-biriga tegdirmoq, aralashtirmoq, qorishtirmoq)ga uchraganligi, soʻngra esa, badiiy shaklining oʻzgarib turishi, aytaylik, band yo bayt tarkibining oʻzgarib turishi, bir matnning goh u va goh boshqa bir janr tarkibida oʻrin almash-tirishi natijasida farqlilik kasb etadilar. Shu sababli folklorda har bir variant toʻla va teng huquqqa ega mustaqil asar sanaladi.

Variantlikning muhim xususiyati versiya ichida harakat qilishidir. Binobarin, versiya mohiyatan ancha keng hodisa boʻlib, „kompozitsion va gʻoyaviy-badiiy tasvir vositalari jihatidan bir-biridan prinsipial ravishda keskin farq qiluvchi xalq ogʻzaki poetik ijodining bir sujet va janrdagi namunalari (matnlari)“¹ dan tashkil topgan. Chunonchi, „Alpomish“ dostonining oʻzbek, qoraqalpoq, qozoq va boshqa xalqlarga mansub versiyalri kabi. Gohida birgina doston birgina xalqning oʻzida ham ikki va undan ortiq versiyaga ega boʻlishi mumkin. Masalan, „Alpomish“, „Shirin bilan Shakar“ va „Sohibqiron“ dostonlari oʻzbek xalqi orasida ikki versiyada tarqalgan.

Shunday qilib, variantlilik folklor asarlarining xalqchilligini hamda tarqalish chegarasini belgilaydi, folklorda kechayotgan oʻzgarishlarning sabablarini oʻrganish asosida xalq ijodiyotidagi jarayonlarga xos qonuniyatlarni ochish uchun boy material beradi.

20.08/8
4425
notmidagi
O'zbekiston Mk

¹ Mirzayev T. Xalq baxshiligining epik repertuari. I.: „Fan“, 1979, 75- bet.

Xalq badiiy tafakkuri hali ilk bosqichida dunyoni stixiyali materialistik tarzda anglashga, idrok etishga moyil va qodir edi. Bu hol o'sha real hodisalarni ajabtovur mo'jizaviylik yoki sehrilik fonida tasavvur qilishga olib keldi. Natijada xalq badiiy tafakkurida reallik fantastikaga yo'g'rilib ko'rina boshladi. Shu tariqa folklorda shartlilik — *fantastika* va *hayotiylik* — reallik o'zaro singishib, tipik holga aylanib bordi. Fantastika va romantika mehnat ahliga o'z xayoli-o'ylarida yorqin kelajakni yaratish imkonini bergan: manzildan manzilga tezroq borish istagi — uchar gilam, g'iot, boychi-bor, simurg'larni; dushmandan qasos olish istagi — urto'qmoq, bir sermaganda qirq gaz cho'ziladigan keskir qilichni, ichi qovoq'ariga to'la tarvuzni; jahon ayvonidagi voqealardan voqif bo'lish istagi — oynayi jahonnomani; hayot ishq bilan yashash istagi — insonni yashartiruvchi yoki har qanday xastaliklardan xalos etuvchi obihayot, sehrli olma va hokazolarni yaratganki, kishilik jamiyatining hozirgi bosqichida qachonlardir sehrilik timsoli bo'lgan bu obrazlar tezuchar samolyotlar, tezyurar avtomobillar, avtomat, minomyot, katyushalar, televizor va hayotbaxsh dorilar tarzida reallashdi.

Folklordagi bir qator janrlarda, jumladan, maishiy-hayotiy ertaklarda, tarixiy va lirik qo'shiqlarda voqelik ham, qahramon ham real ifodalanadi. Bu, shubhasiz, xalq oniginig mifologik tasavvurlardan qutula borib, o'z-o'zini anglashi ancha chuqurlashgan, oilaviy va ijtimoiy turmush tarzidagi o'zgarishlarni teranroq idrok eta borishi tufayli nisbatan keyinroq sodir bo'lgan hodisadir.

Folklor haqidagi fan — folklorshunoslik (folkloristika) bo'lib, sotsiologiya, etnografiya, til, tarix, arxeologiya, san'atshunoslik, musiqashunoslik va boshqa fanlar bilan aloqadorlikda ish ko'radi. Chunki folklor sinkretik so'z san'ati sifatida san'atning barcha turlari bilan chambarchas bog'langan.

Folklorshunoslik fani uch tarmoqdan tarkib topgan holda shakllangan: a) xalq ijodiyoti namunalarini to'plash; b) xalq og'zaki ijodiyoti bo'yicha to'plangan namunalarni nashr etish; v) xalq og'zaki badiiy ijodini tadqiq qilish.

Folklor asarlari xalq urf-odatlarini, rasm-rusumlarini chuqur aks ettiradi. Bu jihatdan, ayniqsa, marosim folklori

namunalari alohida ajralib turadi. Ana shu jarayonlarni tadqiq etishda folklorshunos etnografiyaga tayanadi. Aks holda uning tadqiqoti bir yoqlama bo'lib qoladi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR:

1. *Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O.* O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi // Darslik. T.: „O'qituvchi“, 1990.
2. *Mirzayev T.* Xalq baxshilarining epik repertuari. T.: „Fan“, 1979.
3. *A. Fitrat.* Adabiyot qoidalari. T.: „O'qituvchi“, 1995.
4. *Falsafa.* Qomusiy lug'at. T., 2004.
5. *Jahborov I.* O'zbek xalqi etnografiyasi. T.: „O'qituvchi“, 1994.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. „An'ana“ va „an'anaviylik“ tushunchalarini izohlang.
2. „Folklor“ atamasi mohiyatini tushuntiring.
3. Folklorning paydo bo'lish omillari nimada?
4. Folklorning o'ziga xos xususiyatlarini sanab bering.
5. Folklorshunoslik va etnografiya fanlarining aloqadorligi nimada kuzatiladi?
6. Folklorda an'anaviylik qanday aks etadi?
7. Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: an'ana, an'anaviylik, etnografiya, folklor, xalq og'zaki badiiy ijodi, folklorshunoslik, so'z san'ati, ajdodlar xotirasi, ajdodlar merosi, urf-odat, marosim, milliy qadriyat, variant, versiya.
8. **Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:**
 1. Qaysi qatorda folklorga xos xususiyat noto'g'ri sanalgan?
 - A) Folklor — jamoa ijodi;
 - B) Folklor — og'zaki ijod;
 - C) Folklorning ijodkori — xalq;
 - D) An'anaviylik — folklorning yashash tarzi;
 - E) Katta kichik folklor janrlari versiyada keng tarqalgandir.
 2. „Folklor“ atamasi o'zbek folklorshunosligiga kim tomonidan va qachon olib kirilgan?
 - A) Hodi Zarif tomonidan, 1935-yilda;
 - B) Yu. Rajabiy tomonidan, 1934-yilda;
 - C) H. Zarif tomonidan, 1939-yilda;
 - D) H. Zarif va Yu. Rajabiy tomonidan, 1935-yilda;
 - E) T. Mirzayev tomonidan.

4. Folklor asarining bir-birini inkor etmasdan yonma-yon yashay oladigan va o'zaro farqlanuvchi turli-tuman nusxalari qanday nomlanadi?

- A) Versiya;
- B) Variant;
- C) A,B,D;
- D) D,E va C;
- E) An'ana.

5. Folklorshunoslik nimadan boshlanadi?

- A) Folklor namunalarini yozib olishdan;
- B) Folklor matnshunosligidan;
- C) Ilmiy ekspeditsiya tashkil etishdan;
- D) Folklor asarini tadqiq etishdan;
- E) To'g'ri javob yo'q.

2- MAVZU: O'ZBEK FOLKLORINING TARIXIY TARAQQIYOTI, O'RGANILISHI. NAVOIY VA XALQ IJODIYOTI

Reja:

1. *O'zbek folklorining shakllanish omillari va ilk namunalari.*
2. *Mahmud Qoshg'ariy — etnograf va folklorshunos olim.*
3. *Navoiy va xalq ijodiyoti.*
4. *O'zbek folklorida xalq turmushi va tarixiy voqealar talqini.*
5. *O'zbek xalq ijodiyoti namunalarining ilmiy maqsadlarda yozib olinishi va o'rganilishi.*

O'zbek folklori xalqimiz badiiy faoliyatining tarkibiy qismi, so'z san'atining og'zaki turi sanaladi. U uzoq va murakkab tarixga, taraqqiyot bosqichlariga ega. Inson nutqi shakllanishi bilan og'zaki ijod ham yuzaga kelgan. Xalq poetik ijodining dastlabki bosqichi ibtidoiy inson faoliyatining turli shakllari bilan mahkam bog'langan bo'lib, qadimiy kishilarning diniy, mifologik qarashlarini, boshlang'ich ilmiy bilimlarini, tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlarini aks ettirganligi bilan xarakterlanadi. To'g'ri, qadimiy folklor namunalari bizgacha to'liq yetib kelmagan. Faqatgina ular izlarining ayrim qoldiqlari turli tasavvur va qarashlarda, O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi ba'zi tarixiy yodgorliklar, ilmiy asar va yodnomalar orqaligina bizgacha yetib kelgan.

Eng qadimgi folklor miflarni, jangnoma tipidagi afsonalar va rivoyatlarni, ertak va naqlarni, qahramonlik eposlari, qo'shiq va maqollarni qamrab oladi.

Eng qadimgi folklor asarlarining yaratilishida animistik va totemistik qarashlar, turli mifologik inonchlar muhim rol o'ynagan.

Animizm bu — ibtidoiy insonning tabiat haqidagi qarashi, o'zini tabiatdagi narsalar: tabiat kuchlari va hodisalari, *jonsiz predmetlar bilan aynan bir narsa deb hisoblashi, hamma narsalarni jonli deb bilishdan* iborat tasavvurlari yig'indisidir. Animizm asosida jon va ruhning borligiga ishonch yotadi. *Animistik tushuncha* — tasavvurlarning qoldig'i „Yoriltosh“, „Qilich botir“, „Oqbilakxon“ kabi ko'plab ertaklar tarkibida saqlanib qolgan. Chunonchi, „Yoriltosh“da toshning inson murojaatiga quloq tutib yorilishi mo'jizasi, „Qilich botir“da qahramonning joni tanasida emas, balki unga tegishli predmetda saqlanishi, „Oqbilakxon“ ertagida esa yigitning toshga aylanib qolishi kabi motivlar bevosita animistik tushunchalar qoldig'idir.

Totemizm — odamning biror hayvon yoki o'simlik turi bilan o'zini qondosh deb bilishdan iborat ishonch-e'tiqodi tizimidir. **Totem** — u yoki bu urug'ning e'tiqod qo'ygan himoyachisi hisoblanadi.

Turkiy xalqlar, jumladan, qadimgi ajdodlarimiz *ot, ho'kiz, ilon, bo'ri, it* kabi hayvonlarga, *ayrim qushlarga va parrandalarga* e'tiqod qo'yanlar. Shular orasida *ot* va *bo'rini* totem hayvon sifatida alohida e'zozlashgan. Totemlar bilan bog'liq bir qancha genealogik afsonalar ham mavjud. Ularda u yoki bu urug' — qabilaning kelib chiqishi ko'pincha ona bo'ri obraziga bog'lab talqin etiladi. Bo'ri totemiga aloqador ertaklar ham anchagina: „Cho'loq bo'ri“, „Bo'ri qiz“ kabi ertaklar shular jumlasidandir.

Qadimgi ajdodlarimiz o'z turmush-tirikchiligida *otdan* keng foydalanganlar. Ot ularga ham oziq, ham uzoqni yaqin qiluvchi ulov, ham chorvani boqishda ko'makdosh ish hayvoni sifatida xizmat ko'rsatgan. Hatto otning yolidan turli kasalliklarni davolashda foydalanilgan. Ot kalla suyagi yovuz ruhlardan himoya qiluvchi vosita hisoblangan. Otdan shunchalik katta naf ko'rgan qadimgi odam uni kult darajasida ilohiylashtirib, e'tiqod timsoliga aylantirgan.

Ot kultiga aloqador qarashlar natijasida folklor asarlarida otning epik badiiy timsoli paydo bo'lgan. Jumladan, o'zbek xalq dostonlaridagi *G'iro't, G'irko'k, Boychibor, Jiyronqush,*

Majnunko'k kabi epik ot obrazlari bunga yorqin dalil bo'la oladi.

Ot kultiga aloqador urug' nomlari va geografik joy nomlari ham bor. Bu haqda „Hazorasp“ nomli toponimik afsona yaratilganligi ma'lum.

Eng qadimgi davr folklorining ilk bosqichida ko'p **miflar** yaratilgan. Miflar qadimgi davr folklorida alohida o'rin tutadi. Ularda dunyoning paydo bo'lishi, tabiat hodisalari, xudolar va hayvonlar haqida to'qima hikoya qilinadi. Miflarning bizgacha yetib kelishida *zardushtiylik* (otashparastlik) dinining muqaddas kitobi „**Avesto**“ muhim rol o'ynaganligini alohida e'tirof etish lozim.

Eng qadimgi davr folklorida jangnoma tipidagi epik asarlar ham muhim o'rin egallaydi. Ular tarixiy voqea va hodisalar bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. „**To'maris**“ va „**Shiroq**“ kabi rivoyatlar buning yorqin namunalaridir. Bosh qahramoni To'maris va Shiroq bo'lgan ushbu qadimgi epos namunalarida vatanparvarlik va qahramonlik madh etiladi.

„To'maris“ rivoyatining qisqacha mazmuni **Gerodotning** „Tarix“ asarida keltirilgan. Unda Eron shohi Kir bilan massagetlar qabilasi o'rtasida yuz bergan jang voqealari tasvirlanadi. Massagetlar qabilasi boshlig'i To'marisning vatanparvarligi va qahramonligi alohida qayd etiladi. Xalq rivoyatida To'maris obrazi qadimgi jangovar ayollarning tipik vakili sifatida talqin etiladi. Uning jasurligi, o'ktamligi, donoligi tarannum qilinadi.

„To'maris“ rivoyatining yaratilishiga matriarxat jamiyatida (onalik saltanati davrida) yashagan qahramon jangchi ayollar — *amazonkalar* timsoli yetarli ta'sir ko'rsatgan. Rivoyatda hikoya qilinishicha, *adolatli, tadbirkor, mustahkam irodali, jasur va jangovar ayol, qabila boshlig'i* To'maris Eron shohi Kirning hiyla-nayranglarini donolik bilan idrok etib, Kir boshlagan fitna-jangdan eli va yurtini omon saqlab qoladi. Qabila mustaqilligini himoya qilish uchun jang boshida turib kurashadi va mardlarcha g'alaba qozonib, Kirni yo'q qiladi.

Keyinchalik „To'maris“ rivoyati asosida „*Oysuluv*“ dostoni yaratilgan.

„*Shiroq*“ rivoyatining yaratilishiga Eron shohi Doro bilan *shak* qabilalari o'rtasida yuz bergan tarixiy janglar asos bo'lgan. Bu rivoyatning qisqacha mazmuni yunon tarixchisi

Poliyenning „Harbiy hiylalar“ nomli kitobi orqali bizga yetib kelgan. Unda hikoya qilinishicha, Doro Shak qabilasiga qarshi yurish qilganda, shu qabila otboqari Shiroq harbiy holatni muhokama qilib o'tirgan qabila boshliqlari Saksfar, Omarg va To'maris huzuriga tashrif buyurib, agar bolalari va nabilarining tirikchiligi ta'minlansa, Doro qo'shinlariga qarshi borib, ularni bir o'zi yengishini aytadi. Sak hukmdorlari uning taklifiga rozi bo'lgach, otboqar o'z quloq va burnini kesib, go'yo qabiladoshlaridan ozor ko'rgan qiyofada Doro qo'shinlari huzuriga boradi va ularni aldaydi. Shiroqning achinarli holatini ko'rgan Doro uning gaplariga ishonadi va u boshlagan yo'ldan yuradi. Shiroq uni yetti kun hrdirib, jazirama cho'lining o'rtasiga olib boradi. Shiroqning yetti kunlik suv va ovqat olish taklifi bilan yo'lga chiqqan qo'shinning suvi va ovqati tugab, hammasi charchaydi. Yettinchi kuni ham shaklardan darak topolmagan qo'shin aldanganini sezadi. Qo'shin boshlig'i Shiroqni aldab - suldab yo'lga solmoqchi bo'ladi. Lekin u shuncha qo'shinni bir o'zi yengganligini aytib faxrlanadi. Qo'shin lashkarboshisi Ranosbat g'azablanib, Shiroqni chopib tashlaydi.

Ko'rinyaptiki, rivoyatda vatan uchun jon fidolik, tinchlik va ozodlik uchun kurashda mardlik, jasorat va qahramonlik g'oyalari madh etilmoqda. Bu motivlar esa qadimiy eposga xos an'anaviy motivlardir.

Yana bir qahramonlik eposi xalq qahramoni, pahlavon **Rustam** nomi bilan bog'liq. Rustam haqidagi qahramonlik eposlari qadimdan O'rta Osiyo, Eron va Afg'onistonda keng tarqalgan. Ularda Rustam obrazi turlicha talqin etiladi. Masalan, bir dostonida u arab bosqinchilariga qarshi kurashuvchi qahramon qiyofasida gavdalansa, yana boshqa birida shaharlar bunyod etgan kuchli bahodir, bunyodkor qiyofasida namoyon bo'ladi. Qadimgi sug'd eposi parchalarida esa Rustam devlar bilan olishib, ularni mahv etgan pahlavon qiyofasida tasvir etiladi. O't nafasli oti Raxsh hamisha unga hamrohlik va madadkorlik qiladi.

Qahramonlik eposlarida Rustam hamisha xalq madadkori sifatida talqin etiladi. Rustam — *xalq orzu qilgan bemisl kuch-qudratning ramziy ifodasi*. U har doim elat va xalq manfaatlarini himoya qilib, o'z kuch-qudrati orqali adolat va tinchlik o'rnatib yuradi. Rustam haqidagi afsonalar „Rustam“,

„Rustam Zol o'g'li“, „Pahlavon Rustam“ kabi ertaklarning yaratilishi uchun zamin bo'lgan. Rustam Firdavsiyning „Shohnoma“sida ham asosiy qahramonlardan biri vazifasini o'tgan.

Eng qadimiy folklor qo'shiqlar va maqollardan ham tashkil topgan. Ularning dastlabki namunalari Mahmud Qoshg'ariyning „Devonu lug'otit turk“ asari orqali bizgacha yetib kelgan.

„Devon“dagi qo'shiqlar mazmunan rang-barangdir. Ularning ko'pchiligini *ovchilik, chorvachilik, mavsum-marosim, qahramonlik va didaktik qo'shiqlar* tashkil etadi. Bu silsilada ayniqsa, ovchilik bilan bog'liq qo'shiqlar katta o'rin egallaydi. Ularda ov qilishning ilk ko'rinishlari — *it, qush* yordamida, shuningdek, o'q-yoy bilan ov qilish tajribalari haqida kuylangan:

*Ov qushlarin ushlashib,
Tulki, to'ng'iz tishlatib,
Itlarimiz ishlatib,
Hunar bilan gerdaydik.*

„Devon“dagi qo'shiqlarda xalqning hayot tajribalari, har bir faslning yaxshi va yomon jihatlari, suv toshqini, uylanish, oilada ota-onaning roli, nasihatlarining ahamiyati, qahramonning jang maydonida elu yurtini, xalqini deb halok bo'lishiga daxldor ruhiy kechinmalari o'z aksini topgan.

„Devon“dagi ayrim qo'shiqlar ta'limiy-didaktik ma'no tashiydi:

*Joy ko'rkina inonma,
Suvlar uza tayanma.
Esizliging anunma,
Tildan chiqar ezgu so'z.*

Qo'shiqda moddiy go'zallikdan ko'ra ruhiy go'zallik uzoqroq yashashi, ishonchliroq ekanligi ta'kidlanmoqda. Moddiy go'zallikka ishonish, o'tkinchi hoy havaslarga berilish o'qar suvga orqa qilishdek gap ekanligi bildirilmoqda. Hamisha shirin so'zli, pok qalbli yashash kerakligi uqtirilmoqda.

„Devon“da jang-u jadallardan darak beruvchi to'rtliklar ham bor. Ularda *mardlik, botirlik, qahramonlik* fazilatlarini

tarannum etiladi. El ichidan chiqqan pahlavonlar ulugʻlanadi. Ularning jangdagi holatlari tasvirlab beriladi:

*Alp yigitlar olishdilar,
Qingʻir koʻzla boqishdilar.
Oʻq-nayzalar suqishdilar,
Qilich qinga arang sigʻdi.*

Shuningdek, „Devon“da *Alp Er Toʻnga* marsiyasi keltirilgan. Unda xalq qahramoni *Alp Er Toʻnganing* vafoti munosabati bilan elning qattiq qaygʻuga botganligi, chuqur ruhiy iztirobga tushgani bayon etilgan.

„Devon“ orqali bizgacha „*Oltin qon*“ nomli afsona va juda koʻp xalq maqollari ham yetib kelgan.

Xullas, ibtidoiy kishilarning dunyoqarashi, tasavvur-tushunchalari, ishonch-eʼtiqodlari va mehnat, turmush tarzi bilan bogʻliq holda vujudga kelgan eng qadimgi folklor namunalari, dastavval, qadimgi odamlarning qarashlarini ifodalash vazifasini oʻtagan va asosan, taʼlimiy ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga ular yangidan-yangi *afsona, rivoyat, ertak* va *dostonlarning* yaratilishiga asos boʻlgan.

VI asrdan XX asr boshlarigacha yaratilgan xalq ogʻzaki ijodi namunalarida feodal munosabatlar bilan *patriarxal-urugʻchilik munosabatlarining, oʻtroq dehqonchilik* bilan *koʻchmanchilik hayoti* tartiblarining yonma-yon yashaganligi, *murakkab iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, qadimiy tasavvur va qarashlarning izlari* ifodasini topganligi kuzatiladi. Chunonchi, folklor asarlari ijtimoiy taraqqiyotga bogʻliq tarzda ijod etilgan. Ular xalq hayotidagi tarixiy oʻzgarishlar bilan birga oʻzgara borgan. Siftsiz jamiyatdan sinfiy jamiyatga oʻtish yuz bergach, folklor asarlari janriy jihatdan boyidi. Yangi-yangi janrlarda ogʻzaki ijod namunalari paydo boʻldi. Jumladan, ertaklar, eposning arxaik shakllari yuzaga keldi.

Ilk feodal davlatlarning shakllanish davrida qahramonlik dostonlari yaratilgan. Keyinroq esa epik, lirik va tarixiy qoʻshiqlar, ogʻzaki drama paydo boʻlgan. Bizgacha yetib kelgan va yozib olingan folklorning anʼanaviy namunalari, asosan, feodalizm davrining mahsullaridir.

Xalq ogʻzaki ijodi davrning siyosiy-madaniy hayotini ham oʻzida teran aks ettiradi. Uygʻonish davrida yaratilgan turli

janrdagi folklor asarlarining ko'pchiligida farovon o'lka va vatan mustaqilligi, chet el bosqinchilariga qarshi kurash g'oyasi muhim o'rin tutadi. Jumladan, Go'ro'g'li turkumiga daxldor „*Chambil qamali*“, „*Rayhon arab*“, „*Bektosh arab*“ kabi dostonlarda arab bosqinchilariga qarshi kurash tasvirlansa, „*Guldursun*“ rivoyatida mo'g'il istilochilariga xalqning nafrati ramziy ifodalarda, afsonaviy-mifologik salbiy obrazlar timsolida ifodalanadi.

Uygonish davri o'zbek folklorida ayrim tarixiy voqealar va shaxslar nomiga aloqador dostonlar, afsona va latifalar ko'p uchraydi. „*Tulumbiy*“ (XV asr), „*Shayboniixon*“, „*Oychinor*“ (XVI asr) kabilar bunga misol bo'ladi. Bu dostonlar feodalizm davrida yaratilgan bo'lsa-da, ancha keyin yozib olingan. Ularda aks ettirilgan tarixiy voqelik, hujjatiyligiga qarab yaratilgan davrini bimalol aniqlasa bo'ladi.

O'rta asrning Uygonish davrida yashagan mashhur shaxslar *Imom Buxoriy*, *Abu Ali ibn Sino*, *Bahovuddin Naqshband*, *Amir Temur*, *Ulug'bek*, *Alisher Navoiy*, *Xoja Ahrori Valiy*, *Bobur*, *Mashrab* haqida xalq juda ko'plab tarixiy afsona va rivoyatlar yaratgan. Shuningdek, *Mashrab* va *Mahmud G'aznaviy* nomi bilan bog'liq latifalar ham shu davrda to'qilgan. Ularda bu tarixiy shaxslarning real tarjimayi holi emas, to'qima tarjimayi holi beriladi. Feodalizmning so'nggi bosqichlarida xalq orasida yozma adabiyot namunalari keng tarqala boshlagan. Ayrim shaxslar o'zbek folklori asarlarini yozma adabiyotga yaqin ruhda qayta ishlab yoki aksincha, yozma adabiyot namunalari „folklorlashtirib“ yangi variantdagi asarlar yaratganlar. Buning natijasida qissalar (xalq kitoblari) yuzaga kelgan.

Feodalizmning oxiriga kelib, xalq ijodchilarining muayyan janrlarda professionallashuvi kuchayib, dostonchi, ertakchi, qo'shiqchi, askiyachi, masxarabozlar ixtisoslashgan holda alohida ajralib chiqa boshlagan. Bu davrda marosim qo'shiqlari ba'zi o'zgarishlarga yuz tutdi. Ertaklar bilan topishmoqlarda majoziylik kuchaydi. Bir qator yangi janrlar (lirik va tarixiy qo'shiqlar, latifa va loflar, askiya va og'zaki drama) paydo bo'ldi.

Xullas, feodalizm davrida o'zbek folklorining janriy tarkibi to'la shakllandi va boyib, mukammallik kasb etdi hamda har bir tarixiy davr voqeliklarini o'ziga xos tarzda aks ettirib bordi.

O'zbek folklorshunosligi xalqimizning o'z-o'zini anglashdan iborat intilishlari taqozosiga ko'ra vujudga keldi. Bu stixiyali jarayon tarzida ming yillar davomida sodir bo'lgan esa-da, asosan, XIX asrning so'nggi choragida izchil bir yo'nalishga kira bordi va XX asrda to'la-to'kis barqaror hodisaga aylandi. Zero, folklor asarlarini to'plash, nashr qilish, o'rganish va ulardagi g'oyalardan ilhomlanib yangi asarlar yaratish, bunyodkorlik ishlarini amalga oshirish barcha davrlarda ham dolzarb masalaga aylangan edi.

Qadimgi dunyo sayyohlari va tarixchilaridan *Gerodot*, *Poliyen*, *Strabon*, *Xores Mitilenskiy*, *Apellodor*, *Ibn Batutalarning* yozib olib bizgacha yetkazgan afsona va rivoyatlari, turli-tuman urf-odatlar va marosimlar haqidagi qaydlari, shuningdek, yozma toshbitiklar davridan boshlangan folklorga qiziqish jarayoni xalq ijodiyotini o'rganish sari qo'yilgan ilk qadam edi.

Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek folklorining yozib olinishi va kitobat qilinishi *Mahmud Koshg'ariy* nomi bilan boshlangan. XI asrning ulkan olimi, tilshunos, elshunos Mahmud Koshg'ariyni hech ikkilanmay folklorchi sifatida ham baholash mumkin, — deb yozgan atoqli folklorshunos Hodi Zarif. Uning „Devonu lug'otit turk“ asari turli xil turkiy urug'lar, jumladan, o'zbek xalqining qadimiy ajdodlari tarixini, madaniyatini, turmush tarzi va kasb-korini, badiiy ijodini o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.¹ Shuningdek, xorazmlik tilshunos *Abulqosim Mahmud Zamaxshariy*, ulug' mutafakkir *Alisher Navoiy*, *Abu Rayhon Beruniy*, *Narshaxiy*, *Mirxond*, *Sharofiddin Ali Yazdiy*, *G'iyosiddin Xondamir*, *Davlatshoh Samarqandiy*, *Zayniddin Vosifiy*, *Hofiz Tanish Buxoriy*, *Gulxaniylar* yozib qoldirgan folklor namunalari o'zbek xalq madaniyati va turmush tarzini to'plash yo'lidagi izlanishlarning o'ziga xos ko'rinishlaridir.

Turkiy xalqlar adabiyotida nom qozongan *Nizomiy Ganjaviy*, *Sayfi Saroyi*, *Haydar Xorazmiy*, *Alisher Navoiy*, *Bobur* kabi qator mumtoz shoirlarning asarlari folkloriy asosga egaligi bilan alohida ajralib turadi. Ular ko'pincha folklordan ijodiy foydalanib, shu orqali o'z asarlarining xalqchilligini yanada oshirishga muvaffaq bo'lishgan.

¹ *Hodi Zarif*. O'zbek sovet folkloristikasi tarixidan. O'zbek sovet folklori masalalari. Tadqiqotlar. 1-kitob. T.: „Fan“ 1970, 219-bet.

O'zbek xalq og'zaki ijodi o'zbek yozma adabiyotining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatdi. *Rabg'uzi, Lutfiy, Durbek, Jomiy, Navoiy* kabi atoqli ijodkorlar xalq og'zaki ijodidan unumli foydalandilar. Xususan, o'zbek xalqining ulug' shoiri va mutafakkiri *Alisher Navoiy* xalq og'zaki ijodiga yuqori baho berdi, uni qunt bilan o'rgandi. Navoiy o'z dostonlarida, nasriy va she'riy asarlarida xalq ertaklari, afsonalari, qo'shiqlari va maqollaridan ustalik bilan ijodiy foydalandi. Shu bilan birga, Navoiyning o'zi ham xalq og'zaki ijodining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. U yaratgan ayrim dostonlarning folklor variantlari vujudga keldi. Navoiy *aforizmlari* (hikmatli so'zlari) xalq maqollariga aylandi. U 500 ga yaqin hikmatli so'z-aforizm yaratib, o'zbek xalqi aforistik tafakkurini to'ldirdi va boyitdi.

Alisher Navoiy xalq jonli tili boyliklaridan keng foydalanib, o'zbek tilida so'z san'atining ajoyib namunalarini yaratdi. O'zbek adabiy tili va o'zbek yozma adabiyotining taraqqiyotida uning xizmatlari beqiyosdir. Uning „*Xazoyinul-maoniyy*“, „*Xamsa*“ kabi asarlari o'zbek adabiy tilini va o'zbek adabiyotining taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etdi.

Navoiy xalq afsonalari, ertaklar sujetidan ijodiy foydalangan holda *zulm va jaholatni qoralovchi, adolat va yuksak insoniy fazilatni, chin insoniy muhabbatni*, umuminsoniy g'oyalarni tarannum etuvchi o'z davri ijtimoiy-siyosiy voqealarini umumlashtirgan holda bir necha yirik asarlar yaratdi.

Alisher Navoiy xalq og'zaki ijodini rang-barang gullarga boy bepoyon chamanzorga, durlarga kon tubsiz dengizga qiyoslaydi:

Bu bo'ston sahnida gul ko'p, chaman ko'p...
Ki bu bahr ichra kim poyon anga yo'q,
Yetishmak qa'riga imkon anga yo'q.

Xalq ijodiyoti Navoiy uchun ilhomlanish, ijodiy ta'sirlanish chashmasigina bo'lmay, balki tadqiq etish, xalqchillik sir-u asrorini, badiiyatini o'rganish, o'zlashtirish manbayi ham edi. Shunisi diqqatga sazovorki, Navoiy o'z davriga xos xalq ijodkorligining biror sohasini nazardan chetda qoldirmagan. Xalq amaliy san'ati, xalq tabobati, xalq etnografiyasi, xalq tomosha san'ati va og'zaki badiiy

ijodiyotiga xos jarayonlarga munosabat ko'rsatgan, ulardan o'z g'oyaviy niyatlarini ifodalovchi badiiy-tasviriylar unsurlar sifatida foydalanib, asarlari xalqchilligini, beqiyos g'oyaviy-badiiy zavq kasb etishini ta'minlagan.

A. Navoiyning xalq *masxarabozligi, qiziqchiligi* va *qo'g'irchoq o'yini, xalq badiiy so'z ijrochiligi* — *san'ati-voizlikka* munosabati folklorshunos va san'atshunos olimlarning alohida e'tiborini tortib kelgan.

Navoiy ijodi o'zidan keyingi folklorga katta ijodiy ta'sir ko'rsatdi. Uning „Xamsa“sidagi dostonlar asosida xalq baxshilari yangidan-yangi dostonlar yaratdilar. Jumladan, **Fozil Yo'ldosh o'g'li** „Xamsa“ dostonlari asosida „*Bahrom* va *Gulandom*“, „*Farhod* va *Shirin*“, „*Layli* va *Majnun*“ dostonlarini yaratdi.

Navoiy asarlarining katta qismi axloq va ta'lim-tarbiya masalalariga bag'ishlangan. Bunday asarlarida u xalq orasida keng tarqalgan, og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan kichik ta'limiy hikoyalar-naqlar, maqol va hikmatli so'zlardan unumli foydalanganligi kuzatiladi. Xususan, Navoiy umrining oxirida hayoti davomida yiqqan turmush tajribalarini, ijtimoiy-siyosiy, ta'limiy va falsafiy qarashlarini xulosalab yozgan „*Mahbubul-qulub*“ asarida xalq og'zaki ijodi an'analardan yanada samarali foydalangan. Buni kitobning xalq ertaklariga xos bo'lgan *saj* usulida yozilishi ham ko'rsatadi. Ya'ni, shoir nasrda qofiya yaratib, uning ta'sirchanligini oshirishga urinadi.

Navoiy bu asarida xalq maqollaridan o'rinli foydalanish bilan birga, o'zi ham mazmuni va uslubi jihatidan xalq maqollariga yaqin bo'lgan bir qancha hikmatli so'zlar yaratgan.

*Oz-oz o'rganib dono bo'lur,
Qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur.*

Yoki: *Tilga ixtiyorsiz—elga e'tiborsiz* kabi aforizmlar shular jumlasidandir.

Navoiy g'azallarida epik an'ananing ta'siri ham seziladi. Xususan, bu u qo'llagan afsonaviy obrazlar misolida yaqqol kuzatiladi.

*Dema bu olamda ul oy xub, yo jannatda hur,
Ko'rmamishmen andog'in, bari erur mundog'i xub.*

Bu misralarda qo'llanayotgan „hur“, „jannat“, „bu olam“ tushunchalari xalqning olamni dualistik tushunishdan iborat mifologik qarashlarini o'zida ifoda etadi. Navoiy shu xalqona obrazlilikdan foydalanib, o'z fikrini badiiy ifodalashni ko'zlagan.

Navoiy xalq og'zaki adabiyotiga katta e'tibor va muhabbat bilan yondashib, xalq she'rlarining shakliy soddaligidan, musiqiyligi va ravonligidan ilhomlanib xalq uslubida qalam tebratishga harakat qildi. Buning samarasi o'laroq, „*Ko'zung ne balo qaro bo'lubtur*“, „*Bizning shaydo ko'ngul bechora bo'lmish*“ kabi bir qator sodda, yengil va ravon g'azallar yozishga erishdi. Shu bilan birga u xalq asarlaridagi obrazlar va tasviriy vositalardan ham unumli foydalandi. Xalq maqollari, matallari bilan o'z she'rlarining mazmunini boyitdi, badiiy qimmatini oshirdi:

*Ishqing o'tinki yoshurdum el aro yoydi raqib,
Kim isitmani nihon tutsa qilur marg ayon.*

Ushbu misralarda shoir xalq orasida keng yoyilgan „*Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor etar*“ maqolidan foydalanib, *irsolu masal san'atini* hosil qilgan.

Navoiy asarlari mazmuni folklor asarlari mazmuni bilan yaqindir. Ulug' shoirning asarlarida *xalqni sevish, uning baxt-saodatini orzu qilish, insoniy fazilatlarini ulug'lash, rostgo'ylik va sofdillik, vafodorlik va muruvvatlilik, saxiylik va mardlik* kabi nodir fazilatlarini targ'ib qilish, feodal jamiyatda qattiq xo'rlanayotgan *mehnatkashlar ommasini himoya qilish, xotin-qizlarga hurmat bilan qarash, ularning o'ziga xos fazilatlarini qadrlash, badkirdorlik va zolimlik, tekinxo'rlik va xiyonatni qoralash* g'oyalari yetakchilik qiladi.

„Xamsa“ning birinchi dostoni „*Hayratul — abror*“da shoir o'zi yashagan davr (XV asr)ning realistik hayot lavhalarini tasvirlaydi. Feodal muhitning manzarasini chizib beradi, illatlarini ochib tashlaydi. Xalqning orzu-armonlarini kuylaydi. Turli ijtimoiy tabaqalarni ta'rif-tavsif qilib, ularning shakl-shamoyilini, aft-angorini, kiyim-kechagini, fe'l-atvorini, maqsad-muddaosini yoritishda san'atkorlik mahoratini ishga soladi. Dostonda xalq orasida ma'lum va mashhur bo'lgan maqollar bilan bir qatorda „*Hotami Toy*“, „*Tilla kampir*“, „*Sher bilan Durroj*“, „*Iskandar*“ kabi xalq

afsona va rivoyatlari, naqlari sujetidan ham ijodiy foydalanilgan.

Xalq ijodini, jumladan, xalq qo'shiqlarini butun qalbi bilan ardoqlagan Navoiy „*Hayratul-abror*“ dostonida xalq og'zaki ijodidan uzoq bo'lgan, xalq asarlarini mensimagan yozuvchilarni qattiq tanqid qilgan.

„Xamsa“dagi barcha dostonlar xalq og'zaki ijodida keng tarqalgan va ommalashgan afsona, ertaklar asosida yozilgan. „Xamsa“dagi *Farhod va Shirin*, *Layli va Majnun* obrazlari xalq og'zaki ijodidagi afsonaviy o'lmas obrazlardir. Ular to'g'risida turli tarixiy ma'lumotlar va rivoyatlar, ertak va afsonalar bor.

„Xamsa“ning ikkinchi dostoni „Farhod va Shirin“da suv uchun, xalqning osoyishtaligi va farovonligi uchun kurash, samimiy sevgi va sadoqat g'oyalari asosiy o'rin tutadi. „Farhod va Shirin“ afsonasining sujeti XII — XIII asrlarda markaziy Qoraqumda bino bo'lgan „*Devqal'a*“ toponimik afsonasi sujeti bilan ham bog'lanadi. Qolaversa, O'zbekistonda Farhod va Shirin nomlari bilan ataluvchi bir necha joylar mavjud. Jumladan, Bekobodagi *Shirinsoy* va *Farhodtog'*, Boysundagi *Bibishirin qishlog'i*, Sherobodagi *Shirin dahmasi* shular sirasiga kiradi.

O'zbek xalqi orasida Farhod va Shirin muhabbatini tarannum etuvchi ertaklar, afsonalar, dostonlar, qo'shiqlar va baxshi termalari mavjudligi bu mavzuning el orasida nihoyatda keng yoyilganligidan, sevimli bo'lganligidan dalolat beradi.

Navoiy dostonlarida fantastik tasviriy o'rinlarda xalq ijodi uslubidan mahorat bilan foydalangan. Aytaylik, „Farhod va Shirin“ dostonida juda ko'p epik motivlar va mifologik obrazlar uchraydi. Jumladan, Farhodning otasi xazinasida tilsim (sehrli) oynaga duch kelishi, uning Ahriman dev va ajdar bilan xalq ertaklari bahodirlari singari olishib, g'alaba qilishi hamda ular qo'riqlayotgan tilsim xazina va sehrli uzukni qo'lga kiritishi, afsonaviy Jamshid jomiga ega bo'lishi, Jomosb bashoratining sujet voqealari rivojiga yo'l ochishi, besh yuz yil g'or ichida yashayotgan *Suhaylo* timoli, *Samandar* obrazi kabilar shular qatoriga kiradi. *Mifologik timsollar* „Xamsa“dagi boshqa dostonlar tarkibida ham uchraydi. Masalan, „Saddi Iskandariy“ dostonidagi *ya'juj-ma'jujlar* obrazi bunga misol bo'ladi.

„Xamsa“ dostonlarida xalq orasida „sehrli“ raqam deb qaraluvchi to‘rt, yetti sonlari bilan bog‘liq ramziy obrazlar alohida o‘rin egallagan. „Farhod va Shirin“ dostonida xoqonning shahzoda Farhodga atab to‘rt yilda qurdirgan to‘rt faslga mo‘ljallangan to‘rt qasri, „Sab‘ayi sayyor“da esa shoh Bahromning yetti rangdagi yetti qasrda haftaning yetti kuni mobaynida yetti iqlimdan tashrif buyurgan yetti musofirdan hikoya tinglashi va yettinchi iqlimdan kelgan xorazmlik musofirdan sevgilisi Diloromning daragini topishi voqealari aynan xalqning „sehrli“ raqamlar haqidagi an‘anaviy tushuncha-tasavvurlari asosida „Xamsa“ dostonlarida keltirilgan.

„Xamsa“ning uchinchi dostoni „Layli va Majnun“ ham Layli va Majnun nomi, ularning qayg‘uli sevgisi haqida yaratilgan xalq qo‘shiqlari, afsona va rivoyatlari ta‘sirida yaratilgan. Buni shoirning o‘zi shunday e‘tirof etadi:

*Mazmunig‘a bo‘ldi ruh mayli,
Afsona edi aning tufayli.
Lekin chu raqamg‘a keldi mazmun,
Afsona anga libosi mavzun...*

Bu misralar orqali Navoiy maqsadi afsona so‘zlash emas, balki mazmun bayon etish ekanligini ma‘lum qilmoqda. Afsona asarning tashqi shakli, qobig‘i xolos. Aslida dostonning asosiy g‘oyaviy mohiyatini shoir yashagan muhitning dolzarb muammolari, sevgi va oila, feodal jamiyatda xotin-qizlar taqdiri masalalariga munosabat bildirish tashkil qiladi. Dostonda maishiy hayot lavhalar, marosimlar, urf-odatlar, rasm-rusumlar shoir yashagan XV asr hayoti nuqtayi nazaridan tasvirlangan.

„Xamsa“ning to‘rtinchi dostoni „Sab‘ayi sayyor“ Bahrom Go‘r haqida Eronda va u bilan qo‘shni bo‘lgan o‘lkalarda, jumladan, O‘rta Osiyoda keng tarqalgan turli-tuman afsona va rivoyatlar ta‘sirida yaratilgan. Ularda Bahrom Go‘r shavkatli hukmdor, mohir ovchi, ishratparast shaxs sifatida tasvirlanadi. „Sab‘ayi sayyor“dagi hikoyalar xalq ertaklari kabi yetakchi qahramonlarning g‘alabasi bilan yakun topadi.

„Xamsa“ning beshinchi, so‘nggi dostoni „Saddi Iskandariy“ turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan Iskandar (Iskandar Zulqarnayn) haqidagi turli-tuman afsona va

rivoyatlar, ertaklar ta'sirida yozilgan. Biroq Navoiy yaratgan Iskandar obrazi xamsachilik va xalq og'zaki ijodi an'analari taraqqiyotida o'ziga xos yangilik bo'ldi. Navoiy *Iskandar* obrazi orqali *adolatli* va *ma'rifatparvar* ideal shoh timsolini yaratishni ko'zladi.

Dostonda „Iskandar va gado hikoyati“, „Majnun hikoyati“, „Ikki rafiq hikoyati“, „Kabutar hikoyati“ kabi xalq ijodi asosida yaratilgan hikoyalar matni uchraydi. Shuningdek, dostonda xalq qo'shiqlari va maqollaridan namunalar ham keltirilganligi kuzatiladi. Aytaylik, shoir Iskandarning *Ravshanak* va *Mehrinozga* uylanishi marosimini tasvirlar ekan, to'y o'lanlaridan misol keltiradi.

Ulug' shoirning „Tarixi anbiyo va hukamo“, „Tarixi muluki Ajam“ asarlarida payg'ambarlar va shohlar haqida xalq orasida keng tarqalgan hikoya va qissalar keltirilgan. Ularda tarix afsonadek, afsona esa tarixdek aks ettirilgan. Shuning uchun bu kitoblar folklor manbayi sifatida xizmat qiladi. Ularda keltirilgan afsona va rivoyatlar xalq og'zaki ijodida shu janrda yaratilgan asarlarning badiiy taraqqiyotini o'rganishda g'oyat qimmatlidir.

Navoiy g'azallarida **Xizr**, **Masih**, **Yusuf** kabi payg'ambarlar timsoli orqali *talmeh* san'ati yaratilganligi kuzatiladi.

Alisher Navoiy nafaqat folklordan ilhomlangan yuksak iste'dod sohibi, balki folklorshunos olim sifatida ham favqulodda nazarga ega edi. U har bir folklor hodisasining xalqona atamalarini ilm uchun saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. Xalq ijodiyotiga daxldor janrlarni ifodalovchi *doston* (ir), *afsona*, *qissa*, *latifa*, *rivoyat*, *mazax*, *masal* (maqol ma'nosida), *lof*, *cho'rchak* (cho'pchak-ertak), *naql*, *uzmog* (hozirgi terma), *qo'shug'*, *chinka*, *o'lang*, *qo'g'irchoq* o'yini turini anglatuvchi „fonus xayol“ atamalarining ilmiy tavsifini terdi. Chunonchi, Navoiy yozadi:

*Yey, yirov, sen ham ishingni ko'rguz,
Yotugon birla ulug' irni tuz.*

Baytdagi „yirov“, „yotugon“, „lug' ir“ atamalari Navoiy zamonida baxshi, do'mbira va doston tushunchalarini anglatgan. Bu bilan doston do'mbira jo'rligida baxshi tomonidan kuylanishi haqida ma'lumot berilmoqda. U orqali bundan 5—6 asr ilgari ham doston kuylash an'anasi mavjud

bo'lganligi ma'lum bo'ladi. Navoiy doston aytish an'anasiga xos hodisaning o'z davrida mavjudligini e'tirof etish bilan uning qadimiyligini tasdiqlagan. Eng muhimi, u xalq ijrochiligi va ijodkorligiga daxldor har bir hodisaning xalqona mohiyatini idrok etgan holda xalqdagi atamalar bilan aynan ifodalashga alohida ahamiyat bergan. Navoiy xalq ijodkorlari va ijrochilari — *yirovlar, uzanlar, roviylar, noqillar, afsonapardozlar, doston sarolar, qissasozlar, qissaxonlar, hazzollar* (hazilkashlar), *bazlago'lar* (latifago'ylar), *go'yangalar, nahvagarlar, navogo'lar* haqida ma'lumot berib, o'z zamonida xalq ijodkorligi va ijrochiligi nechog'lik chuqur ixtisoslashuv jarayonini kechirganini ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan.

Xalqning ertak, afsona va rivoyatlarida Alisher Navoiydek *insonparvar, vatanparvar, mutafakkir* kishilarning obrazi ham yaratilgan. Navoiy xalq rivoyatlarida *xalqparvar, saxiy, donishmand, tadbirkor* inson qiyofasida gavdalandiriladi. Ularda ko'pincha Navoiy va shoh Husayn Boyqaro obrazlari munosabatlari talqin qilinadi. Xondamir va Vosifiylar Alisher Navoiy va uning zamondoshlari haqidagi ko'plab tarixiy rivoyatlarni yozib olganlar.

Xullas, Navoiy asarlarining xalq orasida keng shuhrat qozonishiga uning xalqchilligi asos bo'lgan. Shoirning xalq og'zaki ijodidan ilhomlanishi, uning boyliklaridan ijodiy foydalanishi u yaratgan asarlarning xalqchilik mohiyatini oshirgan.

XIX asrning II yarmidan boshlab O'rta Osiyo mahalliy xalq folkloriga qiziqish birmuncha faollashdi. Bu jihatdan *N.P.Ostroumov, A.A.Divayev, V.V.Radlov, H.Vamberi* va boshqalarning to'plovchilik faoliyatlarini eslash kifoya. Ular o'zbek xalq maqollari, ertaklari, latifalari, qo'shiqlari va hatto eposiga oid ayrim namunalarni yozib oldilar. Shuni aytish kerakki, bunday ishni ularning ayrimlari xolis niyat bilan amalga oshirgan deyish qiyin. Chunonchi, *N.P.Ostroumov* o'zbek xalqi ijodiyotining ba'zi namunalari g'ayriilmiy ravishda, bevosita aytuvchidan emas, balki ikkinchi darajali shaxslardan yig'di va bunda, asosan, missionerlik maqsadlarini ko'zladi. Shunga qaramay, *N.P.Ostroumov*ning missionerlik faoliyati Qozonda ma'lum yutuqlarni qo'lga kiritgan bo'lsa-da, bu qabih harakat Turkistonda o'z natijalarini bera

olmadi. Shuning uchun o'zbek folklori bo'yicha missionerlar to'plagan materiallar ular foydasiga xizmat qilmadi, aksincha, ulardan fan vakillari foydalandilar"¹ va hamon foydalanmoqdalar.

Bu davrda tipografiya va litografiyalarning paydo bo'lishi natijasida o'zbek folklorini nashr etish harakati yuzaga keldi, shu tariqa, folklorini yig'ish va chop qilish uzviyligi sodir bo'la boshladi. Shunisi xarakterliki, bunday nashrlar boshqa tillarga tarjimalar bilan muvoziy holda amalga osha boshladi. Bu jihatdan venger sharqshunosi **Herman Vamberi** e'tiborga loyiq ishlar qildi. U 1867-yilda Leyptsigda bosilgan „Chig'atoy tili darsligi“ kitobining xrestomatiya qismida 112 ta o'zbek maqolini arab va lotincha yozuvlarda (bunisi transkripsiya tarzida) berdi va ularning o'zi amalga oshirgan nemischa tarjimasini e'lon qildi. Bu dalil o'zbek folklorining chet el doirasidagi birinchi nashri sifatidagina emas, balki unga qiziqishning xalqaro tus ola boshlaganini tasdiqlash jihatidan ham muhim ahamiyatga ega.

H.Vamberi mazkur darsligida „Yusuf bilan Ahmad“, „Tohir va Zuhra“ dostonlaridan parchalar beradi. „Yusuf bilan Ahmad“ dostonining o'zi amalga oshirgan to'la nemischa tarjimasini e'lon qildi. Bu Yevropada birinchi marta o'zbek eposidan qilingan tarjima edi.

O'zbek xalq maqollarini nashr etish va rus tiliga o'g'irishda N.P.Ostroumov amalga oshirgan ishlar ham e'tiborga loyiq. U „Sirdaryo oblast statistikasiga oid materiallar to'plami“,da 1110 ta (1-jildida 492 ta, 1888-yil va 2-jildida 628 ta, 1891-yil) o'zbek maqolini originalda va o'zining rus tilidagi tarjimasida e'lon qildi. Bu yillarda o'zbek xalq ertaklari namunalarini yozib olish harakati sezilarli darajada bo'ldi. *N.P.Ostroumov* o'zi yozib olgan ertaklardan iborat „Sort ertaklari“ (1906) to'plamini nashr ettirdi, uni so'z boshi va izohlar bilan ta'minladi. U o'zbek xalq teatri va etnografiyasiga oid materiallarni ham chop ettirdi. *A.N.Samoylovich* esa „Pishak afsonasi“,ning Xiva versiyasi, „Anna Murot bova hikoyalari“ va „Qirq yolg'on“ cho'pchaklarini, *A.Vasilyev* esa „Xirsitdin polvon „Shahzoda

¹ **Hodi Zarif.** O'zbek sovet folkloristikasi tarixidan. O'zbek sovet folklori masalalari. Tadqiqotlar.1- kitob. T.: „Fan“ 1970, 220- bet.

Nazarmuhammad va malika Nazarbibi“ ertaklarini yozib olib, o’sha davr matbuotida e’lon qilishdi.¹

XIX asrning II yarmidan boshlab o’zbek folkloriga qiziqish birmuncha faollashdi, hatto aytish mumkinki, baynalmilallashuv xarakterini kasb eta bordi. Buning natijasida o’zbek folklori namunalarini to’plash va nashr etish uzviyligi yuzaga keldi.

Xususan, 30 -yillardan e’tiboran to’plovchilik, nashr etish va tadqiqotchilikning uyg’unlashuvi sezilarli rol o’ynay boshladi. Bunda Turkiston Respublikasi Maorif Komissariati Davlat ilmiy kengashining O’zbek bilim komissiyasi (1921 — 24), O’zbekiston Maorif Komissariati ilmiy marazining o’zbeklarni o’rganish komiteti (1924 — 29), O’zbekiston Davlat ilmiy tekshirish instituti (1929 — 30), Madaniy qurilish ilmiy-tekshirish instituti (1931 — 33) va nihoyat, Til va adabiyot instituti Folklor bo’limi (1934—2005) ayricha rol o’ynadi. Ular tomonidan tashkil etilgan folklor ekspeditsiyalari va to’plovchilik ishlariga Ye.D.Polivanov, A.K.Borovkov, G’.O.Yunusov, M.H.Elbek, H.T.Zarifov, L.P.Potapov, V.A.Uspenskiy, N.N.Mironov, Ye.Ye.Romanovskaya, Yunus Rajabiy, M.I.Afzalov, T.M.Mirzayev kabi atoqli olim va musiqashunoslar boshchiligidam hamda o’zbek folklorshunoslarining barcha avlodigamansub G’.Zafariy, Sh.Rajabiy, A.Alaviy, Sh.Rizo, B. Karimov, M.Alaviya, Z.Husainova, M.Zarifov, Sh.Abdullayeva, H.Sultonov, T.G’oziboyev, F.Karomatov, H.Razzoqov, J.Qobulniyozov, O.Sobirov, M.Saidov, M.Qodirov, M.Murodov, Yo.Jo’rayev, T.Ochilov, G’.Jahongirov, R.Muhammadiyev, T.Ashurov, S.Asqarov, G’.Jalolov, B.Sarimsoqov, K.Imomov, O.Safarov, S.Ro’zimboyev, K.Ochilov, A.Qahhorov, G’. Musina, U.Jumanazarov, M.Jo’rayev, A. Musaqulov, X.Egamov, M.Qo’shmoqov, SH.Turdimov, J.Eshonqulov, S.Mirzayeva, D.O’rayeva singari talay zahmatkashlarning faoliyatlari tufayli ikki yuzdan ortiq xalq dostonchilari, juda ko’p ertakchilar, qo’shiqchilar, qiziqchi va masxarabozlar aniqlandi, o’zbek folklorining xilma-xil janrlarigamansub durdonalar yozib olinib, nashr va tadqiq qilindi. Ular orasida *Ergash Jumanbulbul o’g’li*,

¹ Samoylovich A.N. „Pishak afsonasi“ — skazka o koshke (Хивинская версия). Живая столица. 1918, вып. 1—2 ,отд.2, 121—128 bet.

Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'ltan Jonmurod o'g'li, Islom Nazar o'g'li, Abdulla shoir kabi faqat epik an'analarni davom ettiruvchilargina emas, balki uni yangi sharoitda yanada rivojlantiruvchi ulkan san'atkorlar ham borki, bular o'zbek folklori va adabiyoti taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdilar. Juda ko'p *ertaklar, latifalar, og'zaki drama, maqollar, topishmoqlar* qatorida yuzga yaqin sujetga ega uch yuzdan ortiq xalq dostonlari yozib olindi.

Istiqlol o'zbek folklorshunosligining jahoniy miqyosiga intilishida keng yo'l ochib berdi. Milliy hurlik baxsh etgan ijod erkinligi tufayli xalq og'zaki ijodi namunalari uzoq ajdodlarimizning *tarixi, turmush tarzi, ibtidoiy, diniy va e'tiqodiy* qarashlari bilan bog'liq holda o'rganish imkoniyatlari tug'ildi. Natijada ilgari sho'ro mafkurasi taqiqi tufayli nashr etilmagan „Shoh Mashrab qissasi“ (1991), „Ibrohim Adham qissasi“, (1991), „Hazrati Ali haqida qissalar“ (1992), „Abu Muslim jangnomasi“ (1992) va „Bobo Ravshan“ (1992) singari diniy-axloqiy xarakterdagi xalq kitoblari keng jamoatchilik hukmiga yetkazildi.

Sho'ro mafkurasi qatag'on qilgan Navro'z qayta tiklandi. Shu munosabat bilan har yili Respublika miqyosida ulkan xalq sayllari o'tkazish an'anaga aylanib bormoqda. Bunda xalq etnografik dastalari faol qatnashmoqda. Shu ommaviy harakat tufayli juda ko'p unutilib borayotgan an'anaviy xalq ijodi namunalari, urf-odatlar qayta tiklanib, xalqimiz mentalitetini ifoda etuvchi milliy qadriyatlar sifatida e'zozlana boshlandi. Bu jihatdan, ayniqsa, har yili bahorda Boysunda o'tkaziladigan „Boysun bahori“ ko'rik-tanlovi, xalq baxshilari ko'riklari, Jizzax viloyatining Forish tumanida o'tkaziladigan „O'zbek xalq o'yinlari“ va Termizda o'tkaziladigan „Alpomish o'yinlari“ tadbirlari ayrica ahamiyat kasb etmoqda. Shunisi quvonchliki, „Boysun bahori“ YUNESKO qarori bilan xalqaro festival maqomini oldi va nodir ma'naviy yodgorlik sifatida ro'yxatga olindi.

Shuningdek, YUNESKO qarori bilan 1999-yilda o'zbek xalqining qahramonlik eposi „Alpomish“ yaratilganligining 1000 va xalqimiz mifologik tafakkurining nodir durdonasi „Avesto“ yaratilganligining 2700 yilliklari o'zbek folklorshunosligi taraqqiyotida ayrica ahamiyatga ega bo'lib, jahon miqyosida o'zbek folkloriga qiziqishni kuchaytirdi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Avesto*. Asqar Mahkam tarjimasi. T., 2001.
2. *Alpomish*. T.Mirzyaev tayyorlagan akademik nashr. T., 2000.
3. *Mallayev N.* Navoiy ijodining xalqchil negizi. T., 1973.
4. *Mallayev N.* Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. T., 1974.
5. O'zbek folklorining tarixiy taraqqiyoti // O'zbek folklori ocherk-lari. 3 tomlik, 1-tom, T., 1988, 25—63-bet.
6. *Safarov O.* Alisher Navoiy—folklorshunos. — O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. 1991, 7-son, 37—45-bet.
7. *El desa Navoiyni...* // Hazrat Mir Alisher Navoiy haqida rivoyatlar. To'plab nashrga tayyorlovchi M.Jo'rayev. T.: „Cho'l-pon“ 1991.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Folklorning dastlabki namunalari qaysi yozma manbalarda bizgacha yetib keldi?
2. Animizm va totemizm deganda nimani tushunasiz?
3. Qadimgi qahramonlik eposlaridan qaysilarini bilasiz?
4. Folklor namunalarini yozib olishda qadimgi dunyo sayyohlari va tarixchilari qanday rol o'ynadilar?
5. „To'maris“ va „Shiroq“ rivoyatlari asosida qanday tushunchalar yotadi?
6. M.Koshg'ariyning elshunoslik va folklorshunoslik faoliyati haqida so'zlang.
7. Feodalizm davri o'zbek folklorida qaysi janrlar paydo bo'ldi?
8. Navoiyning madaniyat va san'at sohasidagi xizmatlari nimadan iborat?
9. „Farhod va Shirin“ dostonida qanday mifologik motiv va obrazlar uchraydi?
10. Alisher Navoiy xalq ijodiga qanday munosabatda bo'lgan?
11. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida o'zbek folklori qaysi jihatlariga ko'ra alohida bosqichni tashkil etadi?
12. O'zbek folklorining rus o'lkashunoslari tomonidan to'planilishi xususida so'zlang.
13. Istiqlool o'zbek folklorshunosligining taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

Tubandagi *tayanch tushunchalarni* izohlang: animizm, totemizm, totem, ma'bud, ot kultı, mif (asotir), afsona, rivoyat, qadimgi yozma manbalar, doston, tarixiy qo'shiq, tarixiy rivoyat, folklor ijrochiligi va ijodkorligi, qahramonlik eposi.

Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang.

1. „Avesto“da ezgulik va yaxshilik xudosi sifatida kim ko'rsatiladi?
A) Angra Man'h; D) A va V;
B) Axriman; E) Axuramazda.
C) Mirrix;
2. O'zbek urug'larining ota-bobolari qaysi hayvonlarni o'ziga totem (himoyachi) deb sanab kelgan?
A) Ilon va ho'kizni; D) Bo'ri va ilonni;
B) Ot va itni; E) Tuya va ho'kizni.
C) Ot va bo'rini;
3. Qadimgi O'rta Osiyo xalqlariga oid qo'shiq va termalarning namunalari saqlanib qolgan asar nomini toping.
A) „Avesto“; D) „Yatimatut-dahr“;
B) „Devonu lug'otit turk“; E) „Tarixi Buxoro“.
C) „Boburnoma“;
4. Folklorning eng qadimgi janrlari qaysilar?
A) Ertak, doston, qo'shiq;
B) Lof, latifa, naql;
C) Kinna, topishmoq, doston;
D) Askiya, qo'shiq, og'zaki drama;
E) Mif, afsona, ertak;
5. Folklor janrlaridan qaysilarining ijrosi professional tayyorgarlikni taqozo etadi?
A) Doston, ertak, askiya;
B) Topishmoq, ertak, rivoyat;
C) Askiya, afsona, rivoyat;
D) Lof, latifa, qo'shiq;
E) Qo'shiq, doston, terma;
6. A. Navoiy qaysi asarida folklorga yaqin munosabatda bo'lmagan ijodkorlarni tanqid qilgan?
A) „Mezonul — avzon“da;
B) „Hayratul abror“da;
C) „Mufrodod“da;
D) „Mahbub ul — qulub“da;
E) „Muhokamatul — lug'otayn“da.

3- MAVZU: XX ASRNING 20—30- YILLARI DAVRI FOLKLORI

Reja:

1. *XX asrning 20 — 30-yillarida yuz bergan ijtimoiy-tarixiy o'zgarishlar.*
2. *XX asrning 20 — 30-yillarida o'zbek xalqi hayoti va og'zaki badiiy ijodi.*
3. *XX asrning 20 — 30-yillar davri folklorining o'ziga xos xususiyatlari.*

O'tgan asrning 20 — 30-yillarida ijtimoiy hayotda yuz bergan tarixiy voqealar: mamlakatni kollektivlashtirish, xotin-qizlarni paranji balosidan qutqarib, ozod qilish, maorif-maktab ishlarini jonlantirish hamda bu yo'lga g'ov bo'lgan kimsalarni qoralash folklor asarlarining bosh mavzusi vazifasini o'tagan. Xususan, eng hozirjavob janr bo'lgan qo'shiqlarda kolxozga kirib mehnat qilayotgan yangi dehqonning xursandchiligi, paranjisini tashlab, fabrikalarda ishlaydigan xotin-qizlarning quvonchi, yorug', keng sinf xonalarida o'tirib o'qiyotgan yoshlarning minnatdorchiligi tarannum etiladi. Ularda jangovarlik ruhi ustivorlik qiladi:

*Gidir suvi boylandi,
Mashinalar aylandi.
Ochilgan xotin-qizlar,
Fabrikada joylandi.*

Lekin o'sha davrda ozodlik harakatiga va madaniy inqilobga faol ishtirok etgan ayrim xotin-qizlar fojeali qismatlarga giriftor etilgan edi. Shunday voqealar munosabati bilan „Tursunoy qo'shig'i“, „Oyposhsha“, „Tursunoy marsiyasi“ kabi *tarixiy qo'shiqlar* yaratilgani ma'lum.

XX asrning yigirmanchi yillari oxirlarida boshlangan xotin-qizlar ozodligi harakati o'zbek ayollarini paranji balosidan qutqarish, insoniy haq-huquqini tiklash, ilm olishga va hunar o'rganishga da'vat etish maqsadini ko'zlagani bois, xalq uni olqishlovchi juda ko'p qo'shiqlar yaratdi.

XX asrning 20 — 30-yillarida yaratilgan ko'pgina qo'shiqlarda milliy ozodlik uchun kurashgan, mustamlaka tuzumi

va mafkurasiga qarshi chiqib jang qilgan kishilarni bosmachi deb qoralash va tanqid qilishga yo'naltirilgan siyosat ta'sirida buyurtma qo'shiqlar paydo bo'ldi. Lekin xalq o'z erki uchun jonini tikkan qahramonlarini ham yaxshi tanirdi:

*Ibrohimbek „Huv!“ — dedi,
„Jom kosada suv!“ — dedi
Dushmanlarni qirganda:
„Taqdiringiz shu!“ — dedi.*

Yoki:

*G'azotga borar bo'lsak,
Ota - onamiz rozi.
O'lganlar shahid ketdi,
Qolganlarimiz g'oz.*

Yana:

*— Bu tog'larda kim yotqon?
Askar bolalar yotqon!
Yonboshiga tosh bosib
Bolshovoyga o't otqon.*

Bu xildagi qarshilik harakati ruhini ifodalagan xalq qo'shiqlari bisyor edi. Lekin ularni to'plashga jiddiy e'tibor berilmagan. Xayriyatki, G.V.Andreyev 1928-yilda yozgan „Xalq ijodida bosmachilikning ifodasi“ maqolasida bir qancha namunasiga munosabat bildirgan ekan. O'shalar bizgacha yetib keldi. Bizlarga esa faqat sho'rolar siyosati buyurtmasi bilan to'qilgan:

*Xatirchining yo'lida
Qishlog'i bor Tasmachi.
Yurtni vayron ayladi
Uying kuygur bosmachi,—*

qabilidagi yasama qo'shiqlar o'rgatilib, tashviq qilinib kelindi. Sho'ro tuzumi va mafkurasi xalqimizni abadiy qullikda saqlash niyati bilan milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun kurashganlarga qarshi keskin choralar ko'rib, qo'rqituv va vahima solish siyosatini olib bordi. Ommaviy qatag'onni kuchaytirdi. Alal-oqibat o'z murodiga yetdi. Nihoyat Istiqlol yuz berib, adolat qaror topdi. Bugungi haqiqiy hur zamonda milliy ozodlik, mustaqillik uchun intilgan, shu yo'lda jonini fido qilgan xalq farzandlarining nomi iftixor bilan yana tilga olina boshlandi.

1905—1907- yillarda xalqning milliy ozodlik, erk, adolat uchun olib borgan kurashiga rahbarlik qilgan *Nomoz Pirimqul o'g'liga* bag'ishlab to'qilgan qo'shiqlar bu davrda ancha mashhur bo'lgan.

Nomoz Pirimqul o'g'li asli kattaqo'rg'onlik bo'lib, Turkiston general-gubernatorining mahalliy aholi arzini yetkazuvchi tarjimoni bo'lib ishlagan. Shuning uchun u ko'pincha gubernatordan adolat kutgan. Biroq rus bosqinchilarining mahalliy xalqqa zulmi va nohaqligi oshsa oshardiki, ulardan yaxshilik kutib bo'lmasdi. Shu sabab general-gubernator bilan Nomoz o'rtasidagi munosabat buzilib, Nomoz o'z atrofiga bir guruh xalq fidoyilarini to'plaganicha, chorizm va uning siyosatiga qarshi kurashga chog'lanadi. Chorizm siyosatini qo'llab-quvvatlamochi bo'lgan ayrim mahalliy kaltafahm boy-zodagonlardan ayovsiz qasos oladi. Tabiiyki, uning bu xatti -harakati *Nikolay podshoni* ham, *Buxoro amirini* ham jiddiy tashvishga solgan. Ayniqsa, Nomoz yigitlari orasida turli millat vakillarining bo'lganligi bu ozodlik harakatining keng tus olib ketishi mumkinligini bildirib turgan. Shu bois chor mustamlakachilari Nomozni el orasida „o'g'ri“, uning yigitlarini „*bosmachi*“, „*qaroqchilar to'dasi*“ deb gap tarqatadilar. Hatto Nomozni tiriklayin tutib kelganga pul mukofoti e'lon qilinadi. Nomoz pulga o'ch, xudbin bir sotqin tomonidan o'ldiriladi. Lekin u boshlagan ozodlik harakati to'xtab qolmaydi. Uni Nomozning do'stlari yana davom ettiraveradi. Xalq Nomoz o'limiga achinib, motam tutadi. Unga bag'ishlab qo'shiqlar, yo'qlovlar yaratadi. Xalq shoiri *Nurmon Abduvoy* o'g'lining u haqda yaratgan qo'shig'i bizgacha yetib kelgan.

Yozma adabiyotda *I.Sulton* va *X.To'xtaboyevlar* Nomoz Pirimqul o'g'li xotirasiga bag'ishlab „*Noma'lum kishi*“ dramasi va „*Qasoskorning oltin boshi*“ nomli tarixiy sarguzasht romanini yaratganlar.

30-yillar oxirlari va 40-yillar boshlarida paxta maydonlarini kengaytirish maqsadida yangi suv inshootlarini barpo etishga kirishildi. 45 kunda xalqning qo'l kuchi bilan *Katta Farg'ona kanali* qazildi. Shu munosabat bilan ham bir qator yangi termalar yaratildi. Jumladan, **Islom shoirning** „Kanal dongdorlariga“, „Bo'l omon“, **Bo'ri baxshining** „Kanal ichinda“ kabi asarlari bunga misol bo'ladi.

Ma'lumki, 1934-yilda bo'lib o'tgan yozuvchilarning Butunittifoq syezdida folklorni to'plash, o'rganish va rivojlantirishga jiddiy e'tibor qaratilgandi. Shundan so'ng bir qator yosh o'zbek shoir va olimlari baxshilar bilan yaqindan aloqa o'rnatib, ularni yangi zamon ruhiga mos asarlar yaratishga da'vat etdilar. Buning natijasida yangi hukumatni, uning siyosiy rahbarlarini, tutgan mafkuraviy yo'lini ulug'lovchi, qo'llab-quvvatlovchi madhiyabozlik ruhidagi jo'n asarlar paydo bo'la boshladi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Alaviya M.* O'zbek xalq qo'shiqlari. T., 1959.
2. *Umarov S.* Tarix va doston. T., 1985.
3. Sovet davri xalq qo'shiqlari. T., 1983.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. XX asrning 20—30-yillarida o'zbek xalqi hayotida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
2. XX asrning 20—30-yillarida ro'y bergan eng muhim tarixiy voqealar nimalardan iborat?
3. Sho'rolar tomonidan „bosmachilik“ deb tushuntirilgan harakatning asl mohiyati qanday?
4. XX asrning 20—30-yillar davri folklorining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat.
5. Xalq qahramoni Namoz haqida nimalar bilasiz?

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *tarixiy-qahramonlik qo'shig'i, kollektivlashtirish, paranji, xotin-qizlar ozodligi harakati, milliy-ozodlik harakati, bosmachilik.* Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:

1. **Bosh qahramoni prototipga ega bo'lgan folklor asarlari qaysilar?**
 - A) „Nomoz“ tarixiy qo'shig'i;
 - B) „Mardikor“ dostoni;
 - C) „Mamatkarim polvon“ dostoni;
 - D) „Jizzax qo'zg'oloni“ dostoni;
 - E) A va S.
2. **Yakka isyonkor obrazi yaratilgan tarixiy qo'shiqning nomi qaysi javobda ko'rsatilgan?**
 - A) „Alpomish“;
 - B) „Nurali“;
 - C) „Mardikor“;
 - D) „Jizzax qo'zg'oloni“;
 - E) „Nomoz“.

4- MAVZU: FOLKLORDA ERKSEVARLIK VA MILLIY-OZODLIK G'OYALARINING IFODALANISHI

Reja:

1. *O'zbek xalqining XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi tarixiy hayoti va kurashlari.*
2. *XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlari davri folklorida milliy-ozodlik va erksevarlik g'oyalarining ifodasi.*
3. *O'zbek folkloridagi tarixiy-inqilobiy qo'shiqlar tabiati.*
4. *Tarixiy qo'shiqlarda mardikorlikka olish voqeasiga munosabat.*

O'zbek xalqi tarixida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlari o'ziga xos bosqich bo'ldi. Chunki bu davrda qator muhim ijtimoiy-siyosiy, madaniy voqealar yuz berdi. Ayniqsa, XIX asrning o'rtalarida chor Rossiyasining O'rta Osiyoni bosib olishi, ayrim xonliklarning tugatilishi, Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi, uning siyosiy-ma'muriy tuzulishi mustamlakachilik zulmiga va o'lka xalqlarini milliy jihatdan ezishga asoslanganligi, o'lkaning Rossiya sanoati mollari sotish va unga xomashyo yetkazib beradigan bozorga aylantirilishi o'zbek xalqi tarixida asoratli iz qoldirdi. Istilodan so'ng o'lkada ayrim ijobiy ahamiyatga ega o'zgarishlar ham yuz berdi. Ya'ni, o'lkada feodal tarqoqlikka barham berildi, o'zaro urushlarga, toj-taxt uchun kurashlarga chek qo'yildi. Ba'zi yirik shaharlarda sanoat korxonalari ochildi. Temiryo'l, pochta, telegraf tarmoqlari ishga tushdi. Yevropacha tipdagi rus-tuzem maktablarining ochilishi eski usuldagi maktab va madrasalardagi o'qish-o'qitish tartibiga ham o'zgartirishlar kiritishga olib keldi. Bosmaxonalar paydo bo'ldi. Shaharlarda sanoat korxonalarining, zavod va fabrikalarning ochilishi tufayli ishchilar sinfi shakllana boshladi.

Tabiiyki, o'lka hayotida ro'y bergan bunday ijtimoiy-siyosiy, madaniy o'zgarishlar folklor asarlarida ham badiiy talqin etila boshlandi. Folklorning deyarli barcha janrlarida yangi namunalar ijod etildi. An'anaviy folklor namunalarining ijtimoiy mazmuni yanada teranlashdi. Ularda satirik yo'nalish kuchaydi. Bu davrda, ayniqsa, *qo'shiq, tarixiy qo'shiq, latifa*,

askiya, terma va doston janrlarida barakali ijod qilindi, ogʻzaki dramaning koʻpgina namunalari yaratildi.

XX asrning boshlarida yuz bergan tarixiy oʻzgarishlar munosabati bilan Xorazmda yaratilgan „Bevafo zolim“, „Ayrildim“, „Oʻlar boʻldik bu xonlarning dastidan“, „Xonavayron boʻlsin Xivaning xoni“, „Boshing kesilsinu qoning toʻkilsin“ kabi tarixiy-inqilobiy qoʻshiqlar ijod qilindi. Bu qoʻshiqlarda Xiva xoni Isfandiyor hamda u boshliq hukmron tabaqa vakillarining zoʻravonligi, maishiy buzuqligi, shafqatsizligi va insofsizligi fosh etilib, ularga nisbatan xalqning qahr-gʻazabi, cheksiz nafrati ifoda etilgan. Mazlum xalqning ruhiy kayfiyati, zulm-zoʻrlikdan, erksizlikdan, amaldorlarning adolatsizligidan noroziligi aks ettirilgan:

*Isfandiyor, zolimliging bildirding,
Non oʻrniga kunjarani edirding,
Kambagʻalni qiynab, boyni kuldirding,
Haddan oshding, zolim, yoning soʻkilsin,
Boshing kesilsin-u, qoning toʻkilsin.*

Qoʻshiqda xalqning xon zulmidan xoʻrlilik chekayotgani, nochor turmush kechirayotgani bayon qilinib, xonga nisbatan qargʻish aytilmoqda.

Bunda xalq qargʻishi birgina xonga qaratilganday tushunilsa-da, aslida u barcha tekinxoʻr, maʼnaviy tuban hukmron tabaqa vakillariga qarshi qaratilgandir. Shu orqali qoʻshiqda ularga nisbatan kurash ochish fursati yetganligi bildirilmoqda. Bu esa qoʻshiqning oʻziga xos isyonkorlik ruhida yaratilganligini koʻrsatib turadi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida bunday tarixiy qoʻshiqlar juda koʻp yaratildi. Ulardan biri „Botirxon zulmi“ qoʻshigʻidir. Bu qoʻshiq maʼlum tarixiy voqea: Shahrisabz va Kitob atroflarida yashovchi kenagaslarning 1856-yilda Buxoro amiri *Nasrullo* zulmiga qarshi olib borgan 27 yillik keskin kurashi tufayli shafqatsiz qirgʻin qilinishi munosabati bilan yaratilgan. Xalq amir Nasrulloni istehzo bilan „Botirxon“ deb atagan. Qoʻshiqda amirning oʻta shafqatsizligi, zolimligi keskin fosh etiladi:

*Necha yil qamab yotdi:
Kenagas yurtlarini.
Qamay-qamay, alqissa,*

*Oldi ko'zin o'tlarini.
Tayloqday bo'kirtirib so'ydi,
Ne-ne azamatlarini.*

O'sha davrda yaratilgan tarixiy qo'shiqlardan yana biri „Kelmas Koroskonning suvi“ qo'shig'idir. Namangan yuezdida yaratilgan ushbu qo'shiqda chor hukumatining mustamlakachilik siyosati natijasida g'o'zaning ko'p ekilishi sababli yuzaga kelgan suv tanqisligi, miroblarning poraxo'rligi, yollangan dehqonning og'ir ahvoli, boylarning ochko'zligi satira vositasida kuylangan:

*Mirobboshi bo'ldi Tolib,
Pulni olib, yonga solib,
Ariqlari qurib qolib,
Kelmas Koroskonning suvi.*

Mazlum xalqning ruhiy kayfiyati, zulm-zo'rlikdan, erksizlikdan, amaldorlarning adolatsizligidan noroziligi o'z ifodasini topgan.

XIX asrning oxirida yaratilgan qo'shiqlarning aksariyatida mustamlaka davrining og'ir fojealari, haqsizlikka qarshi norozilik, ikki tomonlama zulm haqida zorlanilsa, XX asrning boshlarida yaratilgan qo'shiqlarning aksariyatida 1916- yilda yuz bergan mardikor olish voqeasi, unga qarshi xalq isyoni va noroziligi kuylanadi:

*Non tishlatdim bolamga,
Mardikordan qaytsin, deb,
Zolimlarni qarg'adim,
Ilohi, yer yutsin, deb.*

XX asr boshlarida yaratilgan aksariyat tarixiy qo'shiqlar mardikorlikka olish voqeasi bilan bog'liqdir. Ularda xalqning mavjud tuzumdan, mustamlakachilik siyosatidan norozilik nidolari yangraydi. Xalqning isyonkor ovozi baralla jaranglaydi.

*So'k oshini ichmayman,
Etigimni yechmayman,
Qorda qarag'ay kesmayman,
Hech haqimdan kechmayman.
Mardikorga olgan Nikolayni
Taxtdan yiqitmay qo'ymayman.*

Qo'shiqda o'z haq-huquqini tanigan, hayotida siyosiy o'zgarish qilishga qurbi yetadigan o'zbek mardikorining armonli qalbi zarblangan.

1916-yildagi mardikorlikka olish voqeasi munosabati bilan yaratilgan „Ming la'nat!“, „Nikolay qon jallob“ kabi qo'shiqlarda oq podsho Nikolayning qonxo'r va zolimligi, bosqinchi va zo'ravonligi; Saidahmad ismli mahalliy amaldor—mingboshining muteligi, poraxo'rliqi, adolatsizligi, o'z mansabidan ayrilmaslik uchun oqposhshoga yaltoqlanib xizmat ko'rsatish evaziga mahalladoshlariga ozor yetkazishi ochib tashlangan. Ularning shaxsi xalq tomonidan qattiq qoralangan.

*Saidahmad noming baland,
Nomingdan ham toming baland.
Yigitlarga qo'l qo'ygan,
Padaringga ming la'nat.*

Saidahmad mingboshi. Lekin uning nomi ulug', xolos. Xalq uni hurmat qilmaydi, balki la'natlaydi, qarg'aydi. Negaki, u shu mansabini saqlab qolish ilinjida xalqqa ko'p ozor yetkazgan. Xalq farzandlarini oqposhsho buyrug'iga muvofiq Rossiya o'rmonlarida qahraton qishda qarag'ay kesgani mardikorlikka jo'natish ishida bosh-qosh bo'lgan. Buning evaziga u xalq orasida yaxshi nom orttirmasa-da, mo'maygina daromad, boylik, „baland tomli uy-joy“ orttirgani kinoya bilan aytib o'tilmoqda.

Ma'lumki, 1916-yilda Jizzaxda xalq mardikorlikka qarshi katta isyon ko'tardi. Shu tarixiy voqelik munosabati bilan taniqli o'zbek baxshisi **Fozil Yo'ldosh o'g'li** „Jizzax qo'zg'oloni“ nomli doston yaratdi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida xalq hayotida yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy o'zgarishlar baxshilar tomonidan asriy an'anaviy meros zaminida yaratilyotgan qator terma va dostonlarda ham o'ziga xos ravishda aks ettirildi. Jumladan, **Fozil Yo'ldosh o'g'lining** „Qahatchilik“, „Chigirtka“ termalari, „Mamatkarim polvon“, „Jizzax qo'zg'oloni“ dostonlari, **Po'ltan shoirning** „Mardikor“ dostoni, **Nurmon Abduvoy o'g'lining** „Nomoz“, **Islom shoirning** „Mingboshi“, „So'filar“, „Olloyorboy“ kabi terma va tarixiy qo'shiqlari shunday asarlardan sanaladi.

Bu davrga kelib baxshilar ijodida ma'lum tarixiy shaxslarning prototipi orqali tarixiy qo'shiqlar yaratish muhim o'rin tuta boshladi. Chunki *Ergash Jumanbulbulning* „Miltiqboy hajvi“ asari Nurota bozoriga saksovuldan tayyorlangan ko'mirni sotish uchun keladigan qizilqumlik qozoqlardan boj yig'ishga Buxoro amirligi tomonidan tayinlangan Miltiqboy ismli amaldor prototipi asosida yaratilgan bo'lsa, Nurmon Abduvoy o'g'lining „Nomoz“ tarixiy qo'shig'i Samarqand va Qashqadaryo qishloqlarida o'z atrofiga o'ttizdan ortiq yigitlarni birlashtirib, isyonkorlik qilib yurgan xalq qahramoni Nomoz Pirmqul o'g'li prototipi asosida yaratilgandir. Nomoz haqidagi tarixiy qo'shiq o'zbek folklorida yakka kurashchi obrazini birinchi bo'lib yoritib berdi. Shundan so'ng bu intilish Fozil Yo'ldosh o'g'lining Mamatkarim Polvon dostonida kuzatiladi. Mamatkarim obrazi samarqandlik polvon Muhammadkarim Abdurahim o'g'li prototipi asosida yaratilgan. Bu shaxs o'z jismoniy kuchiga tayanib, mahalliy amaldorlar va boylarning ta'zirini beradi, mehnatkashlarning manfaatlarini himoya qilishga urinadi.

Nomoz va *Mamatkarim* obrazlari yakka kurashchi obrazi namunasi bo'lsa-da, xalqning zolimlarga qarshi noroziligini, milliy ozodlik uchun intilayotganligini namoyon etadi.

Islom shoirning „So'filar“, Saidmurod Panoh o'g'lining „Mullalar“, „Fayziboyning hajvi“ kabi asarlari o'sha davrda yashagan ayrim g'alamis, ikkiyuzlamachi poraxo'r boylar, mullalar, eshonlar, so'filarning prototiplari asosida yaratilgandir.

XX asr boshlarida mamlakatda qattiq ommaviy ocharchilik yuz berdi. Bunga yerlarni chigirtka bosib, ekin-tikinlarga katta talafot yetkazgani ma'lum darajada sabab bo'lgan. Shu munosabat bilan bir necha mashhur termalar yaratilgan. Jumladan, Fozil shoirning „Qahatchilik“, „Chigirtka“ kabi termalari shunday asarlardandir. Ularda kambag'al dehqonning og'ir ahvoli, turmush qiyinchiligi real aks ettiriladi.

Xullas, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlari — o'zbek folklori taraqqiyotida alohida bir bosqichni tashkil etadi. Bu davrda yaratilgan og'zaki ijod namunalarida davrning muhim ijtimoiy-siyosiy voqealarini kuylash, xalq ommasining sinfiy va siyosiy ongi yuksala borishini ko'rsatishga intilish, ozodlik harakatlarini tasvirlash muhim o'rin tutadi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Alaviya M.* O'zbek xalq qo'shiqlari. T., 1959.
2. *Umarov S.* Tarix va doston. T., 1985.
3. *Fozil shoir.* O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. 2- kitob. T., 1973.
4. *Qahhorov A.* Yangi dostonlar. T., 1985.
5. *Sobirov O.* Islom Nazar o'g'li. T., 1967.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o'zbek xalqi taqdirida qanday tarixiy o'zgarishlar yuz berdi?
2. Milliy ozodlik va erksevarlik g'oyalari tarannum etilgan qaysi folklor asarlarini bilasiz?
3. Qanday qo'shiqlar tarixiy-inqilobiy qo'shiqlar sirasiga kiritiladi?
4. Qaysi xalq qo'shiqlarida mardikorlikka olish voqeasi ifoda etilgan?
5. Yangi dostonlarning o'ziga xos xususiyati nimalarda ko'rinadi?
6. Sho'rolar davrida milliy-ozodlik harakatlari qanday nom bilan qoralanib kelindi?

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *tarixiy — qahramonlik qo'shig'i, kollektivlashtirish, paranji, xotin-qizlar ozodligi harakati, milliy - ozodlik harakati, bosmachilik.*

Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:

1. 1916-yildagi mardikorlikka olish voqeasi munosabati bilan yaratilgan qo'shiqlar nomi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
 - A) „Xon zulmi“, „Ahmad Botir“;
 - B) „Ming la'nat“, „Nikolay qon jallob“;
 - C) „Xonavayron bo'lsin Xivaning xoni“, „Ming la'nat“;
 - D) „Boshing kesilsin-u, qoning to'kilsin“, „Xon zulmi“;
 - E) „Elat botir“, „Tursunoy marsiyasi“.
2. „Botirxon zulmi“ qo'shig'ida qaysi zolim podsho qiyofasi fosh etilgan?
 - A) Buxoro amiri Nasrulloxon;
 - B) Qo'qon xoni Amir Umarxon;
 - C) Buxoro amiri Olimxon;
 - D) Qo'qon xoni Muhammadalixon;
 - E) Xiva xoni Olloqulixon.

5- MAVZU: HAMZA VA FOLKLOR

Reja:

1. *Hamza Hakimzoda Niyoziy yashagan ijtimoiy-siyosiy va adabiy muhit.*
2. *Hamza she'rlariga xalq qo'shiqlarining g'oyaviy-badiiy ta'siri.*
3. *Hamza dramaturgiyasiga folklor ta'siri.*
4. *Hamzaning xalq naql va maqollaridan foydalanish mahorati.*

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashab ijod etgan shoir, dramaturg, pedagog va teatr arbobi Hamza Hakimzoda Niyoziy Turkistonning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi, mustamlakachilik zulmining kuchayishi hamda mahalliy amaldorlarning ommani yanada ezishidan ta'sirlanib, xalqni milliy ozodlikka da'vat etgan, millat uchun qayg'urgan vatanparvar va ma'rifatparvar'ardan biridir. Uning xalqni milliy uyg'oqlikka undovchi she'r va dramalari ancha mashhur.

Hamza Hakimzoda Niyoziy xalqimizning ijtimoiy-siyosiy va madaniy turmush tarziga alohida e'tibor bilan qaragan. U o'zbek xalqining og'zaki badiiy ijodiga, musiqiy folkloriga va ijrochilik san'atiga ixlos qo'ygan.

Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodining g'oyaviy-badiiy takomilida folklorning ta'siri katta. U yaratgan badiiy asarlar shakli va mazmuni xalq ijodiga xos an'analar, xalq hayoti bilan chambarchas bog'liq. Bu esa, Hamza xalq og'zaki ijodiga alohida hurmat va yuksak muhabbat bilan qaraganligini, unga xos an'analarni qunt bilan o'rganganini bildiradi.

Ayniqsa, Hamza she'riyati va dramasi xalq ijodi bilan uzviy bog'langan. Uning dastlabki she'riy mashqlaridan tortib, ishqiy-lirik g'azallari, yengil yumorlari va „Gul“ ismli sakkiz kitobdan iborat ashulalar majmuasi, o'zi ochgan maktablar uchun tuzgan didaktik asarlari (darsliklari) hamda sahnabop asarlarigacha xalq og'zaki ijodiga xos xususiyatlarni o'zida namoyon etadi. Hamza asarlarida xalq ijodiga xos bo'lgan soddalikni, ravonlikni, ixchamlik va teranlikni, jozibadorlik va ohangdorlikni, xalqona obrazlilikni kuzatish mumkin. Hamza xalq orasida yurib,omma o'rtasida keng tarqalgan

qo'shiq, ertak va afsonalarni yozib olishga, ularni o'rganishga harakat qilgan¹.

Hamza she'rlarining ohangi va shakli xalq qo'shiqlarini nikiga juda yaqin. U xalq qo'shiqlari musiqiyligidan foydalanib, o'z davri ijtimoiy-siyosiy voqealarini umumlash-tirgan holda zulm va jaholatni qoralovchi, adolat va yuksak insoniy fazilatlarini, insoniy qadriyatlarni tarannum etuvchi zamonaviy ruhdagi yangi qo'shiqlar yaratdi. Shoir xalqning o'z hasratlarini ifoda etuvchi mungli, biroq shirin tuyg'ular uyg'otuvchi, tez va oson yodda qoluvchi, ohangdor va musiqiy qo'shiq hamda laparlaridan foydalanib, o'zi tanlagan mavzu va g'oyani o'quvchiga tez va qulay yetkazishga urindi.

Hamza xalq qo'shiqlarining motiviga alohida e'tibor bergan. Ularni to'plashga va o'rganishga qiziqqan. Ayniqsa, qo'shiqlarning ijtimoiy hodisa-voqealarga hozirjavobligi shoir e'tiborini tortib, qiziqishini uyg'otgan. U xalq orasidan turli mazmundagi qo'shiq va ashulalarni yig'ib, ularning ayrimlari uchun o'z davri hayot voqealarini aks ettiruvchi matnlar yozgan. Hatto u yozgan qo'shiqlarning ayrimlari hajviy holatni ifodalaydi. Shoirning bunday she'rlari uning „Oq gul“, „Qizil gul“, „Yashil gul“, „Pushti gul“, „Sariq gul“, „Safsar gul“ kabi ramziy nomlar bilan nashr ettirilgan „Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi“ kitobidan o'rin olgan.

Hamza xalqning madaniy turmush tarziga, ijtimoiy taraqqiyotiga daxldor ilg'or g'oyalarni xalq kuylari, xalq ohanglari orqali omma o'rtasida keng yoyish juda qulayligini to'g'ri tushundi. Shuning uchun u *„...mumkin qadar bu milliy ashulalarni avom orosina taratub musiqiy go'shalarinda bu tarafga burub qiziqtorsalar shoyad kam-kam avom og'zindagi o'sal she'rlar bitib bora-bor adabiyotga ovub ketsa edi,“* deb yozgandi. Shoir xalq o'rtasida mashhur bo'lgan, lekin she'riy matnlarida maza-matra bo'lmagan ashulalarni to'plab, ularning kuyiga moslab yangi she'rlar ijod qildi. Masalan, shoirning ommani milliy uyg'onishga da'vat etuvchi mashhur „Yig'la, Turkiston“ she'ri xalq o'rtasida mashhur bo'lgan „Lo'm-lo'm, Mamajon“ ohangida yozilgan. Uning „Vaysul-

¹ Mo'minov G'. O'zbek xalq og'zaki an'analari va Hamza Hakimzoda Niyoziy she'riyatida halqchillik va yangilik uchun kurash. Traditsiya va mahorat. (H.H.Niyoziy poeziyasida traditsiya va novatorlik). T.: Fan, 1968, 61- bet.

qarn“ xalq qo‘shig‘i kuyida yozilgan she‘rida millat uchun yashovchi, o‘z yurti va eli uchun qayg‘uruvchi inson ulug‘lanadi.

Hamza she‘rlarida o‘zbek xalqining tarixi va taqdirida muhim iz qoldirgan voqealar alohida qalamga olinadi. U erkaklarni mardikorlikka olish hamda xotin-qizlarning paranni tashlashi voqealari munosabati bilan „Sog‘inib“, „Maktublar“, „O‘zbek xotin-qizlariga“ kabi bir qator she‘r va g‘azallar yozdi. Shulardan „Sog‘inib“ she‘ri xalq she‘riyatidagi lirik qahramonning hasratlari ruhida yozilgan bo‘lsa, „Maktublar“ oshiq va ma‘shuqa aytishuvi ko‘rinishida yaratilgan.

Hamza xalq qo‘shiqlarida mehnatkash ommaning qayg‘u va iztiroblari, dard-alamlari, baxtli va farovon turmush haqidagi orzu-intilishlari ifodalanib kelishiga alohida e‘tibor berdi. Uning she‘rlarida millat, ma‘rifat, erk, Vatan g‘oyalari yetakchilik qiladi. Shoir xalq qalbida Vatanga muhabbat tuyg‘usini uyg‘otish va rivojlantirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ydi. U „Jonlarni(ng) jononi Vatan“ she‘rida mustamlakachilar zulmi ostida ezilib, tanimaydigan darajaga kelib qolgan Vatanimizdan butun o‘zbek nomidan uzr so‘raydi:

*Nihon yig‘lab qon yutinur, kechmog‘lig‘ingni o‘tinur,
Mundin buyon o‘g‘lonlaring chandon tonurga tutunur.*

Bu misralar Vatanning muqaddasligini bildirib, Vatan tuyg‘usi har bir inson qalbidan mustahkam o‘rin olishi lozimligini anglatadi.

Hamza xalq qo‘shiqlariga xos ijtimoiy motivlarni yanada rivojlantirdi. Ularni yangicha bir ko‘rinishda o‘ziga xos usulda ifodalay boshladi. Hamza xalqning turmushdan shikoyat motivida yaratilgan qo‘shiqlari usulida ijtimoiy hayotdagi kamchiliklarni ochib tashlashga intildi. Satirik xalq qo‘shiqlariga xos tanqidiy ruh asosida dinni o‘ziga niqob qilib olgan yaramas, g‘alamis kimsalar, yuqori lavozimlarni egallagan poraxo‘r shaxslar kirdikorlarini fosh etdi. Bunga shoirning „Azimxo‘ja eshon binni Toshxo‘ja eshonning og‘iz bog‘la-o‘lari“ satirasi, „Bir qo‘rqoq mas‘ul ishchining tilidan“ she‘rini misol keltirish mumkin.

Hamza she‘rlarida maqollarning mazmuni she‘rning g‘oyaviy yo‘nalishiga quyidagicha mahorat bilan singdirib yuborilgani kuzatiladi:

*Bobolarda bir soʻz bor,
Eshit, ogʻojon:
„Bosgan izidan qaytmas,
Oʻlsa ham arslon“.*

Koʻrinyaptiki, xalqning mardlik, sobitqadamlik haqida yaratgan maqoli ushbu sheʼrning gʻoyaviyligini, taʼsir kuchini oshirishga yordam bermoqda.

Xalq maqol va hikmatlarini bu tarzda asar gʻoyaviy mazmuniga singdirish Hamza ijodiga xos muhim xususiyatlardan biri hisoblanadi. U, ayniqsa, inqilobiy qoʻshiq va sheʼrlarida xalq maqollari orqali yuksak koʻtarinkilik, kurashchanlik ruhi bilan sugʻorilgan oʻz qarashlarini ifoda etishga alohida eʼtibor berdi:

*Qullikni sezmagan, hurlik
Qadriga yeta olurmu?*

Shoirning „Shundoq qolurmu?“ sheʼrida bosqinchi hukumatning maqsadini fosh etish uchun xalq hikmati sheʼr mazmuniga mahorat bilan singdirilganligi kuzatilmoqda.

Hamza sheʼrlarida xalq laparlari, yor-yorlar, hajviy qoʻshiqlarning taʼsiri yorqin seziladi.

Hamza rostgoʻylik va haqgoʻylikni, poklikni, vafodorlikni ulugʻlovchi xalq ertaklari sujeti asosida oʻz davrining muhim masalalarini koʻtargan bir necha dramatik asarlar ham yaratdi. Bunda u xalq ijodidan satirik tiplar yaratish usulini oʻrganib, oʻz davridagi ayrim yaramas kishilarning kirdikorlarini ochib tashladi. Ular xarakteridagi jirkanch xulq-atvorni fosh etdi. Bunga Hamzaning „Maysaraning ishi“ komediyasi misol boʻladi. Asarda hushyor va tadbirli ayol bir guruh gʻalamis shaxslarni oʻtkir aql va ustalik bilan qoʻlga tushirib, ularning barcha kirdikorlarini, soxta basharalarini ochib tashlaydi. Komediya Maysara obrazi orqali xalqning umumlashma timsoli aks ettirilgan. Shuning uchun asarda Maysaraning gʻalabasi xalqning gʻolibligini ifodalaydi.

„Maysaraning ishi“ dramasi xalqning „Kambagʻal xotin hiylasi“ (Fargʻona), „Ayyor xotin“ (Xorazm) singari ertaklar sujeti asosida yaratilgan. Biroq Hamza mazkur ertaklarga xos asosiy motivlarni badiiy umumlashtirib, boʻrttirish sanʼatidan foydalanib, oʻz gʻoyaviy niyatiga ularni moslab, qayta ishlagan. Shuning uchun dramada ertakdagidan

farqli o'laroq, yangi obrazlar, voqealar va badiiy detallar uchraydi. Shuningdek, dramada Hamza yashayotgan davrning muhim ijtimoiy hodisalari aks ettirilganligi kuzatiladi.

Komediya-dagi Maysara, Mullado'st obrazlari xalq vakillari timsolidir. Shuning uchun asardagi Maysara obrazi folklordagi xalq orzu-intilishlarini o'zida aks ettiruvchi uddaburon, tadbirkor va ziyrak ayol obrazini eslatadi. Mullado'st esa hozirjavoblighi, o'ta zehnli va topqirligi jihatidan mashhur xalq qahramoni Afandi timsolini yodga soladi.

Hamza asarlarida uchraydigan obrazlar nafaqat xalqona xarakter-xususiyati, balki tili bilan ham ajralib turadi. Hamza o'zi yaratgan obrazlar tilida imkon qadar xalqona iboralarni qo'llashga uringan.

Hamza Hakimzoda Niyoziy o'zbek xotin-qizlarining ozodligi uchun harakat boshlangan kezlarda xalq ertaklariga xos an'anaviy motivdan mahorat bilan foydalanib, ayol obrazini bosh qahramon sifatida gavdalandirdi. Xotin-qizlarga xos topqirlikni, uddaburonlikni, aql-idroklilik va go'zallikni ulug'lab, ayollarga ko'z olaytirgan, ularni kamsitmoqchi bo'lgan badfe'l kishilarni keskin fosh etdi.

Hamza „Boy ila xizmatchi“, „Tuhmatchilar jazosi“, „Jahon sarmoyasining oxirgi kuni“, „Loshmon fojiasi“, „El quzg'unlari“ kabi sahna asarlarida fikrni sodda va ravon ifodalash uchun yuksak g'oyaga ega bo'lgan maqollari va iboralarini qo'llashga uringanligi kuzatiladi.

Hamza — ma'rifatparvar shoirlardan biri. Yosh avlodni ma'rifatli qilish maqsadi bilan yonib yashagan Hamza bolalarga bag'ishlab juda ko'p darsliklar, o'quv qo'llanmalari yaratdi va bevosita o'z mablag'i evaziga tashkil qilgan maktablarida ulardan darslik sifatida foydalandi. Aytish kerakki, Hamzaning pedagogik asarlariga ham folklorning ta'siri katta bo'ldi. U o'zining ma'rifiy-ta'limiy va axloqiy qarashlarini o'quvchilarga tushunarli va sodda tilda, tez va oson yetkazish uchun xalq naqllari va ertaklardan unumli foydalandi. Ma'lumki, naqllarda u yoki bu axloqiy o'git muayyan hayotiy uydirma vositasida hikoya qilinib, uning so'nggida qissadan hissa chiqariladi. Chiqarilgan hissa xalq maqolini o'zida ifoda etadi va u bolalarga g'oyaviy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun Hamza o'zi yaratgan darslik va qo'llanmalarda har bir o'tiladigan darsning mazmuniga mos

tushadigan ertak va naqlarni keltirishga uringan yoki biror-bir xalq ertagini qayta ishlab, uning mazmunini o'quvchilarga taqdim qilgan. Ba'zan hatto xalq ertaklari motivida o'zi yangi hikoyalar ijod qilgan. Jumladan, shoirning „Yengil adabiyot“, „O'qish kitobi“, „Qiroat kitobi“ asarlariga kiritilgan ertak va naqlar, hikoyalardan aksariyati xalq ijodi sujetida yozilganligi seziladi.

Hamzaning didaktik asarlarida xalq maqollari alohida o'rin tutadi. Xususan, „Qiroat kitobi“dagi ilm, jahl, odob, kibr, yolg'onchilik, zulm, xiyonat kabi axloqiy masalalarga bag'ishlangan nasriy asarlar boshlanishidan oldin shu mavzularga aloqador xalq maqollari keltirilgan.

Kitobdagi ayrim hikoyalarning boshlanishi xalq ertaklarining an'anaviy boshlanmasiga o'xshatilgan. Bu bilan shoir o'quvchi diqqatini tez jalb qilish, o'z fikrini esda qolarli darajada sodda va ravon usulda, ta'sirchan qilib ifodalash niyatini ko'zlaydi.

Xullas, Hamza ijodi uchun folklor asarlari boy ijodiy va tajriba manbayi bo'lib kelgan. Uning badiiy mahorati oshishida muhim rol o'ynagan. Hamza o'zbek xalqining mustaqilligini himoya qiluvchi ilg'or fikrli ziyoli sifatida ijod qilgan.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Hamza*. Tanlangan asarlar.
2. *Mo'minov G'*. Traditsiya va mahorat. (Hamza Hakimzoda Niyoziy poeziyasida traditsiya va novatorlik masalasi). T.: „Fan“, 1968.
3. *Hamza Hakimzoda Niyoziy* // Karimov N., Nazarov B., Normatov U. O'zbek adabiyoti. 11-sinf uchun darslik. T.: „O'qituvchi“, 1995, 75—92-betlar.
4. *Vohidov R., Hoshimova M.* Adabiy qardoshlik sarhad bilmaydi. T.: „Fan“, 1991.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Hamza qanday ijtimoiy-siyosiy va adabiy muhitda yashab ijod etdi?
2. Hamza xalq qo'shiqlaridan qaysi usulda foydalandi?
3. Hamzaning qaysi dramasida ayol obrazi xalq asarlariga xos tarzda ideallashtirilib aks ettirilgan?
4. Hamza yaratgan darsliklarda nega naqlar keng o'rin tutadi?
5. Hamzaning milliy uyg'oqlikka undovchi qaysi she'r va dramalarini bilasiz?

6. Shoirning „Sog‘inib“, „Maktublar“ she‘rlari qanday tarixiy voqelik munosabati bilan yozilgan?

Tubandagi tayanch tushunchalarni izohlang: *dramaturg, drama, teatr, musiqa folklori, milliy uyg‘onish, ijrochilik san‘ati, folklor ta‘siri.*

Tubandagi testlardan to‘g‘ri javoblarni aniqlang:

1. Hamzaning xalq ertagi sujeti asosida yozilgan dramasi nomi qaysi javobda berilgan?
A) „Maysaraning ishi“; D) „Yallachilar ishi“;
B) „Zaharli hayot“; E) „Burungi qozilar“.
C) „Burungi saylovlar“.
2. Hamzaning „Milliy ashulalar uchun milliy she‘rlar majmuasi“ necha kitobdan iborat?
A) 7 ta; D) 8 ta;
B) 6 ta; E) 5 ta.
C) 9 ta;
3. Hamza yaratgan darslik nomi qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatil-magan?
A) „O‘qish kitobi“; D) „Qiroat kitobi“;
B) „Yengil adabiyot“; E) Barchasi to‘g‘ri.
C) „Birinci muallim“;
4. Qaysi javobda Hamzaning mardikorlik voqeasiga bag‘ishlangan she‘rining nomi noto‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) „Sog‘inib“; D) „Salom ayting“;
B) „Maktublar“; E) Barcha javob to‘g‘ri.
C) „Sizlarga mujdam“;

6- MAVZU: IKKINCHI JAHON URUSHI VA URUSHDAN SO‘NGGI DAVRLAR FOLKLORI

Reja :

1. Urush davrida o‘zbek xalqi hayotida yuz bergan tarixiy voqealar mohiyati.
2. Urush davri o‘zbek folklorining asosiy g‘oyaviy motivlari.
3. Urushdan so‘nggi yillarda o‘zbek xalqi madaniy hayotida yuz bergan ijtimoiy-tarixiy o‘zgarishlar.
4. Sho‘ro davri folklorining o‘ziga xos xususiyatlari.

1941—1945-yillarda yuz bergan Ikkinchi jahon urushida xalqimiz o'g'lonlari ham ishtirok etdilar va ulardan juda ko'pchiligi jang maydonlarida qurbon bo'ldi. Urush yillarida yaratilgan xalq asarlarida shu urushni boshlagan nemis-fashistlarga qarshi cheksiz g'azab-nafrat, g'alabaga ishonch, botir jangchilarning qahramonligi, vatanparvarligi, mamlakat ichkarisida mehnat qilib, jangchilarni qo'llab-quvvatlab turgan kishilarning istak-orzusi o'z ifodasini topgan. Ularda da'vatkorlik ruhi ustuvorlik qilardi:

*Mening yorim qahramon,
Dushmanga bermas omon.
Bosqinchi fashistlarni
Qilar yer bilan yakson.*

Urush yillarida yaratilgan xalq qo'shiqlarida jangchilarni dushmanga qarshi otlantirish, ularga kuch-quvvat bag'ishlash maqsadi yetakchilik qiladi.

Urush boshlanishi bilanoq, vatanparvar xalqimiz dushman ustiga otlanish, uni tor-mor etishga da'vat etuvchi ko'plab qo'shiqlar yaratdi. Ularning asosiy g'oyasini vatanparvarlik, xalqlarning ma'naviy-siyosiy birligi, do'stlik, hamjihatlik, ahillik, mardlik, shijoatkorlik, vatan mudofaasida sobit turish tushunchalari tashkil etadi:

*Bu dushmanga Vatanimiz bermaylik,
Uning ozoriga chidab turmaylik,
Xotin-qizni yetim-yesir qilmaylik,
Boraylik frontga, qadrli yorim!*

Urush yillarida baxshilar tomonidan ham bir qator termalar yaratildi. Bu davrda yaratilgan xalq qo'shiqlari va termalarining barchasida dushman ustidan g'alabaga cheksiz ishonch g'oyalari tarannum etildi.

Urush davrida tarixiy — qahramonlik qo'shiqlarining go'zal namunalari yaratilgan. Jumladan, Islom shoirning „To'ychi Ibrohimov“, „Ahmad Botir“, Fozil Yo'ldosh o'g'lining „Ahmad Aliyevga“, „Qo'chqor Turdiyevga“ singari tarixiy-qahramonlik qo'shiqlari shular sirasiga kiradi.

Urushdan keyingi davrda yaratilgan xalq asarlarida, asosan, urush yetkazgan talafotlarni bartaraf etish, kishilarning moddiy va madaniy turmush darajasini yaxshilash, Mirzacho'lni o'zlashtirish haqida kuylandi. Tinchliksevarlik,

mehnatsevarlik, fidoyilik— bu davrda yaratilgan asarlarning yetakchi pafosiga aylandi.

Urushdan keyingi tinch qurilish yillarida ham, asosan, qo'shiq va terma janrlarida ko'proq ijod qilindi. Ularda urushni qoralash, tinchlikni ulug'lash, mehnatsevarlik va vatanparvarlik, bunyodkorlik g'oyalari yuksak tarannum etildi.

Bu davrda yaratilgan qo'shiqlarda o'sha davr hukmron tuzum mafkurasining talabidan kelib chiqib, paxta uchun kurash, paxtakorlikni ulug'lash mavzusidagi xalq qo'shiqlari sun'iy tarzda ko'plab yaratildi. Bu bejiz emas edi. Chunki O'zbekiston Respublikasi dehqonchilik uchun juda qulay tabiiy-iqlimiy sharoitda joylashganligi sababli Sho'ro hukumatining asosiy paxta yetishtirib beruvchi bazasiga aylantirilgan edi. Mamlakatimizda paxta yakkahokimligi siyosati amal qilardi. Buning natijasida o'zbek dehqoni barcha ekishga yaroqli hududlarga faqat paxta ekib, butun boshli oilasi bilan kunduzni kunduz, kechani kecha demay, qishin-yozin dalada qora mehnat qilardi. Biroq bu zahmatlari uchun u arzimasi haq bilan siylanardi. Barcha yerlarga asosan paxta ekib yetishtirish oqibatida bug'doy, un mahsulotlari O'zbekistonga u kabi Sho'ro hokimiyati mustamlakasiga aylantirilgan qo'shni davlatlardan olib kelinar edi.

Sho'ro davrida an'anaviy folklorning tabiiy taraqqiyotida uzilishlar yuz berdi. An'anaviy motivlar o'rnini zamonaviy motivlar egallay boshladi. Folklor asari yangi mazmun kasb etib, yangi g'oya va obrazlar hisobiga boyib bordi. Buning natijasida epik an'ana asosida yaratiladigan ayrim folklor janrlari (masalan doston, afsona kabilar) so'na boshladi. An'anaviy folklordagi qo'shiq, bolalar folkloriga oid janrlarning ham yangi namunalari yaratildi. Yangi yaratilgan folklor namunalarida, tabiiyki, sho'roviy voqelik o'z badiiy ifodasini topgan edi. Ular xalq hayoti mohiyati, kurashi, ijtimoiy-axloqiy munosabatlarini teran aks ettirganligi bilan e'tiborni tortadi.

O'tmishdagi xalq qo'shiqlaridan „Ro'molim“, „G'ayro-g'ayro“, „Bilak uzuk“ „Oyijon“ va boshqalar matbuot, radio, televideniya, havaskorlik to'garaklari, folklor-etnografik ansambllari, xalq san'atkorlari va shoirlari tashabbusi bilan omma orasida keng tarqaldi.

Xalq shoirlarining yangi avlodi yetishib chiqdi. Ulardan dehqonobodlik Qodir baxshi Rahimov, surxondaryolik Shoberdi baxshi, nurotalik Rahmatulla Yusuf o'g'li, jarqo'r-g'onlik Mamadrayim Sodiqov, xorazmlik Bola baxshi, Qalandar baxshi kabilarning zamonaviy folklorni rivojlantirishdagi xizmatlari katta bo'ldi.

Sho'ro davrida an'anaviy folklorning og'zaki drama, qo'g'irchoq teatri, askiya kabi janrlari qaytadan zamonaviy yo'sinda jonlana boshladi. Mamlakatda teatr taraqqiyoti ushbu janrlardagi asarlarning ko'payib, boyib borishiga yetarli ta'sir ko'rsatdi.

Sho'ro davrida marosim va diniy folklor tabiiy holda saqlansa-da, uning ijrosiga nisbatan moneliklar mavjud edi. Davr mafkurasi ularga eskilik sarqiti sifatida qaradi. Buning ta'sirida ularga daxldor ko'pgina urf-odatlar, poetik aytimlar unutila boshlandi. Hatto xalq qo'shiqlaridagi marosimiy va mavsumiy belgilar ham yo'qola boshladi. Sho'rolar davrida latifa, lof janrlarining saqlanishi va davom etishida „Mushtum“ jurnalining xizmati katta bo'ldi, uning deyarli har bir sonida latifa va loflar alohida ruknda berib borildi.

XX asr oxirlariga kelib, bolalar folklorida ham shakli va mazmuniy o'zgarishlar yuz berdi. Asosan, bolalar uchun mo'ljallangan ertak, alla, topishmoq kabi janrlar stilizatsiyasi kuchaydi, yozma adabiy janrlarga aylana boshladi. Yozuvchi va shoirlar tomonidan zamonaviy mavzulardagi ertaklar, topishmoqlar yaratila boshlandi. Muallifli alla matnlari paydo bo'ldi. Bu esa folklor va yozma adabiyot munosabatining yangi pog'onaga ko'tarilganligidan guvohlik beradi.

Bu davrda o'zbek folklori teatr, kino, televideniya bilan munosabatini yanada mustahkamroq qilib qaror toptirdi. Folklor mavzulari asosida multfilmlar („Zumrad va Qimmat“, „Aldarko'sa va boy“, „Farrux va Zumrad“), operalar („Tohir va Zuhra“), filmlar („Yetti jin“, „Kulol polvon sarguzashtlari“) yaratildi.

Sho'rolar davrida o'zbek folklorshunosligi to'la shakllandi va taraqqiy topdi. O'zbek folklorshunoslarining sa'y-harakatlari bilan xalq ijodi namunalari keng ko'lamda yozib olinib, ommalashtirila boshlandi. Biroq yozib olingan barcha folklor asarlarini ham ommalashtirishning iloji yo'q edi. Bu borada ma'lum mafkuraviy cheklashlar mavjud edi.

Xullas, o'lkamizda 70-yildan ortiq hukmronlik qilgan sho'ro tuzumi mafkurasi xalq og'zaki ijodi asarlarining mavzu ko'lamini belgilab bergandi. Ularning mazmuniy asosini mamlakatda yuz bergan tarixiy voqealarni kuylash tashkil etdi.

Bu davrdagi o'zbek folklorining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilarda ko'rinadi:

a) *an'anaviy folklor asarlari bilan bir qatorda yangi voqelikni aks ettiruvchi asarlar ko'plab yaratildi;*

b) *yangi yaratilgan asarlarda mifologik va romantik obrazlarga emas, realistik obrazlarga duch kelinadi;*

v) *voqelik realistik tarzda tasvirlanadi;*

g) *folklor asarlari aniq mualliflar tomonidan yaratila boshlandi va shu sababdan keng variantlashmadi;*

d) *o'zbek folklorining janrlari tarkibida muayyan o'zgarishlar yuzaga keldi, ya'ni afsona, rivoyat, naql va ertak janrlariga mansub namunalar bu davrda jonli ijroda katta o'rin egallamasa-da, biroq yangi namunalarini yaratish, asosan, to'xtadi. Eposning yangi doston deb ataluvchi yangi tipi paydo bo'ldi. Aslida bu tarixiy qo'shiq bo'lib, ko'p hollarda yangi doston hodisasi sifatida namoyon bo'lgan edi Latifa, lof, askiya, topishmoq va maqol kabi janrlar yangi voqelikni o'zlariga xos shaklda aks ettira boshladilar. Ular yangi davrda ham jamoatchilik, anonimlik va variantlik kabi xususiyatlarini saqlab qoldi. Chunki ularning badiiy shakli, voqelikni tasvirlash usuli qat'iydir.*

Bu davrda yana tarixiy qo'shiq janrining jamoa tomonidan yaratilgan kichik hajmli tipidan tortib, aniq shaxs, professional ijrochi — ijodkor tomonidan yaratilgan yirik liro-epik tipigacha yuzaga keldi;

e) *o'zbek folklori janrlar tarkibining boyishi — uning yangi mazmuniy salmoq kasb etishida namoyon bo'la boshladi;*

yo) *xalq ijodkorlari yangi voqelikni badiiy jihatdan aks ettirishda an'anaviy tasvir usulidan foydalanishda davom etishdi;*

j) *xalq baxshilarining bu davrdagi repertuari, asosan, uch janrdagi asarlardan tashkil topdi. Bular doston, tarixiy qo'shiq va termadir.*

Doston va termalar baxshilar repertuaridagi yetakchi janrlar bo'lib qolavergan. Ular tomonidan yaratilgan tarixiy qo'shiqlar esa—epik xarakterga ega bo'lib, tarixiy dostonlarning paydo bo'lishida epik asoslik vazifasini o'tagan. Baxshilar tomonidan yaratilgan „Baxtiyor avlodlarga“, „Qoraqum“, „Tinchlik jarchisi“, „Dastagul“ kabi tarixiy qo'shiqlar doston darajasigacha ko'tarila olmadi. Chunki ular keng epik talqin ololmay, faqat ijod etgan baxshining repertuarida qolib ketdi. Shu vajdan XX asrning 50-yillarida o'zbek xalq dostonchiligida so'na boshlash jarayoni kuzatila boshlandi.

Bu davrda qo'shiq janrida samarali ijod qilindi. Chunki mustaqil to'rtliklardan tashkil topuvchi qo'shiq janri voqelikni hozirjavoblik bilan aks ettiradi. *Ularda ifodalangan fikr, xulosa, hukm — ommaning fikri, xulosasi va hukmi bo'lib yangraydi.*

1991-yilda O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritdi. O'zbek xalqi erkin, ozod bo'ldi. Nihoyat, istiqloлга tashna xalqning orzusi ushaldi. Barcha sohada—ilmda, ijodda, mehnatda milliy hurlikka, ijodiy erkinlikka erishildi. Azaliy urf-odatlarimiz, milliy qadriyatlarimiz tiklana boshlandi. Uning bir qismi bo'lgan xalq marosimlari, xalq ijodi namunalariga ham e'tibor kuchaytirildi. Ularni to'plash, o'rganish, ommalashtirish ishlari yanada jonlantirildi. Ularni ommalashtirishda nashriyotlarning, radio, televidiniyaning roli yanada oshirildi.

Odil hukumatning sa'y-harakati tufayli xalq iste'dodlarini aniqlash va rag'batlantirish, ularnig san'atini omma orasida tarqatish maqsadida juda ko'p tadbirlar amalga oshirilmoqda. Yuzlab badiiy havaskorlik to'garaklari, folklor-etnografik ansamblari istiqloл davrida o'z dasturlarini yanada boyitdilar. Ular o'z repertuarlariga xalq og'zaki ijodi namunalarini, urf-odat, bayram va marosimlar folklorini kiritib, xalq ijodining barhayotligini ta'minlamoqdalar va milliy qadriyatlarimiz qayta tiklanishiga munosib hissa qo'shmoqdalar.

Hozirgi paytda folklor merosimizning bugungi hayotimiz bilan hamnafasligini namoyish etishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Bu jihatdan YUNESKO qarori bilan o'zbek qahramonlik eposi „Alpomish“ dostoni yaratilganligining ming yillik yubileyining 2000-yilda va xalqimizning nodir ma'naviy yodgorligi „Avesto“ yaratilganligining 2700-yilligini 2001-yilda xalqaro miqyosda nishonlanganligi; qolaversa, endilikda

an'anaga aylanib har yili o'tkazilayotgan „Boysun bahori“ xalqaro qo'shiq va musiqa festivalini o'z homiyligiga olganligi ayrica ahamiyat kasb etadi.

„Alpomish“ yodgorligi to'yonasi munosabati bilan yirik folklorshunos **T. Mirzayev** tomonidan ilk bor dostonning akademik nashri amalga oshirildi. Ayni choqda u dostonning **Fozil shoir** variantini *o'zbek, rus va turk* tillarida, **Saidmurod Panoh** variantini lotin yozuvida *o'zbek* tilida, *olmon* tilida **Karl Rayxl** tarjimasida asosida, shuningdek, **Po'ltan** va **Ergash Jumanbulbul o'g'li**, **Berdi baxshi**, **Bekmurod Jo'raboy o'g'li**dan yozib olingan nusxalarini chop etdi.

Bulargina emas, **M. Murodov** va **A. Ergashevlar** g'ayrati bilan „Alpomish“ dostonining Qashqadaryo va Surxondaryo baxshilari repertuaridagi o'nlab variantlaridan parchalar ikki kitobdan iborat „Alpomishnoma“ (1999—2000) da ilk bor jamlandi.

Asqar Mahkam tarjimasida ilk bor „Avesto“ (2001) o'zbek tilida nashr qilindi. Bu ikki obida haqida Termiz va Urganch shaharlarida xalqaro simpozium o'tkazilib, ularning materiallari „Alpomish“ dostoni va jahon xalqlari epik ijodiyoti“ (2000) hamda „Avesto“ va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rni“ (2001) nomlari ostida jamoatchilikka yetkazildi.

Qadimiy va boy folklorimizda ajdodlarimizning o't-mishi, tarixi, madaniyati, ma'naviyati o'z aksini topgan. U orqali milliy tariximizni baholash mumkin. Shuning uchun istiqlol yillarida ko'pgina namunali faoliyat yuritayotgan folklor-etnografik dastalar xorijiy mamlakatlarda bo'lib, san'atimiz dovruq'ini jahonga taratmoqdalar. Shuningdek, har yili ularning respublika bo'yicha ko'rik-tanlovlarini o'tkazish an'anaga aylandi.

Respublika miqyosida baxshilarning an'anaviy ko'rik-tanlovi ham bot-bot o'tkazilmoqda. G'olib baxshiga „Xalq baxshisi“ faxriy unvoni berilmoqda. Katta xalq bayramlari — „**Navro'z**“da, **Mustaqillik kunida**, albatta, xalq iste'dodlari ishtirokidagi kontsert tashkil etiladigan bo'lindi.

Xullas, istiqlol yillarida folklor namunalarini tashviq va targ'ib etishga jiddiy e'tibor qaratildi. Folklor — milliy qadriyatimizning tarkibiy qismi sifatida yuksak qadr topdi. Xalqning barcha janrlardagi og'zaki ijodi durdonalari ijroda

saqlanib qolmoqda. Sho'ro davrida kam e'tibor qaratilgan ayrim janrlar qayta tiklanmoqda. Istiqlolni alqovchi to'rtliklar, termalar yaratilmoqda. Ularda xalqning istiqlol haqidagi azaliy orzusining ushalganligi, quvonchi, yurtboshiga minnatdorchiligi kuylanmoqda.

Istiqlol yillarida nafaqat xalq badiiy ijodiga, balki xalq ommaviy dekorativ san'ati, xalq musiqasi va raqsiga nisbatan ham e'tibor kuchaytirildi. Xalq ijodi bilan bog'liq barcha sohalarga keng yo'l ochib berildi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Alaviya M.* O'zbek xalq qo'shiqlari. T., 1959.
2. *Alaviya M.* O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. T.: „Fan“, 1974.
3. Oq olma, qizil olma. T., 1972.
4. Sho'ro davri xalq qo'shiqlari. T., 1983.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Urush davri voqealariga o'zbek xalqi qanday munosabatda bo'ldi?
2. Urush davri o'zbek folklorining asosiy g'oyaviy motivlarini nima tashkil qiladi?
3. Urushdan so'nggi yillarda o'zbek xalqi madaniy hayotida qanday ijtimoiy-tarixiy o'zgarishlar yuz berdi.
4. Sho'ro davri folklorining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Sho'ro davrida folklorga qanday munosabatda bo'lindi?
6. Istiqlol yillarida folklorga munosabat qay darajada o'zgardi?

7- MAVZU: XALQ DOSTONCHILIGI

Reja:

1. *Dostonlarning shakliy belgisi va mazmuniy mundarijasi.*
2. *Dostonchilik — professional san'at turi. Baxshichilik san'ati va baxshi tayyorlash an'anasi.*
3. *Doston kuylash tartibi.*
4. *Dostonchilik maktablari va ularning taniqli vakillari repertuari.*

Doston o'zbek folklorining keng tarqalgan va yirik janrlaridan biridir. Uning yaratilishi xalqimizning ma'naviy-maishiy qiyofasi, ijtimoiy-siyosiy kurashlari, axloqiy-estetik

qarashlari, adolat va haqqoniyat, ozodlik va tenglik, qahramonlik va vatanparvarlik haqidagi ideallari bilan chambarchas bog'liqdir. Dostonlar xalqimizning *axloqiy, falsafiy, diniy qarashlarini, hayoti, urf-odatlari va maishatini* qomusiy bir tarzda ifodalagan o'tmish yodnomalaridir.

O'zbek xalq dostonlari juda uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tdi. Xalq og'zaki ijodining yuksak professional san'at turi — doston va dostonchilikning paydo bo'lishi, taraqqiyoti baxshilar nomi bilan bog'liqdir. Xalq ommasi madaniy-siyosiy hayotida ulkan o'rin tutgan baxshilar mehnatkash xalq o'rtasida juda katta hurmat va e'tiborga sazovor bo'lganlar. *Baxshi xalq dostonlarini kuylovchi, yodda saqlovchi va nasldan naslga o'tkazuvchi san'atkor.* Xalq orasida „baxshi“ so'zi turli xarakterdagi ikki vazifani bajaruvchi shaxsga nisbatan qo'llangan. Ko'pchilik yerlarda *professional dostonchi*, ayrim joylarda *afsungarlik, folbinlik, sho'mo'nlik* qiluvchi shaxsga nisbatan ishlatilgan. Uzoq o'tmishda bu ikki vazifani bir shaxs bajargan. Keyinchalik esa, kasbda muayyan ajralish yuzaga kelgan. Ko'pchilik yerlarda esa, ikkinchi vazifani bajaruvchi shaxs *qushnoch, duoxon, kinnachi* kabi turli-tuman so'zlar bilan ifodalanadi.

Xalq dostonchilarini O'zbekistonning ayrim yerlarida „baxshi“ so'zidan boshqa nomlar bilan ham yuritiladi. Masalan, Surxondaryo va Qashqadaryoning ayrim joylarida yuzboshi, Janubiy Tojikiston o'zbeklari orasida *soqi*, Surxondaryo va Janubiy Tojikistonning ayrim joylarida *sozanda*, Farg'ona vodiysida *sanovchi*, ayrim tumanlarda *jirov, jirchi, oqin, oxun* va hokazo.

O'zbeklarda xalq dostonchisini *shoir* deb atash ham keng tarqalgan. Shoir arabcha so'z bo'lib, *poetik asarlar ijodkori bo'lgan yozma va og'zaki adabiyot vakillariga nisbatan qo'llaniladi.* Og'zaki nutqda bu so'z ba'zan, ko'chma ma'noda *hozirjavob, shirinsuxan* shaxsga nisbatan ham ishlatiladi. Xalq ijodida badihago'y ijodkorlar, epik an'ana doirasida o'zlarining yangi-yangi variantlarini, hatto yangi dostonlarni ham yarata oladigan baxshilar *shoir* deb ataladi. Masalan, **Ergash shoir, Fozil shoir, Islom shoir, Po'ltan shoir** va boshqalar.

Baxshilar xalq dostonlarini biror sozda, ko'p yerlarda do'mbira, ayrim joylarda qo'biz yoki dutorda kuylaydilar.

Xorazm baxshilari esa dostonlarni, asosan, dutorda ijro etadilar, ularga g'ijjak va balomonda sozandalar jo'r bo'ladi. 30-yillarda Xorazm baxshilari dostonlarni tor va rubobda kuylay boshladilar. Shu munosabat bilan ayrim baxshilar ansamblida g'ijjak o'rniga skripkadan foydalanish, ansamblga doirachi, hatto o'yinchi olib kirish hollari bo'ldi. Bola baxshi va uning ansambli bunga misol bo'ladi. Xorazmda ba'zan epik asarlar yoki ularning parchalarini garmonda ijro etish hollari ham mavjud. Bunday hollarda ularni baxshi emas, balki **sozchi** deb yuritilgan. Masalan, *Qurbon sozchi*, *Qodir sozchi* va boshkalar. Sozchilar epik asarlarni to'la ijro etishdan ko'ra, undan parchalar, termalar va o'zlari yaratgan asarlarni kuylashga alohida e'tibor berganlar.

Demak, epik asarlarni elga yetkazishda O'zbekistonning deyarli barcha yerlarida yakka ijrochilik hukmron bo'lsa, Xorazmda, asosan, *jamoaviy ijrochilik* yetakchilik qiladi. Ijro davomida dostonlarning she'riy qismlari kuylansa, prozaik o'rinlari baxshilarning o'zlariga xos ifodali tilda bayon etiladi.

Xorazmda epik asarlarni, ulardan olingan parchalar va ayrim termalarni kuylovchi ijodkorlarning yana bir turi xalfalar, deb yuritiladi. Xalfachilik, asosan, ayollar orasida keng tarqalgai.

Xalfachilik san'ati ikki xil: a) ansamblli xalfalar; b) yakka xalfalar. Ansamblli xalfalar uch kishidan iborat. Ya'ni ustoz xalfa (ayni vaqtda garmon chaladi va ashula aytadi), doirachi (ashulaga jo'r bo'ladi, ba'zan raqsga tushadi) va o'yinchilar (raqsga tushadi, qayroq bilan o'ynaydi, yalla va lapar aytadi, ba'zan doira chaladi) birlashib, ansamblni tashkil etadilar. Bu tip xalfalar xalq dostonlarini, ulardan olingan parchalarni, to'y qo'shiqlarini, lapar va yallalarni, o'zlari yaratgan yoki boshqa ijodkorlar asarlarini garmon va doira jo'rligida kuylaydilar. **Bibi shoira, Xonimjon xalfa, Ojiza, Onajon Safarova, Nazira Sobirova** kabilar shunday xalfalardandir.

Yakka xalfalar doston va qo'shiqlarni sozsiz ijro etadilar. Ular dostonlarni yoddan yoki qo'lyozma va kitobdan yoqimli ohangda o'qish, „Yor-yor“, „Kelin salom“, „Muborak“ kabi to'y qo'shiqlarini ijro etish bilan shuhrat qozonganlar. **Roziya Matniyozov qizi, Saodat Xudoyberganova, Poshsho Saidma-**

mat qizi, Ambarjon Ro'zimetova, Anorjon Razzoqova kabilar yakka holda xalfachilik qilganlar.

Xalfalar ko'proq „Oshiq G'arib va Shohsanam“, „Oshiq Oydin“, „Asilxon“, „Hurliqo va Hamro“, „Qumri“, „Qissayi Zebo“, „Tulumbiy“, „Zavriyo“, „Durapsho“, „Bozirgon“, „Xirmon dali“ kabi dostonlarni, Maxtumquli she'rlarini, turli marosim qo'shiqlarini va o'zlari yaratgan asarlarni ijro etadilar. Ular mahalliy xalqning barcha to'y-hashamlarida, turli marosimlarda, ayollar yig'inlari va bayramlarda qatnashadilar, to'y va marosimlarni boshqaradilar. Xalfachilik ayollar san'ati sifatida Xorazm vohasida shu kunlarda ham keng davom etmoqda.

O'tmishda epik asarlarni xalqqa yetkazuvchilar qatorida *qissaxonlar* ham bo'lgan. Qissaxonlar xalq dostonlarining qayta ishlangan nusxalarini, qiziqarli tarjima hikoyalarni, mumtoz adabiyot namunalaridan „folklorlashtirilgan“ variantlarni, turli xil jangnomalarni choyxonalarda, turli yig'inlarda, xalq to'plangan joylarda yodaki aytganlar yoki qo'lyozma va bosma matn asosida o'zlariga xos ohangda o'qiganlar.

Qissaxonlar „Rustami Doston“, „Tohir va Zuhra“, „Hikoyati Go'ro'g'li sulton“, „Bahrom va Gulandom“ kabi dunyoviy qissalarni ijro etish bilan birga, ko'proq diniy mazmundagi asarlarni ham o'qib yurganlar. Ayrim hollarda eng qobiliyatli qissaxonlarning o'zlari qissa tuzishgacha, ba'zan yangi asarlar yaratishgacha ko'tarilganlar, aytayotgan asarlariga ijodiy yondashganlar.

O'tmishda qissaxonlik shahar joylarda keng rivojlangan bo'lib, keyingi vaqtlarda, umuman, uchramaydi. Bu narsa ko'plab kitob bosib chiqarilishi, jumladan, ilgari aytilib yurilgan qissalarning ham nashr etilishi, xalqimizning yoppasiga savodxon bo'lishi bilan bog'liqdir.

Epik asarlarni keng mehnatkashlar ommasi orasida kuylashda, ularni avloddan avlodga yetkazishda har doim baxshilar yetakchilik qilganlar. O'tgan asrda ikki yuzdan ortiqroq dostonchi aniqlandi va ro'yxatga olindi. Ulardan **Jumanbulbul, Jossoq, Bo'ron shoir, Jolmon baxshi, Sulton kampir, Tilla kampir, Xonimjon xalfa, Bibi shoira, Suyav baxshi, Amin baxshi, Yo'ldoshbulbul, Sultonmurod, Qurbonbek, Xidir shoir, Yo'ldosh shoir, Suyar shoir, Sherna yuzboshi, Haybat soqilar** xalq orasida shuhrat qozongan.

Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'ltan shoir, Islom Nazar o'g'li, Umir shoir, Abdulla shoir, Xolyor Abdukarim o'g'li kabi yetuk shoirlar baxshichilikdagi juda boy an'analar asosida muhim voqealarni tasvirlovchi yigirmadan ortiq yangi dostonlar yaratdilar.

Baxshi o'zlashtirgan va ijodiy tarzda kuylab kelgan barcha asarlar uning repertuarini tashkil etadi. O'zbek xalq baxshilari repertuari janr e'tibori bilan nihoyatda cheklangan. Ular folklorning faqat ikki janridagi asarlarni, ya'ni termalar va dostonlarni kuylab kelganlar. Baxshilar terma va dostondan boshqa asarlar (ertak, qo'shiq, latifa va shu kabilar) ni bilsalar ham, ularni aytmaganlar. Mabodo biror dostonning mazmunini hikoya qilib bersalar, uni „ertak qilib aytish“ deb hisoblaganlar. Biroq bunday aytish professional dostonchi uchun odatdagi hol emas.

O'zbek dostonchiligida an'anaviy doston kuylash tartibi bor. Odatda, dostonchilik kech kuzdan erta bahorgacha kechqurunlari uyushtirilgan. Baxshi taklif qilingan mehmonxonaga barcha eshituvchilar uning devorlari bo'ylab qator qo'r tashlab o'tirishgan. Baxshini eng to'rda o'tqizganlar. Doston kuylash kichik bir ziyofatdan keyin boshlangan. Baxshi dastlab bir yoki bir necha terma kuylagan. Xorazm baxshilari esa, terma sifatida dostonlardan bo'laklar, **Maxtumquli** she'rlaridan, pand-nasihatlar bilan bog'liq turli parchalarni ijro qilganlar. Xorazmdan bo'lak joylarda esa, ko'p hollarda „*Nima aytay?*“ („Doston terish“) termasi bilan auditoriyaga murojaat etilgan. Bunda baxshi o'zida va eshituvchilarda jiddiy temalardagi poetik asarlarni kuylash va tinglash uchun kayfiyat hosil qiladi. So'ng tinglovchilarning xohishi yoki baxshining tanlashiga ko'ra biror doston ijro etiladi. Odatda, dostonchilik o'tirishlari tongga ulanadi. O'zbek xalq dostonlarining ko'pchiligi bir kun kuylashga mo'ljallangan. „Alpomish“dek monumental asarlar ikki va undan ortiq kechalar ijro etilgan¹.

Baxshi ijro davomida dostondagi har bir tasvirga mos so'z va kuy topib avjga chiqq boradi, o'zlarining ta'biri bilan aytganda, „*qaynaydi*“. O'rni-o'rni bilan eshituvchilarga murojaat etib, ularning diqqatini o'zida saqlab turadi. Avj

¹ Mo'minov G'. Traditsiya va mahorat. T.: „Fan“, 1968, 29–31–betlar.

nuqtalarga yetganda, baxshining gavda harakatlari, boshini sarak-sarak qilishi, do'mbiraning bir muvozanatda borib-kelishi kuy va so'zga qo'shilib yaxlit ritmik holat yuzaga keltiradi. Bunday paytlarda to'rdagi baxshi poygakka, tomoshabin esa, to'rga chiqib qolganligini hech kim payqamay qoladi. Shu tariqa qo'r tashlab o'tirganlar davrani bir necha marta aylanib chiqishlari mumkin. Baxshi qizib va terlab ketganda, ustidagi yaktaklarini birin-ketin yecha boradi. **Baxshining shogirdi yoki davradagi biror kishi vaqt-vaqti** bilan unga qaynatilgan va bir oz sovitilgan suv tutib turadi. Baxshi suvdan bir ho'plab, ijroni to'xtovsiz davom ettara beradi.

Dostonni kuylash juda ham qiziqarli o'ringa, avj pardalarga yetganda, yarim tunda dam olish uchun tanaffus e'lon qilinadi. Buni baxshilar „do'mbira to'ntarmoq“ deb aytadilar. Bunda baxshi eshituvchilarga yoki o'z do'mbirasiga murojaat tarzida bir necha qistirma misralar to'qib, ijroni to'xtatadi. Shundan keyin baxshi belbog'ini va do'mbirani to'ntarilgan holda qoldirib, tashqariga chiqadi. Bu payt davradagilardan biri baxshi belbog'ini o'rtaga yoyadi. Har kim o'z imkoniyatiga yarasha pul yoki biror narsa tashlaydi. Baxshi qaytib xonaga kirguncha, yig'ilgan pul va narsalar tugib qo'yiladi. So'ng dostonning qolgan qismini kuylash davom ettiriladi. Xorazm baxshilari esa, doston ijrosi tugashi bilan „To'yingda qaytsin“ kuyini chalib turadi. Davra yoki to'y oqsoqollari bu payt mehmon va mezbонlar o'z xohishi bilan bergan pul yoki buyumlarni yig'ib, baxshiga beradi.

Baxshi taklif qilingan qishloq yoki xonadonda dostonchilik kechalari ba'zan bir necha kun davom etadi. Baxshi ketar paytda uni taklif qilgan sohibi xonadon unga yana qo'shimcha sovg'alar (to'n, sarpo, qo'y, ot va hokazo) berishi mumkin. Shuni aytish kerakki, baxshiga beriladigan sovg'alar hech mahal majburiy va oldindan kelishilgan holda bo'lmaydi. Bu to'la ixtiyoriy bo'lib, haqiqiy xalq baxshilari hech mahal o'z san'atlariga daromad manbai sifatida qaramaganlar.

Maxsus dostonchilik kechalaridan tashqari, to'y-hashamlarda, oila tantanalarida, bayramlarda baxshilarning ishtirok etishi odatdagi hol edi. XX asr boshlaridan boshlab shaharlarda baxshilar xizmatidan foydalanish yo'qoldi,

ularning o'rnini hofizlar va ashulachilar oldi. Lekin XIX asr oxirlarigacha eng yirik shahar hisoblangan Toshkentda ham baxshilar yashaganliklari haqida ma'lumotlar bor. Qishloqlarda esa dostonchilikning jonli an'analari hozir ham, garchi ancha so'na boshlagan bo'lsa-da, davom etmoqda.

O'tgan asrda doston kuylash sharoitlari birmuncha o'zgardi. Baxshilar kolxoz-sovхоз teatrlarida (masalan, *Abdulla shoir*, *Bola baxshi*, *Bolta baxshi* kabilar) faol ishtirok eta boshladilar. Umumxalq hasharlarida (masalan, Katta-qo'rg'on suv ombori, Katta Farg'ona kanali qurilishi), ijtimoiy-siyosiy marosimlarda (masalan, saylov oldi uchrashuvlari), turli yig'inlarda doston va undan parchalar kuylash odatga aylanib qoldi. Baxshilar bilan uchrashuvlar, ko'riklar tashkil etildi.

Baxshi tayyorlash o'zining qat'iy an'anaviy tartiblariga ega bo'lgan. Baxshilar qishloqma-qishloq dostonchilik qilib yurgan paytlarida mehnatkashlar orasidagi talantli, qobiliyatli, she'riyatga qiziquvchi yoshlarni tanlaganlar, safar davomida ularni sinab borganlar, istiqboli borlarini o'z yonlariga tortganlar.

Shogird tayyorlashda barcha o'qitish, o'rgatish ishlari, do'mbira mashqi ham og'zaki ravishda amalga oshirilgan, chunki o'tmishda ustoz o'qish-yozishni bilmaganidek, shogird ham savodsiz bo'lgan. Ahyon-ahyonda uchrab turadigan baxshilarning savodliligi ham bunga monelik qila olmagan. Negaki, xalq dostonlarini eshitish va kuylash orqali og'zaki o'rganish professional ta'limning eng birinchi va asosiy sharti bo'lgan.

O'rgatishning keyingi yillarida ustoz shogirdni o'zi bilan birga dostonchilik yig'inlariga, to'y-hashamlarga olib yuradi. Bunday paytlarda shogird ko'pchilik oldida termalar, dostonlardan parchalar kuylaydi. Shogird ancha pishib qolgach, ustoz auditoriyaning ruxsati bilan o'zi kuylayotgan dostonning davomini unga aytiradi.

Shogird ustoz repertuaridagi dostonlarning muayyan qismini va baxshilik yo'llarini to'la o'rganib bo'lgach, ustoz uni el oldida sinovdan o'tkazish uchun ziyofat tashkil etadi. Ziyofatga xalq ijodining bilarmonlari, doston shinavandalari taklif qilinadi. Shogird ular oldida biron dostonni mustaqil ijro etib beradi. Shogird sinovdan muvaffaqiyatli o'tgach,

ustoz unga bosh-oyoq sarpo va to'n qilib, ba'zan yangi do'mbira yoki dutor hadya etib, ko'pchilik oldida oq yo'l tilaydi¹. Shogird baxshi nomini olib, mustaqil dostonchi bo'lsa-da, o'z repertuarini yanada kengaytirish maqsadida ustoz va boshqa yirik xalq shoirlaridan o'rganishda davom etadi. Shu tariqa ustoz-shogird aloqalari hech mahal uzilmaydi. Yosh baxshi qaysi joyga borib doston yoki termalar aytmasin, undan o'sha yerlik baxshilar: „*Kimning shogirdisan, ustozing kim, o'g'lim?*“ deb so'rashadi va uning javobidan keyin ustoz repertuaridagi eng mashhur, xalqqa manzur bo'lgan dostonlardan parchalar kuylab berishni iltimos qiladilar. Shu yo'l bilan yosh baxshining qobiliyatiga baho beradilar.

Hozirgi kunda o'zbek folklorshunosligida Bulung'ur, Qo'rg'on, Shahrisabz, Qamay, Sherobod, Janubiy Tojikiston, Xorazm kabi poetik dostonchilik maktablari — baxshilik san'atining ajoyib markazlari aniqlangan.

Bulung'ur dostonchilik maktabi vakillari qahramonlik dostonlarini ijro etish bilan mashhur bo'lganlar. Bu maktabning so'nggi iste'dodli vakili **Fozil Yo'ldosh o'g'li** (1872—1955) hisoblanadi, undan „Alpomish“, „Yodgor“, „Yusuf bilan Ahmad“, „Malika ayyor“, „Mashriqo“, „Zulfizar“, „Balogardon“, „Intizor“, „Nurali“, „Jahongir“, „Murod-xon“, „Rustam“, „Shirin bilan Shakar“, „Ra'no bilan Suxangul“, „Zevaxon“ kabi ajoyib dostonlar yozib olingan.

Epik san'atning ikkinchi bir muhim markazi **Qo'rg'on dostonchilik maktabi** bo'lib, uning eng so'nggi iste'dodli vakillari **Ergash Jumanbulbul o'g'li** (1868 — 1937) va **Po'ltan shoirlar** (1874 — 1941) hisoblanadi. Bu talantli san'atkorlardan „Alpomish“, „Yakka Ahmad“, „Oysuluv“, „Kuntug'mish“, „Qironxon“, „Go'ro'g'lining tug'ilishi“, „Yunus pari“, „Misqol pari“, „Gulnor pari“, „Xushkeldi“, „Hasanxon“, „Chambil qamali“, „Dalli“, „Ravshan“, „Avazxon“, „Qunduz bilan Yulduz“, „Xoldor-xon“, „Elomon“, „Berdiyor otaliq“, „Zamonbek“, „Xidirali elbegi“ kabi dostonlar yozib olingan.

Mang'ishtovdan Nurotaga qadar cho'zilgan silsila tog'larning, ayniqsa, Oqto'vning shimoliy va janubiy

¹ O'. Mo'minov. Traditsiya va mahorat. T.: „Fan“, 1968, 35—37-betlar.

etaklarida yashagan va shu yerlarda etishgan xalq shoirlari Qo'rg'on dostonchilik maktabiga mansubdir. Ergash Jumanbulbul o'g'lining ota-bobolari asos solganligi taxmin qilingan bu maktab *Yodgor, Lafas, Mulla Tosh, Mulla Xolmurod, Sulton kampir, Tilla kampir, Jolmon baxshi, Bo'ron baxshi, Bo'ron shoir, Jumanbulbul, Yorlaqab, Jossoq baxshi, Qulsamad baxshi, Ergash shoir, Po'ltan shoir, Bo'ta baxshi, Egamberdi baxshi, Mardi baxshi, Rahmatulla* kabi o'nlab dostonchilarni birlashtiradi. Bu baxshilar ishqiy-romanik dostonlarga ko'proq e'tibor berganlar.

XIX asrda mavjud bo'lgan yana bir epik markaz Shahrisabz dostonchilik maktabidir. Bu maktabning so'nggi namoyandasi **Abdulla Nurali o'g'li** (1874—1957) XIX asrning yirik dostonchisi Rajab shoirning shogirdidir. Bu baxshilar dostonlarni sho'x, quvnoq, ko'tarinki ruhda aytishlari, kuylarining yoqimlilik bilan ajralib turadilar.

Atoqli xalq shoiri **Islom Nazar o'g'li** (1874—1953) Narpay dostonchilik maktabining vakilidir. U XIX asrning ulkan dostonchisi Rajab shoirning shogirdi bo'lgan. Talantli xalq shoiri **Nurmon Abduvoy o'g'li** ham (1862—1940) shu maktabga mansubdir. Ulardan „Orzigul“, „Sohibqiron“, „Erali va Sherali“, „Zulfizar bilan Avazxon“, „Gulixiron“, „Kuntug'mish“ kabi dostonlar yozib olingan.

O'zbekistonning janubida yashovchi ko'pgina baxshilar Sherobod dostonchilik maktabi bilan bog'liqdir. XIX asrning II yarmi va XX asr boshlarida yashagan bu maktabning mashhur vakili **Shernazar Beknazar o'g'li** bir qancha shogirdlar yetishtirgan. **Mardonaqul Avliyoqul o'g'li, Umir Safar o'g'li, Normurod baxshi, Ahmad baxshi, Nurali Boymat o'g'li, Mamadrayim baxshi, Bo'riboy Ahmad o'g'li, Yusuf O'tagan o'g'li** kabi o'nlab dostonchilar shu maktabga birlashadi. Bu maktab vakillari repertuaridagi ayrim dostonlar (masalan, „Oltin qovoq“, „Malla savdogar“, „Ollonazar Olchinbek“ kabilar) boshqa joylardagi baxshilar repertuarida uchramaydi.

Xorazmdagi o'zbek dostonchilik san'ati boshqa maktablarga mansub baxshilar uslubidan jiddiy farq qiladi. Bu yerda so'z improvizatsiyasi asosiy rol o'ynamaydi, matn tom ma'noda variant bermaydi, balki musiqa yetakchilik qiladi. Ko'pchilik hollarda yozma manbaga ega bo'lgan Xorazm

dostonlarining ba'zan aytuvchi qo'lida qo'l yozma matni ham bo'ladi. Xorazmda epik asarni baxshining bir o'zi yakka ijro etish bilan birga, jamoa ijrochiligi ham keng tarqalgan. Bunda uch-besh kishidan iborat ustoz baxshi rahbarligida ijrochilar jamoasi tuziladi. Dostonni ustoz dutorda boshlaydi, qolganlari unga g'ijjak va balomon bilan jo'r bo'ladilar. Naqarotni esa hammasi birgalikda ijro etadi.

Xorazm baxshilari repertuaridagi ishqiy-romanik dostonlarning aksariyati respublikamizning boshqa yerlarida mavjud emas.

O'zbek xalq dostonchiligi taraqqiyotida *qahramonlik* va *romanik* dostonlar bosqichi alohida ajralib turadi. Qahramonlik dostonlari patriarxal-urug'chilik munosabatlari, ko'chmanchilik va yarim ko'chmanchilik hayot tarzi bilan mahkam bog'liqdir. Bunday dostonlar xuddi shu turmush tarzining ifodasi sifatida patriarxal-urug'chilik jamiyatining so'nggi bosqichlarida yoki ilk feodalizm davrida turli urug'lar o'rtasida nizolar davom etayotgan va ular muayyan hududlarga joylashayotgan hamda yagona xalq sifatida uyusha boshlagan davrlarda yaratilgan. Bir qator urug' va qabilalarning muayyan xalq sifatida tashkil topa borishi, ilk davlatchilik kurtaklarining paydo bo'lishi va shu munosabat bilan xalqlar hamda elatlarning o'z mustaqilliklari uchun chet el bosqinchilariga qarshi mardonavor kurashlari qahramonlik dostonlari uchun boy material bo'ldi. Mana shu kurashlar va tarkib topishlar, birlashishlar va joylashishlar jarayonida o'z-o'zini anglashning buyuk ifodasi sifatida yuzaga kelgan.

Qahramonlik dostonlari bizgacha sof holida „Alpomish“ misolida yetib kelgan.

O'zbek xalq baxshilari repertuaridagi dostonlarning eng katta qismi *romanik dostonlardir*. Bu xil dostonlarda ko'tarinki, romantik sevgi motivlari doston qahramonlarining fantastik, g'ayritabiiy sarguzashtlari girdobida tasvirlanadi. Bu tip dostonlarni beshta ichki turga bo'lish mumkin. **Bular:** a) *jangnoma-dostonlar* („Yusuf bilan Ahmad“, „Alibek bilan Bolibek“); b) *qahramonlik-romanik dostonlar* („Yakka Ahmad“, „Ernazar“, „Rustam“ turkumi, „Go'ro'g'li“ turkumi); v) *ishqiy-romanik dostonlar* („Kuntug'mish“, „Ravshan“, Xorazm dostonlari); g) *maishiy-romanik dostonlar* („Sohibqiron“, „Orzigul“, „Erali bilan Sherali“,

„Shirin bilan Shakar“, „Xurshidoy“); d) *kitobiy dostonlar* („Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“, „Bahrom va Gulandom“, „Varqa bilan Gulshoh“, „Vomiq bilan Uzro“, „Zevaxon“).

Jang-u jadallar, tarixiy yoki afsonaviy urushlar va bunday jang lavhalarida qo'shin va yakka shaxslarning jasoratlarini tasvirlovchi dostonlar jangnoma-dostonlar deb yuritiladi.

Romanik dostonlarning qahramonlik-romanik turiga mansub asarlarda qahramonlik yo'nalishi yetakchilik qiladi, ya'ni ularda sevgi, mojarolariga nisbatan qahramonlik temasini ishlash birinchi planda turadi. „Go'ro'g'li“ turkumi dostonlarining ko'pchiligi bunga yorqin misoldir.

„Go'ro'g'li“ dostonlari xalq dostonchiligida har biri mustaqil yashagan va ayrim-ayrim nomga ega bo'lgan asarlar silsilasi, muayyan omillar bilan bir-biriga birlashgan kattakon turkum bo'lib, ko'pgina xalqlar orasida juda keng tarqalgan. Bu dostonlar *o'zbek, tojik, turkman, ozarbayjon, turk, qozoq, qoraqalpoq, arman, gruzin, kurd* xalqlari epik ijodiyotida o'ziga xos turkumlarni tashkil etadi. Go'ro'g'li *Sibir tatarlari, Bulg'or turklari, Eron ozarbayjonlari, Stavropol' turkmanlari, Afg'oniston o'zbeklarining* ham sevimli epik qahramonlaridan biridir.

Olimlar „Go'ro'g'li“ turkumi dostonlarining kattakon ikki tarmoqqa bo'linishini qayd etadilar¹. Fanda ularning biri Zakavkazye va Yaqin Sharq versiyalari (ozarbayjon, arman, gruzin, turk va boshqalar) deb yuritilsa, ikkinchisi, O'rta Osiyo versiyalari (o'zbek, qozoq, qoraqalpoq, turkman, tojik va boshqalar) deb ataladi.

O'zbek dostonlarida Go'ro'g'li turkman va o'zbeklarning begi, qonuniy hukmdor, o'z xalqi, vatani uchun qayg'u-ruvchi va uni turli dushmanlar bosqinidan himoya qiluvchi dono murabbiy, ko'plab xalq botirlarini tarbiyalab yetishtirgan yengilmas bahodir sifatida tasvirlanadi. Turkumda Chambil yurtining afsonaviy hukmdori Go'ro'g'lining bahodir qirq yigiti bilan birgalikda ona yerining xavfsizligi va ozodligiga tahdid soluvchi qo'shni podshohlklarga qarshi olib borgan

¹ Qarang — Жирминский В.М. Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. 165—279-бет. Карнев В.А. Эпические сказания о Корогли у тюркоязычных народов. М.: Наука, 1968. O'zbek dostonchiligida badiiy mahorat. T.: „Fan“, 1969, 70—144, 179—259-betlar.

kurashi Chambil eli, qabila ozodligi uchun olib borilgan urush tarzida namoyon etiladi. O'zbek elida tarqalgan „Go'ro'g'li“ dostonlarining soni yuzdan oshadi.

„Go'ro'g'li“ turkumi dostonlari silsilasi quyidagicha: 1. *Go'ro'g'lining tug'ilishi.* 2. *Go'ro'g'lining bolaligi.* 3. *Chortoqli Chambil.* 4. *Zaydinoy.* 5. *Yunus pari.* 6. *Misqol pari.* 7. *Gulnor pari.* 8. *Qirq yigit bilan qirq qiz.* 9. *Hasan ko'libar.* 10. *Rayhon arab.* 11. *Shohdorxon.* 12. *Zamonbek.* 13. *Xidirali elbegi.* 14. *Berdiyot otaliq.* 15. *Elomon.* 16. *Xoldorxon.* 17. *Soqibulbul.* 18. *Go'ro'g'lining Qrimga borishi.* 19. *Govdarozi dev.* 20. *Besh podshoning Chambilga yov bo'lib kelishi.* 21. *Shoqalandar.* 22. *Ro'zaxon.* 23. *Yoaqila.* 24. *Hasanxon.* 25. *Chambil qamali.* 26. *Dalli.* 27. *Avazxon.* 28. *Gulqizoy.* 29. *Oygulqizning vafoti.* 30. *Intizor.* 31. *Malika ayyor.* 32. *Mashriqo.* 33. *Zulfizar.* 34. *Bo'tako'z.* 35. *Qunduz bilan Yulduz.* 36. *Sarvinoz.* 37. *Balogardon.* 38. *Avazning arazi.* 39. *Ahmad Sardorning o'limga buyurilishi.* 40. *Avaz o'g'lonning Rumga qochishi.* 41. *Avazxonning o'limga hukm etilishi.* 42. *Girdob.* 43. *Xonimoy.* 44. *Avaz va Gulshan.* 45. *Xushkeldi.* 46. *Oltin qovoq.* 47. *Zayidqul.* 48. *Gulxiromon.* 49. *Zarnigor.* 50. *Og'a Yunusning olib qochilishi.* 51. *Ravshan.* 52. *Nurali.* 53. *Nuralining yoshligi.* 54. *Balxivon.* 55. *Jorxon maston.* 56. *Sumbulsoch beka.* 57. *Nurali va Qari Ahmad.* 58. *Nuralining yutilishi.* 59. *Malla savdogar.* 60. *Jahongir.* 61. *Ero'g'li* (Shahidnoma, Go'ro'g'lining o'limi, Go'ro'g'lining g'oyib bo'lishi).

Qachonlardir yaratilgan bu silsila dostonlar baxshilarning og'zaki ijrosi orqali bizgacha yetib kelgan.

Ishqiy - romanik dostonlarda sof muhabbatni kuylash, intim sevgi sarguzashtlarini tasvirlashga alohida e'tibor beriladi. Ularda bir tomondan, sevgi yo'lidagi achchiq qismat, iztirob, ruhiy dramalar yorqin gavdalantirilsa, ikkinchidan, shu achchiq qismat tasvirida adolatli turmushga intilish, sevishganlarning oxir-oqibatda qovushishlari va yorqin kelajakka ishonch yog'du sochib turadi. Bu jihatdan „Kuntug'mish“ dostoni xarakterlidir. Unda zulm va zo'rlik bilan bir-biridan ajratilgan oshiq-ma'shuqlar taqdiri, adolatsiz zamon to'fonida ota-onasidan va bir-biridan ajralib qolgan egizaklar taqdiri turli-tuman ijtimoiy hodisalar fonida nihoyatda aniq va real tasvirlangan. Dostonda *vafot va sadoqat, oila va erkin muhabbat, bolalar va ota-onalarning*

burchi haqidagi xalqimizning orzu-umidlari, ideallari o'zining yorqin ifodasini topgan.

Maishiy - romanik dostonlarda mavjud tuzumdan ijtimoiy norozilik kayfiyatlari, maishiy turmush bilan bog'liq turli-tuman tafsilotlarni batafsil tasvirlash yetakchilik qiladi. Bunga „Qironxon“ („Sohibqiron“) dostoni misol bo'ladi. Farzandsizlik tufayli chekilgan oh-u zorlar, kundoshlarning mol-dunyo uchun har qanday yaramasliklardan qaytmasliklari, hatto o'zlarining g'arazli niyatlarining amalga oshishi uchun begunoh go'daklarni ham o'ldirishga tayyor turganliklari, hukmdorning adolatsiz hukmi, *Bo'tako* zning zindonda tortgan azoblari, *Xudoyqul* podachining maishiy turmush sharoiti qanchalik real bo'yoqlarda ko'rsatilgan bo'lsa, cho'lga uloqtirilgan egizaklar — *Qironxon* va *Qorasochlarning* taqdiri, sarguzashtlari, Qironxonning o'zga yurtlarga qilgan safarlari shunchalik fantastik qobiqda, sehrli ertaklarga xos tarzda berilgan. Bu xil dostonlarda *xalqimiz* va *baxshilarning demokratik qarashlari* yanada yorqinroq aks etgan.

Mumtoz she'riyat namunalarining baxshilar tomonidan folklorga xos ravishda qayta ishlanishi natijasida yuzaga kelgan yoki yaratilishi jihatidan yozma adabiy manbaga ega bo'lgan, shuningdek, bevosita yozma adabiyot ta'sirida yaratilgan asarlar **kitobiy dostonlar** deb yuritiladi. Kitobiy dostonlarning bir guruhi mumtoz adabiyot namunalarining baxshilar tomonidan qayta ishlanishi natijasida yuzaga kelgan. Masalan, „Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“, „Bahrom va Gulandom“ Alisher Navoiy dostonlari, „Yusuf va Zulayho“ shu sujetdagi forsiy va turkiy asarlar, „Rustami Doston“, „Varqa bilan Gulshoh“, „Vomiq bilan Uzro“ forschadan ozarbayjonchaga qilingan tarjimalar asosida yaratilgan.

Tarixda bo'lib o'tgan voqea va hodisalar, ayrim tarixiy shaxslar faoliyati asosida yaratilgan tarixiy dostonlar baxshilar repertuarida boshqa dostonlarga nisbatan juda kam o'rin egallaydi. *Tarixiy — qahramonlik* dostonlarining eng yaxshi namunalaridan biri „Oysuluv“ dostonidir. *Tarixiy-fantastik* dostonlarga „Tulumbiy“, „Shayboniyxon“ kabilarni kiritish mumkin.

Tarixiy-konkret yoki yangi dostonlarga XIX asrning II yarmi va XX asr boshlari, xususan, sho'ro davrida baxshilar

tomonidan yaratilgan asarlar kiradi. Bunday dostonlar o'zlarining mustahkam tarixiy asoslariga, qahramonlarining prototiplariga ega. „To'lg'anoy“, „Mamatkarim polvon“, „Jizzax qo'zg'oloni“, „Mardikor“, „Amir qochdi“, „Ochildov“, „Hasan batrak“ kabilar yangi dostonlarning eng yaxshi namunalari hisoblanadi. Aniq faktlar va hujjatlarga asoslanish bunday dostonlarning bosh xususiyatidir.

Yetakchi baxshilar repertuarida avtobiografik asarlar ham muhim o'rin tutadi. Bunday dostonlar *liro - epik* xarakterga ega bo'lib, ularda baxshilar o'zlarining hayot va ijod yo'li asosida davrning muhim voqea-hodisalarini tasvirlaydilar. Ergash Jumanbulbul o'g'lining „Tarjimayi hol“, Fozil Yo'ldosh o'g'lining „Kunlarim“, Abdulla Nurali o'g'lining „Kunlarim“ kabi dostonlari buning yorqin namunalaridir.

„Alpomish“ dostoni qadimiy qahramonlik eposining yorqin namunalaridandir. „Alpomish“ dostoni yigirma sakkiz xalq baxshisidan o'ttiz uch marta yozib olingan. Unda ayrim urug' oqsoqollarining hukmronlikka intilishi, patriarxal-urug'chilik munosabatlarining yemirila borishi va feodalizmning tug'ilish jarayoni voqealari o'ziga xos tarzda badiiy aks ettirilgan.

„Alpomish“ dostoni *qahramonlik, mardlik, vatanparvarlik, turli elatlar va xalqlarning birodarligi, sevgi va sadoqat, oila mustahkamligi va urug' birligini kuylovchi* ulkan eposdir. Doston qo'ng'iroq urug'i boshliqlari — aka-uka **Boybo'ri** va **Boysarilarning** farzandsizligi tasviri bilan boshlanadi. Unda bo'lajak qahramonlar — **Alpomish** va **Barchinlarning** ajoyib-g'aroyib holatlarda tug'ilishi, Alpomishning bahodirona yoshligi va birinchi bor pahlavonlik ko'rsatishi, Boysarining Boybo'ridan arazlab qalmoq eliga ko'chishi, qahramonning yorini olib kelish uchun o'zga mamlakatga safari va *Qorajon* bilan do'st tutinishi, raqiblari-qalmoq alplari bilan yonmayon turib, Barchinning shartlarini bajarishi va yorini olib o'z eliga qaytishi, qaynatasi Boysarini qutqarish uchun ikkinchi marta safar qilganda, yetti yil tutqunda qolishi, asirlikdan oti Boychibor yordamida qutulib, o'z eliga xotini Barchinning zo'ravon *Ultontoz* bilan bo'layotgan to'yi ustiga kelishi hamda raqibini yengib, o'z hokimiyatini o'rnatishi voqealari tasvirlanadi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Alpomish*. O'zbek xalq qahramonlik dostoni. T.: „Sharq“, 1998.
2. *Alpomish*. O'zbek xalq qahramonlik eposi. Akademik nashr. T.: „Fan“, 1999.
3. *Avazxon* / Go'ro'g'li dostonlari. To'rt jildlik. II kitob. T.: „Yozuvchi“, 1997.
4. *Afzalov M.* Po'ltan shoir. T., 1955.
5. Go'ro'g'lining tug'ilishi. „Go'ro'g'li“ dostonlari. To'rt jildlik. I kitob. T.: „Yozuvchi“, 1996.
6. Malikai ayyor / O'XI, T.: FASN, 1988.
7. *Mirzayev T.* „Alpomish“ dostonining o'zbek variantlari. T.: „Fan“, 1968; yana: Xalq baxshilarining epik repertuari. T.: „Fan“, 1979.
8. *Musaqulov A.* Terma // O'zbek folklori ocherklari. I- tom, T., 1988, 261—272- betlar.
9. *Qo'shmaqov M.* Chechanlikda so'zda suvdayin oqib. T.: FASN, 1978; yana: Baxshilar xazinasini. T.: G'ASN, 1981.
10. *G'oziboyev T.* Fozil Yo'ldosh o'g'li. T.: „Fan“, 1968.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Doston janri o'zbek folklorida qanday o'rin tutadi?
2. Baxshi atamasining qo'llanishi va dostonchi baxshilar faoliyati to'g'risida nimalar bilasiz?
3. Xalfachilik nima? Bu san'atning qanday tiplari mavjud?
4. Qissaxonlar kimlar? Ularning repertuarini qanday asarlar tashkil etadi?
5. Baxshilar tayyorlash an'anasi qanday talablarga ega?
6. Dostonlar qanday tartibda ijro etiladi?
7. Dostonchilik maktablari qayerlarda mavjud bo'lgan va ularning talantli vakillari kimlar?
8. Dostonlar qanday turlarga bo'linadi?

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *doston, baxshi, dostonchi, baxshi repertuari, xalifa, qissaxon, baxshi nag'malari, baxshining „qaynashi“, do'mbira to'ntarmoq, baxshi sozlari, epik an'ana dostonchilik maktabi, qahramonlik dostoni, romanik doston, jangnoma doston, kitobiy doston, qahramonlik-romanik doston, ishqiy-romanik doston, maishiy-romanik doston, tarixiy doston, tarixiy-fantastik doston, tarixiy-qahramonlik dostoni, yangi dostonlar, avtobiografik dostonlar, dostonlarda an'anaviy uslub, dostonlarda epik klishelar.*

Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:

1. „Kuntug'mish“ dostonining qaysi tipga mansubligi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
A) Maishiy-romanik doston; E) Jangnoma doston;
D) Kitobiy doston; C) Ishqiy-romanik doston.
B) Tarixiy doston;
2. Go'ro'g'lining keksaygan davri va Sulduz tog'ida g'oyib bo'lishi voqeasi „Go'ro'g'li“ turkumidagi qaysi dostonda tasvirlangan?
A) „Avazxon“ dostonida; E) „Rayhon arab“ dostonida;
D) „Yero'g'li“ dostonida; C) „Nurali“ dostonida.
B) „Hasanxon“ dostonida;
3. Go'ro'g'lining ota-onasi nomi to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping.
A) Ravshan, Bibi Hilol; E) Rustam, Bibi Hilol;
D) Hilol Bibi, To'liboy sinchi; C) Ganjumbek, Oysha.
B) To'liboy sinchi. Oysha;
4. Go'ro'g'lini tarbiyalab voyaga yetkazgan cho'ponning ismi kim?
A) Ravshan; D) Rayhon;
B) Qayqubod; E) Rustam;
C) Qultoy.

8- MAVZU: XALQ QO'SHIQCHILIK SAN'ATI

Reja:

1. *Qo'shiq — xalq she'riyatining qadimiy va keng tarqalgan turi.*
2. *Qo'shiqlarning mavzu ko'lami va tasnifoti.*
3. *O'zbek xalq qo'shiqlarining ijro xususiyatlari, ijodkorlari va ijrochilari.*
4. *Professional ijrochilik va folklor-etnografik dastalar faoliyati.*

O'ta milliy, tarixiy badiiy-estetik hodisa sanaluvchi qo'shiqlar millatning poetik xotirasi, bilimlari qomusi, tuganmas ma'naviy boyligi sifatida juda qadim zamonlardan to hozirgacha yaratilib, kuylanib kelinmoqda. Xalq she'riyatining qadimiy, ommaviy, an'anaviy turi sanaluvchi qo'shiqlar insonga, insoniyatga doimiy hamroh bo'lib, unga ma'naviy turmushda ko'makchi, xilma-xil marosimlarning betakrorligini ta'minlovchi badiiy qismi vazifasini o'tab kelmoqda.

Xalq qo'shiqlarida insonning ruhiy olami, ichki kechinmalari, turmushida sodir bo'luvchi ko'ngilli va ko'ngilsiz voqealar, g'am-anduh yoki shodligu xurramliklari, mehnat mashaqqatlari, sevgi iztiroblari his-tuyg'ular orqali aniq badiiy obrazlarda gavdalandiriladi.

Xalq qo'shiqlari tarixan raqslar bilan ham yaxlitlashgan va albatta, kuylanishga muvofiqlashgani bilan ajralib turadi. Xalq orasida qo'shiq ijrochilari *qo'shiqchi*, *xalfa*, *satang*, *go'yanda* (nahvagar), *ashulakash* (ashulachi), *laparchi*, *o'lanchi* tarzida farqlanadi. Qo'shiqchi ko'pincha to'rtliklarni ijro etsa-da, aslida nisbatan kengroq ma'noda umuman qo'shiq ijrochisi va ijodkori bo'lsa, go'yanda (nahvagar) asosan yig'i-yo'qlovlarni kuylashga ixtisoslashgan qo'shiqchidir. Ashulakash yoki ashulachi ko'pincha maqom tarkibidagi qo'shiqlarni yoki katta ashula deyilguvchi jo'rsiz ijro etiladigan qo'shiqni kuylay oladiganlardir. Laparchi raqsga tushgan holda qo'shiq aytuvchi bo'lsa, o'lanchi to'y marosimi qo'shiqlarini ijro etuvchidir. *Xalfa* Xorazmda keng tarqalgan ayol qo'shiqchiligi bo'lib, ular ham to'y, ham aza qo'shiqlarini barovar ijro etaveradilar. *Satang* Namanganda xalq qo'shiqlarini doira jo'rligida ijro etuvchi ayollardir. Xalq qo'shiqlari turli joylarda turlicha ijro etiladi.

Qo'shiqlar yaratuvchilar va ijro etuvchilarning mehnat faoliyati — *ovchilik*, *chorvachilik*, *dehqonchilik*, *hunarmandchilik* *ishlari*, *kulolchilik*, *o'ymakorlik* va boshqa san'atlarga bevosita aloqadorligi hamda *qadimiy urf-odatlar*, *xilma-xil marosimlari* va e'tiqodlari negizida yashab kelmoqda.

Xalqimiz o'z mehnatining barcha jarayonlarini qo'shiq bilan ziynatlagan, qo'shiq bilan izhori dil qiladi, yovuzlikka nafratini qo'shiqda ifoda etadi, mavsumlar almashinishini qo'shiq bilan kutib oladi, qo'shiqqa sig'inadi, shundandirki, qo'shiq bilan chaqaloqni uxlatadi, farzandini uylantiradi, hatto eng yaqin kishisidan ajralganida ham uni yig'i va yo'qlovlarni bo'zlab kuylagan holda so'nggi manzilga kuzatadi.

Qo'shiqlar mazmunan ijtimoiy turmushning barcha sohalarini qamrab olgan. Turmushda ro'y bergan har bir ijtimoiy hodisaga ular hozirjavobdir. Shu xususiyatiga ko'ra, ularni an'anaviy va zamonaviy qo'shiqlarga bo'lib o'rganish mumkin. Xalq qo'shiqlarining asosiy salmoqli hissasini badiiy jihatdan pishiq va yuksak ohangdorlikka ega an'anaviy

qo'shiqlar tashkil etadi. Biroq hayot muttasil harakatda bo'lgani bois unga hozirjavoblik bilan yaratilayotgan, yangi zamon va uning kishilari ruhiyatini ifodalayotgan zamonaviy qo'shiqlar ham ijod qilinmoqda. Xususan, mustaqillik tufayli xalq ijodiyotiga, ayniqsa, qo'shiqchiligiga nisbatan qiziqish tobora kuchayib bormoqda. Respublikada o'tkazilayotgan turli darajadagi xalq qo'shiqchiligi ijrochiligiga oid tanlovlar, aytaylik, *allalar*, to'y marosimi qo'shiqlari ko'rik - tanlovlari, xususan, YUNESKO tashabbusi bilan o'tkazilayotgan „Boysun bahori“ xalqaro qo'shiq ko'rik-tanlovlari bu sohadagi jonlanishni yanada kuchaytirmoqda. Natijada qisqa muddatda ko'plab folklor - etnografik dastalari paydo bo'ldi. Ulardan Boysunning „Shalola“, Urgutning „Besh qarsak“, Buxoroning „Mohisitora“, „Nozanin“ va boshqa qator folklor - etnografik dastalar nafaqat mamlakatimizda, balki uning sarhadlaridan tashqarida ham e'tirofga sazovor bo'lishdi. Ularning repertuarini, asosan, an'anaviy xalq qo'shiq va termalari tashkil etsa-da, zamonga hamqadamliklarini ifodalovchi zamonaviy qo'shiqlarni ham yaratib ijro etayotganlari ko'zga tashlanib turibdi.

O'zbek xalq qo'shiqlari janr mansubiyati, ijro maqsadi, o'zni va vazifasi jihatidan uch katta guruhga bo'linadi:

I. *Marosimga aloqador xalq qo'shiqlari yoki marosim folklori*. Bu mavsumiy, oilaviy - maishiy va so'z magiyasiga mansub marosimlarga daxldor qo'shiqlarni o'z ichiga oladi.

II. *Marosimga aloqasi bo'lmagan xalq qo'shiqlari yoki nomarosimiy folklor*. O'z navbatida, bu guruhga mansub qo'shiqlar ham janriy shakli, ijro xususiyati va motivlari hamda ijtimoiy-estetik vazifasiga qarab to'rt ko'rinishda namoyon bo'luvchi mehnat qo'shiqlari, lirik qo'shiqlar, tarixiy qo'shiqlar va termalarni qamrab oladi.

III. *Bolalar poetik folklori yoki bolalar qo'shiqlari*. Bu xususda bolalar folklori bahsida batafsil to'xtaniladi.

Qo'shiq kishining ongi va hissiyotlariga ta'sir etish qudratiga ega. Aksariyat qo'shiqlarda xalqning urf-odati, milliy an'analari, axloq normalari o'z aksini topgan. Shu vazifasiga binoan ular *etnopedagogik qimmat kasb etadi*.¹

¹ Bu haqda qarang: **Safarov O., O'rayeva D.** O'zbek halq qo'shiqlarida etnopedagogik qarashlarning ifodalanishi — Buhoro davlat universiteti ilmiy axborotlari, 2003, I-son, 14—21-betlar.

Mazmunan mehnat jarayoni bilan bog'liq bo'lgan qo'shiqlar mehnat qo'shiqlari deb yuritiladi. Mehnat qo'shiqlari xalqimizning qo'shiqchilik repertuarida alohida va mustaqil o'rin tutadi. Mehnat qo'shiqlarining mazmun-mundariyasini, janr xususiyatlarini mehnat turlari va uni amalga oshirish jarayoni belgilaydi. Mehnat qo'shiqlari o'ziga xos ohangda sozsiz ijro etiladi.

Mehnat qo'shiqlari xalq she'riyatining eng qadimiy shakllaridan biridir. Ilk namunalari **M.Koshg'ariyning** „Devonu lug'otit turk“ kitobi orqali bizgacha yetib kelgan. Mehnat qo'shiqlari ibtidoiy insonning mehnat faoliyati bilan bevosita aloqadorlikda vujudga kelgan va taraqqiy topa borgan. Dastlabki mehnat qo'shiqlari mehnat jarayonidagi muayyan harakat ritmiga mos keluvchi *undov*, *xitob* va *nidolar* xarakteridagi poetik parchalardan iborat bo'lgan. Bora-bora ular she'riy shaklga tushgan va kuylana boshlangan.

Mehnat qo'shiqlari ish jarayonida ijro etiladi. Shu sababli mehnat turining o'zgarishi yoki yo'qolishi tufayli o'sha jarayonda ijro etiladigan qo'shiqlar ham yo'qoladi. Masalan, charx va yorg'ichoq ishlatilmay qolgandan buyon charx va yorg'ichoq qo'shiqlari ham kuylanmay qoldi.

Mehnat qo'shiqlari mehnat turlariga qarab har xil bo'ladi. Ular tubandagi uch katta guruhga bo'lib o'rganiladi:

1. *Dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlar.*
2. *Chorvachilik bilan bog'liq qo'shiqlar.*
3. *Kasb-hunar bilan bog'liq qo'shiqlar.¹*

Xalqimiz qadimdan oq chorvachilik bilan ham shug'ullanib kelgan. Bu kasb xalqimiz hayotida muhim o'rin egallagan. Chorva hayvonlarini boquvchi kishilar chorvador yoki cho'pon deb yuritiladi. Ot, tuya, sigir, ho'kiz, qo'y, echki kabilar chorva jonivorlari hisoblanadi. Xalq orasida ot boquvchini *yilqiboqar*, tuya boquvchini *tuyaboqar*, sigir va ho'kiz boquvchini *podachi*, qo'y-echki boquvchini *qo'ychibon* yoki *cho'pon*, tovuq boquvchini—*parrandaboqar* deyish an'anaga aylangan. Turli-tuman qushlarni parvarish qiluvchilar nomiga „*qushchi*“ nisbatini qo'shib aytishgan.

¹ Qarang: **Kamol Ochil.** Qaldirg'ochni qo'ndirgan qo'shiq. Samarqand: „Zarafshon“ nashriyoti, 1992, 5-bet.

Chorvachilik faoliyatining vujudga kelishiga ibtidoiy insonlarning u yoki bu jonivorga e'tiqod qo'yishi, uni o'ziga homiy va madadkor hisoblab, totem darajasida e'zozlashi, shu asosda yuzaga kelgan turli totemistik qarashlari muhim omil bo'lgan.

Xalqimixz orasida sigir, qo'y, echki, biya, tuya singari uy hayvonlarini iydishga xizmat qiluvchi *sog'im qo'shiqlari* shakllangan. Sog'im qo'shiqlari sog'iladigan hayvon turiga qarab turlanadi. Sigir sog'ish jarayonida kuylanadigan qo'shiqlar — „Ho'sh-ho'sh“ qo'shiqlari yoki „govmishim“, qo'yni sog'ishda aytiladigan qo'shiqlar — „turey-turey“, lar, echkini sog'ish qo'shiqlari esa „churey-churey“ yoki „churiya“lar deb nomlanadi. Ular sog'ilayotgan hayvonni tinchlantirish, uni iydish uchun kuylanadi. Chunki tinch va iyigan jonivordan ko'proq sut sog'ib olish mumkin.

„Ho'sh-ho'sh“larni kuylashdan oldin sog'uvchi sigirning bolasi—buzoqni emizishga qo'yadi. Buzog'ini ko'rib sigir iyyidi. Shunda sog'uvchi darhol buzoqni tortib, sigirni qo'shiq yordamida iytishda davom etadi va sutini sog'ib oladi. „Ho'sh-ho'sh“lar sigirni iytishiga ishonilgan. Bu ishonch sog'im qo'shiqlarida alohida ta'kidlanadi:

*„Ho'sh-ho'sh“lasam iyan, ho'shey-ho'shey,
Kovshabgina turasan, ho'shey-ho'shey,
Angraymagin jonivor, ho'shey-ho'shey,
Sen bolangga to'yan, ho'shey-ho'shey.*

Ko'z magiyasi, kinna kirishiga ishongan qadimgi chorvadorlar zotdor, ko'p sut beradigan sigirlarni yomon ruhlardan asrash uchun turli tadbirlarni qo'llaganlar. Ularning shoxlariga maxsus duolar yozilgan tumorlar, qalampir-munchoq yoki ko'zmunchoqlar shodasini ilib qo'yishgan. Aks holda ko'z tekkan sigir yo o'ladi, yo kasallanib kam sut bera boshlaydi, deb irim qilingan. Tabiiyki, bunday e'tiqod va qarashlar „ho'sh-ho'sh“larda ham „ko'z tumor“ detali orqali badiiy ifoda etiladi:

*Seni haydab boqayin,
Ko'z tumorlar taqayin, ho'sh-ho'sh*

Qo'ylarni sog'ish va qo'zilarini emizdirish jarayonida kuylanadigan „turey-turey“ qo'shiqlarida ona sovliqni madh etish, uni iydishga qaratilgan erkalash motivlari yetakchilik qiladi.

„Turey-turey“lar ko‘pincha qorako‘lchilikda terisini olish uchun 3—4 kunligidayoq (barraligidayoq) so‘yib yuborilgan qo‘zichoqlarning onalarini sog‘ish uchun kuylanadi. Shu sababli ularda ona qo‘yning o‘z bolasini qidirishi, uni izlab ma‘rashiga hamdardlik bildirish, achinish motivlari katta o‘rin tutadi.

Qo‘ylar juda hid sezuvchi bo‘lishadi. Agar ular yangi tug‘ilgan qo‘zilariga boshqa hayvonning hidi urib qolsa, uni emizdirmay qo‘yishgan. Shunda ham ona qo‘ylarni iydirmay va qo‘rqitish maqsadida „turey-turey“ qo‘shiqlari ijro etilgan.

„Churiyalar“ yoki „churey-churey“lar *echkilarni sog‘ish* yoki uloqlarni emizdirish paytida ijro etilgan. Ularda echkini iydirmay, bolasini emizdirmay qashqasi qilmaslik motivi ustunlik qiladi. Churiyalarda ko‘pincha echkinining, sersut yelini, soqoli, shoxi yoki qashqasi maqtaladi:

Og‘ziginangda o‘ting bor, churey-churey,

Yelinginangda suting bor, churey-churey,

Sersoqolim jonivor, churey-churey,

Kerilib turgan buting bor, churey-churey.

Xalqimiz azal-azaldan *dehqonchilik* bilan ham shug‘ullanib, shuning orqasidan tirikchilik o‘tkazib kelgan. Dehqon mehnati erta bahorda yer haydashdan boshlanadi. Biroq erta bahorda, ilikuzildi vaqtida kamquvvat bo‘lib qolgan inson uchun yer haydashdek og‘ir jismoniy mehnatni bajarish oson kechmaydi. Shu paytda dehqonlar qo‘shiq kuylab, o‘zlarini ovutganlar va shu orqali biroz bo‘lsa-da, og‘ir mehnatning qiyinchiligini unutganlar. Qo‘sh haydash paytida ijro etiladigan qo‘shiqlar **qo‘sh qo‘shiqlari** deyiladi. Ularda qo‘shchi yoki qo‘shga qo‘shilgan ho‘kiz tilidan og‘ir mehnatdan qilingan shikoyat yoxud ish hayvoniga murojaat motivlari yetakchilik qiladi.

Qo‘shchi qo‘shiqlari qadimiy mehnat qo‘shiqlari sirasiga kiradi. Uning asosiy vazifasi og‘ir mehnat paytida dehqonning o‘z ko‘ngil dardlarini aytib, o‘z-o‘ziga taskin berish, o‘zini ovutish, ruhini ko‘tarishdan iborat.

Qo‘shchi qo‘shiqlari orqali zamonimiz yoshlari o‘tmishda dehqonchilikda yerni hozirgiday texnika vositalari yordamida emas, balki bo‘yniga bo‘yinturuq bilan omoch osilgan ho‘kizlarning kuchi bilan haydalganligini bilib oladilar. Qo‘shiqda shu tarixiy manzara badiiy o‘z ifodasini topgan.

Hozirgi paytda yerlarning traktorlar yordamida haydalishi qo'sh qo'shiqlaridan foydalanishni bekor qildi. Shu sababli qo'sh qo'shiqlari yaratilishdan va jonli ijroda yashashdan mahrum bo'ldi.

O'rim qo'shiqlari — dehqon mehnatining samarasi yuzaga chiqayotgan o'rim lahzalarida kuylanadi. O'roqchi hasharchilarning o'rim-yig'im paytida o'zlarini ovutish uchun maxsus to'qigan qo'shiqlari *o'rim qo'shiqlari* deb yuritiladi. Bu xil qo'shiqlarda dehqonning bilak kuchi, uning asosiy mehnat quroli—o'roq maqtaladi. Arpa, bug'doyning xalq tirikchiligi uchun naqadar qimmatligi, ro'zg'orning qut-barakasini ta'minlovchi vosita ekanligi tarannum etiladi.

Hozirgi paytda donni, asosan, kombaynlar yordamida o'rib-yig'ib olish tufayli o'rim qo'shiqlarini ijro etish deyarli so'nib, ular unutilib bormoqda.

Yanchiq qo'shiqlari yoki ho'p -maydalar. Bu turkumga kiruvchi mehnat qo'shiqlari xalq o'rtasida „Ho'p qo'shiqlari“, „Maydalar“, „Ho'p maydalar“ yoki „Maydagul“ deb yuritiladi. Ularni o'rilgan donni xirmon qilib yanchayotganda, mungli baland ovoz bilan cho'zib ijro qiladilar. Bu xil qo'shiqlarda dehqonning yoz bo'yi qilgan og'ir mehnati natijasida yetishtirilgan hosilni tezroq yanchib olish istagi bayon etiladi. Yanchiq qo'shiqlari galagov tashkil qilingan maxsus maydonda kuylanadi. Shuning uchun yanchiq qo'shiqlarida „galagov“ so'zi ko'p uchraydi:

*Mayda dedim, xo'p deding, mayda-yo, mayda,
Ho'pga maylim yo'q deding, mayda-yo, mayda,
Galagovga qo'shganda, ho mayda-yo, mayda,
Ko'rgiligim ko'p deding, mayda-yo, mayda.*

Galagov maydonida doni ajratilmagan bug'doy doira shaklida yoyib qo'yiladi va doira markaziga yo'g'on yog'och ustun o'rnatilib, unga bir necha ishchi hayvonlar: ot, ho'kiz, eshak kabilar bir-biriga yonma-yon matab bog'lanadi. Mana shu matalib bog'langan hayvonlar to'dasi *galagov* deyiladi. Galagovga donni bir tekis yanchishi uchun tut, qayrag'och kabi qattiq daraxt shoxlaridan to'qilgan *chokar* bog'lab qo'yilgan.

G'allani o'rish va yanchish ishlari texnika yordamida amalga oshirila boshlangach, mayda qo'shiqlari ham asta-sekin unutilib bormoqda.

Yorg'ichoq qo'shiqlari. Yorg'ichoq qo'l tegirmoni bo'lib, u suv va shamol tegirmonlari kashf etilmasdan oldin paydo bo'lgan. Uni qo'l yordamida aylantirganlar. Yorg'ichoq aylantirish — og'ir va unumsiz ish. Bu ishini, asosan, ayollar bajarishgan. Shu sababli yorg'ichoq qo'shiqlarining ijodkorlari ham ayollar hisoblanadilar.

Yorg'ichoq qo'shiqlarida kun bo'yi yorg'ichoq tortishning jismoniy va ma'naviy mashaqqati, og'ir toshni aylantirish ayol kishi uchun naqadar qiyin ekanligi, binobarin, tegirmonning undan afzalligi, ayollarning turmush tashvishlari mungli nidolar bilan kuylanadi.

*Yorg'ichoqni taq-taqijon deydilar-o,
Tegirmonni rohatijon deydilar-o.
Yorg'ichoq tortmas edim,
Och qolganimdan tortaman...*

Yorg'ichoq qo'shiqlaridan olingan bu parchadan yorg'ichoq tortish mashaqqatining butun dahshatini to'la his etish mumkin.

Hozirgi paytda yorg'ichoqdan foydalanilmayotgani bois unga aloqador qo'shiqlar ham kuylanmay qoldi.

Hunarmandchilik kasbi ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilish davrida, ov hamda boshqa mehnat qurollarini yasashga nisbatan ehtiyojning tug'ilishi tufayli paydo bo'lgan. Hunarmandchilikning paydo bo'lishi shahar hayotining taraqqiy etishi bilan ham bog'liq. Hunarmandchilik mahsulotlarini sotish esa yana bir mehnat turi — savdo-sotiqni ham keltirib chiqargan. Hunarmandchilik ishlarini bajarish jarayonida kuylanilgan qo'shiqlar *hunarmandchilik qo'shiqlari* deb yuritiladi. O'zbek xalq hunarmandchilik qo'shiqlari orasida charx yigirish, urchuq yigirish, o'rmak o'rish, kashta, to'n tikish, gilam, bo'z to'qish bilan bog'liq qo'shiqlar asosiy o'rin tutadi. Shular orasida ip yigirish, kashta, do'ppi, to'n tikish, gilam to'qish kabi mehnat turlarini, asosan, ayollar bajarganlar. Shu bois bu jarayonda aytiluvchi qo'shiqlarni ham xotin-qizlar yaratib, ijro etishgan.

Hunarmandchilik qo'shiqlarida hunarmandlarning og'ir turmush tarzi, mashaqqatli mehnat sharoiti, ruhiy olami, o'z aksini topgan. Ularni to'quvchilik va tikuvchilik qo'shiqlari tarzida ikki katta guruhga bo'lish mumkin.

To'quvchilik qo'shiqlarida, asosan, xomashyoni tayyorlash va shu jarayonni amalga oshiruvchi mehnat qurollari ta'rifi yetakchi motivga aylangan. Ip yigirish va bunda charxning, jundan ip tayyorlash va bunda urchuqning vazifasi, shuningdek, bevosita bo'z, to'r, gilam va sholcha singarilarni to'qish jarayonlariga aloqador mehnat mashaqqatlari ifodalangan.

Charx qo'shiqlari to'quvchilik qo'shiqlari silsilasida keng tarqalgan bo'lib, ularda ip yigirish quroli bo'lgan charxning tavsifi, charx yigirishning mashaqqati, charx yigirmasa, tirikchilikning o'tmay qolishi, charx yigiruvchi ayolning o'z mehnati samarasidan bahramand bo'lish orzusi kuylanadi.

O'tmishda turli matolarga bo'lgan ehtiyoj faqat qo'l mehnati orqali, oddiy to'qish dastgohlari vositasida qondirilgan. Hozirgidek to'qimachilik sanoati mavjud bo'lmagan.

Mehnatkash, hunarmand kishilar oddiy dastgohlarda atlas, kimxob kabi matolar bilan bir qatorda bo'z ham to'qiganlar. Bo'z arzon va pishiq, qishda issiq, yozda esa salqin bo'lishi tufayli atlas va kimxobga nisbatan ancha xaridorgir bo'lgan. Uni ko'pincha mehnatkash xalq olib kiygan. Atlas va kimxobni to'yda kiyish o'rinli bo'lsa, bo'zni kundalik mehnat jarayonida kiyish ancha qulay bo'lgan.

Bo'z to'qish dastgohlari zax va qorong'i hujralarda joylashgan. Bo'z to'quvchini *bo'zchi* deb aytganlar. Bo'z to'qish nihoyatda qiyin yumush bo'lgan. Bo'z to'qish uchun kechakunduz dastgohlar oldidan jilmay ishlashga to'g'ri kelgan. Shunday qiyinchilikni yengish, charchoqni unutish maqsadida bo'zchilar ko'plab qo'shiqlar yaratganlar. Ular tomonidan yaratilgan qo'shiqlar *bo'zchi qo'shiqlari* deb yuritiladi.

Bo'zchi qo'shiqlarida unumsiz va mashaqqatli bo'lgan bo'z to'qish mehnatining qiyinchiligi, bo'zchi bozorining kasodligi, to'quvchilarning oilalaridagi muhtojlik va qashshoqlik xususida kuylanadi:

*Go'sht ololmay gurda olgan bo'zchi,
Qiz ololmay beva olgan bo'zchi.
Munchalar shildirab o'tar nochasi,
Qip—qizil sholg'omga o'xshar pochasi.*

Hozirgi paytda mato to'qish ishlarining texnik jihatdan avtomatlashtirilishi oddiy to'qish dastgohlarini siqib chiqar-

moqda. Faqat Farg'ona vodiysining ayrim joylarida (ayniqsa, atlas o'lkasi hisoblanmish — Marg'ilonda) atlas to'qish dastgohlari kam miqdorda saqlanib qolgan, xolos. Shundanmikin, bo'zchilar qo'shiqlari ham asta-sekin unutilib bormoqda?

O'tmishda gilam, shol va boshqa jun matolarni tayyorlashda jun ipdan foydalanilgan. Jundan ip yigirishda *urchuq* asbobi ishlatilgan. Urchuqda ip yigirish, asosan, xotin-qizlar mashg'uloti sanalgan. Xotin-qizlar urchuqda ip yigirishday og'ir va mashaqqatli mehnatni bajara turib, o'zlarining ayanchli turmushlaridan, erksiz hayotlaridan qalblarida tug'ilgan iztirob-u alamlarni qo'shiqqa solganlar va shu qo'shiqlarni kuylash asnosida bir lahza bo'lsa-da, turmush mashaqqatlarini unutganlar. Bu qo'shiqlar *urchuq qo'shiqlari* deb yuritiladi.

Xalqimiz orasida keng tarqalgan hunarlardan biri gilam, sholcha to'qish, ya'ni o'rmak o'rishdir. Shu jarayonda ijro etilgan qo'shiqlar *o'rmak qo'shiqlari* deb yuritiladi. Gilam va sholcha to'qish bo'z to'qishdan ham og'ir va mashaqqatli bo'lgan. U kishidan katta sabr-toqatni va matonatni talab qilgan.

Tikuvchilik qo'shiqlari xalqimizning uzoq asrlar davomida shakllangan tikish-bichishga aloqador an'analarini ifodalaydi. Ular, aksar hollarda, tikiladigan kiyimlarning turlari va ularga daxldor e'tiqodlarga qarab ichki xilma-xillik hosil qilgan. Shu sababli bir kiyimga atalgan namunasi boshqa kiyimni tikayotganda aytilmaydi. Shu zaylda bir-biridan farq qiluvchi *kashtachilik*, *do'ppido'zlik*, *to'ndo'zlik*, *zardo'zlik* va boshqa turkumlarga mansub qo'shiqlar paydo bo'lgan.

O'zbek kashtachiligi dunyoga mashhur. Xalqimiz bu hunar bilan juda qadim zamonlardan beri shug'ullanib keladi va uni san'at darajasiga ko'tarishga erishgan. Kashtachilikning bir necha turlari mavjud. Bular *bosma*, *jimalay*, *sanama*, *ilma* deb yuritiladi. Ularning har biri kashtachidan alohida mehnat va mahoratni, bilim va qobiliyatni talab etadi.

Kashta tikish bilan ayollar shug'ullanishadi. O'tmishda har bir qizdan kashta tikishni bilish talab etilgan. Chunki u o'z sepinı o'zi tikkan kashtalari bilan to'ldirishi lozim sanalgan. Kashtaning turiga qarab, uni tikkan qizning qandayligiga, fe'l-atvoriga, qobiliyatiga baho berishgan va bu hol kashtachilik qo'shiqlarida o'z ifodasini topgan:

*Bosma tikkan botir qiz,
Jimaloy tikkan chevar qiz.
Sanama tikkan sardor qiz,
Ilma tikkan ilgir qiz.*

O'tmishda mahalliy boylar uy bekalarini, qiz-juvonlarni, cho'rilarni kashta tikishga yollab ishlatganlar va ularga og'ir mehnati evaziga arzimasi haq to'laganlar. Shu sababli ba'zi kashtachilik qo'shiqlarida kashtado'z ayollarning rahmsiz boylardan shikoyati yangraydi:

*Kashta tiktiradi boy,
Kashta guliga gadoy.
Kecha-kunduz tik deydi,
Nega yuribdi o'lmay?*

Tikuvchilik ishlari orasida kashta tikish to'n, ko'rpa, ko'ylak kabi narsalarni tikishga qaraganda birmuncha qiyin va mas'uliyatlidir. Bu kashtachilik qo'shiqlarida alohida tilga olib o'tilgan:

*Jomovdi jonli tikadi,
To'rmagin egri tikadi.
To'n tikish, ko'rpa tikish-
Uni ko'r ham tikadi.*

Hozirgi paytda kashtachilik san'ati milliy qadriyatlarimizdan biri sifatida nihoyatda qadrlanadi. Uni yanada rivojlantirish, kashtado'zlikni rag'batlantirish uchun qator chora-tadbirlar ko'rilmogda. Har yili kashtachilarning an'anaviy ko'rik-tanlovlari o'tkazilib turilibdi. Eng yaxshi kashtado'zlar uchun maxsus sovrinlar tashkil etilmogda.

Do'ppido'zlik qo'shiqlarida bosh kiyimni e'zozlash, Vatan va yorga sadoqat motivlari kuylanadi.

*Do'ppi tikdim childirma,
Cho'pu-xasga ildirma.
Yurtingni chindan sevsang,
Dushmaningga bildirma.*

To'ndo'zlik qo'shiqlarida lirik qahramonning o'z kasbiga muhabbati, yorga muhabbat tuyg'usiga singishib, o'zgacha joziba kasb etib keladi:

*Banorasdan to'n tikay,
Oldiga po'pak tutay.*

*Yoqasiga gul solay,
Arabiyning xatiday.*

Sarboz qo'shiqlarida o'tmishdagi amirlik navkarlarining nojo'ya xatti-harakatlaridan norozilik kayfiyati yetakchidir:

*Karmana yurtidan chiqdim dalaga,
Bir to'da sarbozdan qoldim baloga.
Bir to'da sarbozga gel berib qochdim,
Buxor darvozasin nayzalab ochdim.*

O'zbek xalq mehnat qo'shiqlari juda boy va janr e'tibori bilan rang-barang bo'lib, ular orasida qandolatchilik va pazandachilikni ifoda etuvchi namunalar ham bor. Chunonchi, taomlarimiz sultoni sanaluvchi palov ta'rifidagi mana bu qo'shiq hamon el og'zidan tushmay kelayotir:

*Nimcha guruchdan osh bo'lur,
Qozonga solsam — chosh bo'lur.
Mehmonni ko'ngli xush bo'lur,
Vaqosiz ko'rsa — tush bo'lur.*

Shuningdek, *moshova, chuchvara, atala, sumalak, ugro, sho'rva, piyoba, chalpak* va boshqa qator milliy taomlarimiz bilan bog'liq kechinmalarni ifodalagan qo'shiqlar hali-hanuz uchrab turadi. Lekin ular juda kam miqdorda bizgacha yetib kelgan. Keyingi vaqtlarda mehnat jarayonining mexanizatsiya va avtomatizatsiyalashtirilishi natijasida mehnat turlarining tabiatida turli o'zgarishlar yuz bermoqda yoki muayyan mehnat turi batamom yo'qolib bermoqda. Natijada o'tmishda ular bilan bog'liq tarzda yaratilgan ayrim mehnat qo'shiqlari ham unutilib, yo'qolib bermoqda.

Oilaviy munosabatlar, ishq-muhabbat mavzusi, oshiqning ma'shuqaga dil izhori yoki sevib sevilgan oshiq yoki ma'shuqaning dil o'rtanishlari, muhabbatni baxtsizlik tomon olib boradigan feodal munosabatlaridan norozilik, turmushdan nolish, xotinlarning qiyin ahvoli, adolatsizlikdan shikoyat, vafodorlikni talab etish, visol onlariga intiqlik, hijron kulfatlari, yorni sog'inish, uning yo'liga intizorlik kayfiyatlari, bevafoqlikni qoralash, saodatli sevgi va turmushga intilish g'oyalari *lirik qo'shiqlarda* tarannum etiladi.

Lirik qo'shiqlar professional ijroga moslanmagan. Ularni istagan shaxs istalgan joyda ijro qilib ketaverishi mumkin.

Lirik qo'shiqlarni, odatda, matnni yaxshi biluvchi, hofizasi kuchli, yoqimli ovozga ega bo'lgan kishilar xalq o'rtasida kuylashi odat tusiga kirgan. Bunday shaxslar xalq orasida *qo'shiqchi, ashulachi, hofiz* yoki *g'azalxon* deb yuritiladi. Biroq bundan lirik qo'shiqlarning ijrosi professional ijrochilar bilan bog'liq degan qat'iy fikrga kelib bo'lmaydi.

Zamon bilan hamnafaslik, davr talablariga hozirjavoblik lirik qo'shiqlarning janriy xos xususiyatlaridan sanaladi. Shu sababli ularni yaratilish davriga qarab ham ikkiga bo'lib o'rganish ma'qul:

a) *an'anaviy lirik qo'shiqlar;*

b) *yangi qo'shiqlar.*

An'anaviy qo'shiqlar uzoq o'tmishdan to hozirgacha og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga o'tib kelmoqda. Ular o'ziga xos badiiy jozibasini, o'ynoqi ohangdorligi bilan alohida ajralib turadi.

Yangi qo'shiqlarda esa sevgi va vafodan mavzusi mamlakat, xalq hayotida yuz berayotgan o'zgarishlarga bog'lab talqin etilganligi kuzatiladi. Ularda xalqning shukronasi, davrdan minnatdorligi lirik qahramon tilidan tarannum etiladi.

Xalq qo'shiqlari orasida bolalarni uxlatish uchun kuylanadigan *allalar*, ovutish va erkalash maqsadida aytiladigan *ovutmachoglar* va *erkalamalar*, shuningdek, bolalarning u yoki bu munosabat bilan yaratgan *turli badihalari* ham alohida o'rin tutadi.

Allalar ijtimoiy - estetik qimmatiga ko'ra bolalarni uxlatish va bolaga tarbiyaviy - estetik ta'sir ko'rsatish vazifalarini bajaradi.

Allalar, odatda, bolalarning emizikli davrida — ular to uch yoshini to'ldirgunlarigacha aytiladi. Ularning bolalarning ana shu yoshi bilan bog'lanishi qat'iy bo'lib, *bashik qo'shig'i* sifatida xarakterlanishiga yo'l ochgan.

Allalar faqat kuylanadi. Ularni shunchaki aytish, deklamatsiya qilish mumkin emas. *Monoton ohang* o'zbek allalari uchun mushtarak xususiyatdir. Biroq monoton ohang onaning ijro paytidagi holati va kayfiyati bilan chuqur bog'liq. Ona kayfiyati chog' kezlarda allaning monoton ohangida xush yoquvchi mayin yumshoqlik mayli sezilib tursa, xafaligida, iztirob chekayotganida ma'yus tortuvchi hazinlikka moyil bo'ladi. Har ikkala holatda ham shu monoton ohang bola ruhiga ta'sir etadi, qalbiga orom bag'ishlaydi, uni elitadi.

Bola uchun allaning soʻzi emas, kuyi yoqimli va muhim. Chunki u hali soʻzni anglamaydi. Alladagi soʻzlar ona uchun muhim: ular—ona qalbining nidolari. Bir xil ohangdagi kuy bola maʼnaviy ehtiyojining dastlabki qondirgichi sifatida xizmat eta boshlaydi.

Oʻzbek allalarida radif qonuniydir: „**alla**“ soʻzi har satrda yoki *satr osha*, goho esa *uzvli shaklda* (alla-yo alla, allo-o, huy-yo tarzida) takrorlanaveradi.

Oʻzbek allalari xalq etnografiyasi va etnopedagogikasi asoslarini oʻrganishda qimmatli material hisoblanadi. Ularda bolaga daxldor qator rasm-rusumlar ifoda etilgan. Binobarin, oʻzbek allalarini mavzu-mohiyatiga koʻra *avaylovchi*, *maishiy*, *tarixiy*, *hajviy* va *yigʻi-yoʻqlov* singari ichki koʻrinishlari mavjud.

Allalar ijrochiligi va ijodkorligi oʻtmishda ancha faol edi, shoʻro davrida bu jarayon passivlashdi. Buning sababini onalarning ishlab chiqarishda erkaklar bilan teng qatnashayotganliklari va bu holat bolalar tarbiyasining ilk bosqichidayoq ijtimoiy xarakter kasb etib borayotganligi bilan izohlash mumkin.

Aytim-olqishlar erkalovchi motivdagi rasm-rusum qoʻshiqlari boʻlib, aksariyati, asosan, bolalarning beshik davriga oid turli-tuman marosimlarda ijro etiladi. Chaqaloq besh va toʻqqiz kunga toʻlganda, ilk bor choʻmiltirilganda, beshikka birinchi marta va har gal bogʻlanib, yana ochib olinganda, ilk bor ota-onasi va qarindoshlariga tanishtirilganda, ilk tishi yorilganida, birinchi marta mustaqil oʻtirganida, oyoq bosganida, toy-toylaganida, yangi kiyim kiygizilganda, ilk bor ovqatlantirilganda, qizaloq sochini ilk bor yuvib-taraganda, tirnogʻi ilk bor olinganda, oʻgʻil bola sochi birinchi marta qir qilganda, bola shaʼniga isiriq tutatilganda, xullas, shunday rasm-rusumlarning har biri mazmuniga yarasha aytim-olqishlar mavjud. Bularning maʼlum qismi ijtimoiy taraqqiyot tufayli soʻna boshlagan boʻlsa-da, maʼlum qismi xalq anʼanalarining *poetik uzvili* sifatida hamon yashamoqda, aytaylik, bolalarning yangi kiyim kiyishiga oid aytim-olqish ijtimoiy munosabatlardagi oʻzgarishlar taʼsirida transformatsiyaga uchrab, tugʻilgan kunini nishonlash jarayonida bolaga yangi kiyim kiydirish qutloviga aylangan:

*San bir yillik,
Man ming yillik.
Kiya-kiya to'zdiraylik,
Dugonalarimdan o'zdiraylik.*

*Yana: Yoqasi moyli bo'lsin,
Etagi loyli bo'lsin.
Mayli bir yilda to'zsini,
O'zi-chi, ming yil kulsin.*

Bu xildagi aytim-olqishlar ijrosidagi o'ziga xoslik shundaki, ularni avval bolaga kiyim kiydiradigan kishining o'zi aytib, so'ngra o'sha boladan takrorlash talab qilinadi. Yangi kiyim kiyayotgan bola shu talabga muvofiq takror ijro etadi.

Erkalama va ovutmacholqlar ham **suyish qo'shiqlarining** bir-biridan farq qiluvchi janrlar sanaladi. **Ovutmacholqlar** yig'lab yoki g'ashlanib turgan bolani tinchlantirish uchun kuylanadigan xalq qo'shiqlaridir.

Erkalamalar kayfiyat chog' bo'lganda bolani erkalash uchun kuylanadigan qo'shiqlardir. Erkalamalarning aksariyati „O... shugina“ yoki „Shugina“ va „Shuginagina“, „Ha, lo'tti-lo'tti“, „Ha, do'rsa, do'rsa, do'rsa“, „Ha, kishta-kishta, kishta“ singari so'zlar bilan boshlanib, ko'pincha 4 yoki 6, ayrim hollardagina 10 va undan ortiq satrdan iborat bo'ladi. Bu qo'shiqlar o'zbek xalqining bolajonligini o'zida ifoda etadi. Ularda xalqimizning bolaparvar siymosi nurlanib turadi.

Bolalarning o'z solnomasi (kalendari) va uni ifoda etuvchi mavsum-marosim qo'shiqlari ham mavjud. **Bahor, yoz, kuz, qish** mavsumlari bilan bog'liq bunday qo'shiqlarning bir qismi ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot taqozosiga ko'ra kattalar repertuaridagi mavqeini yo'qota borib, yo tamoman so'nib ketadi, yo transformatsiyaga uchrab bolalar repertuarida saqlanib qolgan. „Boychechak“, „Yo ramazon“ va hayitliklar shular jumlasidan hisoblanadi.

„**Boychechak**“ — bolalarning marosim qo'shig'i. Bolalar Navro'z elchisi sifatida erta bahorda dala-tuzda boychechakni ko'rishlari bilanoq undan guldastalar yasaganlar, tolxivichlarga shodalab, boshlariga gulchambar qilib kiyganlar. So'ngra hovlima-hovli yurib, „Boychechak“ qo'shig'ini kuylab, gul ulashib, bahor kelganidan xabar berganlar.

Bolalarning biri — yakkaxon (solo) to'rtliklarni kuylasa, qolganlari naqoratini xor bo'lib ijro etganlar:

*Boychechagim boylandi,
Qozon to'la ayron di.
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayron di.*

*Qattiq yerdan qazalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.*

*Boychechakni tutdilar,
Tur yog'ochga soldilar.
Qilich minan chopdilar,
Baxmal minan yopdilar.*

Qo'shiq tugagach, boychechakchilarga sovg'a-salomlar berishgan, bolalar bularni o'zaro bo'lib olishgan yo ham-malari birgalikda mehmonnavozlik qilishgan. Qo'shiqda ta'riflangan boychechak — erta bahorda ochiladigan gulgina emas, umumlashma darajasiga ko'tarilgan ramziy obraz ham. Unda murg'akkina bolalik obrazi *tajassum* topgan. Xalq bolani erta bahorning ilk guli timsolida ko'rgan, bola shu gulday nozik, yoqimli navnihol va chindan ham *insoniyat bahori-ning g'unchasi* tarzida e'zozlangan.

Bolalar repertuarida ibtidoiy ajdodlarimizning qachon-lardir animistik va *totemistik e'tiqodlari* asosida shakllanib, endilikda o'sha mohiyatini yo'qotgan *Yalinchoqlar* va *Hukmlagichlar* hamon yashamoqda.

Mohiyatan tabiat hodisalari bilan bog'liq bo'lib, ibtidoiy animistik qarashlar zamirida vujudga kelgan va yagona vazifadoshlik kasb etgan holda shakllangan bolalarning mavsum - marosim qo'shiqlari **Yalinchoqlar** hisoblanadi. Davrlar o'tishi bilan animistik e'tiqod ham so'na borgan, natijada unga daxldor marosim ham so'ngan. Biroq marosimga oid ayrim qo'shiqlar, inchunin, *quyoshga, oyga, kamalakka, yulduzlarga, shamolga, yomg'irga* va boshqa *tabiat hodisalariga* yalinishdan iborat *animistik mohiyatini* yo'qotgan holda bolalar repertuariga o'tib, goh *rudiment holida*, goh *transformatsiyaga uchragan holda* yashay boshlagan. Bolalar repertuarida g'oyat keng tarqalgan va xilma-xil variantlarga ega „*Oftob chiqdi olamga*“ yalinchog'i

bu jihatdan e'tiborga loyiq. U qish oxirlab, quyosh bulutni yorib ko'ringan choqlarda ijro etiladi. Bolalar quyoshni ko'rishlari zahoti qator tizilishib, sakrab-sakrab birgalikda kuylashganlar:

*Oftob chiqdi olamga,
Yugurib bordim xolamga.
Xolam: — Ana yer, — dedi,
Borib o'tin ter, — dedi.
O'tin terdim bir quchoq,
Non yopdi o'choq-o'choq.
Menga berdi elakday,
O'ziga oldi gilakday.
Otib urdim eshikka
Boshim tegdi teshikka.*

Yalinchoqning quyosh ko'ringanda unga tikilib kuylanishida ajdodlarmizning quyoshga sig'inishdan iborat qadimiy animistik e'tiqodining tarixiy ildizini fahmlash qiyin emas. **Gerodot** ma'lumoticha, qadimgi *massagetlar* eng chopqir otni qurbon qilib, quyosh chiqishini kutganlar va unga sig'inish marosimini uyushtirganlar. *To'marisning* quyosh nomi bilan qasamyod qilishida ham shu e'tiqodga ishora qilina-yotgani ayonlashadi. Shu e'tiqodning so'nishi tufayli marosim ham yo'qolgan, davrlar o'tishi bilan bolalar qishki o'yinida kuylanadigan yalinchoq shaklida saqlanib qolgan. Biroq endi animistik mohiyatini ham yo'qotgan, unda yetimlik shikoyati motivini ifodalash real tus olgan. Bunda qishning shafqatsizligi o'gaylik mohiyatini ochuvchi ijtimoiy parallellizmni yuzaga keltirgan.

Hukmlagichlar ham qadimgi ajdodlarimizning totemistik e'tiqodlariga daxldor marosim qo'shiqlarining davrlar o'tishi bilan ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot ta'sirida transformatsiyaga uchrab, asta-sekin bolalar repertuariga o'tib, bolalarcha mushohadakorlik asosida qaytadan sayqallanib, yangi motivlar, yangi obrazlar hisobiga to'lishib, ularning mavsum-marosim poeziyasida barqarorlashgan namunalari sanaladi. Totemistik e'tiqod qoldiqlari bolalarning hasharotlarga munosabatiga daxldor hukmlagichlarida ravshanroq ko'rinadi. Chunonchi, bolalar orasida beshiktervatarni ko'rganda uning vositasida fol ochish an'anasi mavjud:

*Beshiktervatar, beshiktervatar,
Salima xolam nima tug'adi?*

Beshiktervatar o'ng oyog'ini ko'tarsa — o'g'il, chap oyog'ini ko'tarsa — qiz tug'ilishiga yo'yishadi.

Bolalar ilk qo'shig'ini 2—5 yasharliklaridayoq to'qishadi. Harakatga omixta zavqdan jilolangan bu qo'shiqlar **qiqillamalar** deb yuritiladi.

Bolalar aql-idroklari to'lisha va teranlasha borgani sayin ijtimoiy voqelikka faolroq munosabatda bo'lishga intiladilar. Natijada o'zlari payqagan ijtimoiy illatlarni masxaralash darajasida jur'at kasb eta boshlaydilar. Ana shunday ta'sir zahirida bolalar og'zaki ijodiyotida satirik va yumoristik qo'shiqlarning butun bir turkumi yuzaga kelgan. O'zbek bolalar og'zaki poeziyasida yumoristik sayqali baland **qofiyadosh laqablar** va **tegishmachoqlar** qatorida satirik o'ti yarqirab turgan masxaralamalarning ko'pligi buning yorqin dalilidir.

Tegishmachoqlar qofiyadosh laqablardan o'sib chiqib, bolalarning bir-birlariga va kattalarga hazilkashliklari, tegishishlaridan tug'iladigan goh mutoyibali, goh mulozamatli, goh mazaxli *yumoristik badihalar* hisoblanadi.

Masxaralamalar esa satirik xarakterdaligi, aniqrog'i, bolalarning voqelikka sinfiy-ijtimoiy nuqtayi nazardan tanqidiy munosabatlarini ifodalashi va ijro etilishi jihatidan tegishmachoqlardan farq qiluvchi badihalaridir.

Bolalar qalbi qo'shiqqa shu qadar oshuftaki, ular hatto faoliyatlarining asosini tashkil etuvchi o'yinlarni ham qo'shiq bilan ziynatlaganlar. O'ynagani bir-birlarini qo'shiq aytib chaqiradilar, bunday badihalar **chorlamalar** deb yuritiladi. O'yinni ikki qarama-qarshi tarafa bo'lish asosida tashkil etmoqchi bo'lishsa („Oq terakmi-ko'k terak?“ tipidagi o'yinlarda), **cheklashmachoq** aytishadi. Cheklashmachoq, odatda, ikki bolaning o'zaro yashirinchalik kelishib—til biriktirib o'zlariga yasama „ot qo'yish“lari asosida yuzaga keladi. Bu hol ularning onaboshi (o'yinboshi) bilan qiladigan savol-javoblarning sirtililigini ta'minlagan. Cheklashmachoqlar aksar hollarda onaboshi (o'yinboshi)ga murojaat qilish bilan boshlanadi.

Bolalar o'yinini tashkil etishda navbatda (galda) turuvchini aniqlashga ehtiyoj sezsa (salar („Yashinmachoq“ tipidagi o'yinlarda), **sanama** aytib, galda qoluvchini belgilaydilar.

Sanamalar keng tarqalgan o'yinboshi badihalari bo'lib, o'yin boshlanishi oldidan navbatda turuvchini aniqlash, galda qoluvchini belgilash vazifasini bajaradi.

Bolalar hatto o'yinni tugatib uy-uylariga tarqalajagini ham qo'shiqqa solib e'lon qiladilar. Hayqirib aytiladigan bunday badihalar **tarqalmacholqlar** deb yuritiladi.

Xullas, o'zbek xalqi o'ziga xos qo'shiqchilik san'atiga ega. Zukko ajdodlarimizning benazir ijodiy salohiyati tufayli shakllangan qo'shiqchilik san'ati an'analarini o'rganish ezga maqsadlarga xizmat qiladi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Alaviya M.* O'zbek xalq qo'shiqlari. T.: „Fan“, 1959; *Alaviya M.* O'zbek marosim qo'shiqlari. T., 1974; *Lirik qo'shiqlar // O'zbek folklori ocherklari.* 1-jild. T.: „Fan“, 1988.
2. *Gulyor.* Farg'ona xalq qo'shiqlari. T.: FASN, 1967.
3. *Kelinoy* qo'shiqlari. T.: FASN, 1972.
4. *Musaqulov A.* O'zbek xalq qo'shiqlarining tarixiy asoslari T., 1994; yana: *Qo'shiqlarda xalq qalbi.* - Kitobda: *Ostonasi tillodan.* T., 1992.
5. *Ochilov K.* Qaldirg'ochni qo'ndirgan qo'shiq. Samarqand: „Zarafshon“, 1992.
6. *Oq olma, qizil olma.* T.: „FAN“, 1972.
7. *Sarimsoqov B.* Mehnat qo'shiqlari // O'zbek folklori ocherklari. Uch jildlik. 1-jild. T.: „Fan“, 1988, 223—244- bet.
8. *Safarov O.* Bolalarni erkalovchi o'zbek xalq qo'shiqlari. T.: „Fan“, 1983.
9. *Xorazm xalq qo'shiqlari.* T.: „Fan“, 1965.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Xalq qo'shiqchilik san'ati deganda nimani tushunasiz?
2. Qo'shiqlar qanday mavzuiy turlarga bo'linadi?
3. Xalq qo'shiqlari qanday ijro xususiyatiga ega?
4. Xalq qo'shiqlari qaysi sozlar jo'rligida ijro etiladi?
5. Xalq qo'shiqlarining ijtimoiy-estetik va etnopedagogik mohiyati nimada?
6. Mehnat qo'shiqlari boshqa turdagi qo'shiqlardan qaysi jihatiga ko'ra farqlanib turadi?

7. O'zbek mehnat qo'shiqlarini necha guruhga ajratib o'rganish lozim?
8. Sog'im qo'shiqlarini ijro etish ehtiyojining kelib chiqishini qanday izohlaysiz?
9. Dehqonchilik bilan bog'liq mehnat qo'shiqlari tarkibi qaysi janrlarni qamrab oladi?
10. Hunarmandchilikka aloqador qo'shiqlar orasida qaysi turlari asosiy o'rin egallaydi?
11. Kashtaning qanday turlarini bilasiz va ular kashtachilik qo'shiqlarida qanday ta'riflangan?
12. Tikuvchilik qo'shiqlarida kasbga munosabat qanday ifodalangan?
13. Lirik qo'shiqlarning asosiy mazmuni nimaga qaratilgan.
14. Bolalarga bag'ishlab kuylanadigan qanday xalq qo'shiqlarini bilasiz?

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *xalq qo'shiqchilik san'ati, marosim qo'shiqlari, mehnat qo'shiqlari, nomarosim qo'shiqlari, bolalar qo'shiqlari, dehqonchilik qo'shiqlari, qo'shchi qo'shig'i, o'rim qo'shiqlari, yanchiq qo'shiqlari, yorg'ichoq qo'shig'i, chorvachilik qo'shiqlari, sog'im qo'shiqlari, ho'sh-ho'shlar, turey - tureylar, churiyalar, hunarmandchilik qo'shiqlari, to'quvchilik qo'shiqlari, tikuvchilik qo'shiqlari, charx qo'shig'i, o'rmak qo'shig'i, kashtachilik qo'shig'i, bo'zchi qo'shiqlari, to'ndo'zlik qo'shiqlari, do'ppido'zlik qo'shiqlari, qo'riqchilik qo'shiqlari, sarboz qo'shiqlari, urchuq qo'shiqlari, qandalotchilik yoki pazandachilik qo'shiqlari, lirik qo'shiq, bolalar folklori.*

Tubandagi **testlardan to'g'ri javoblarni** aniqlang.

1. **Marosimga aloqasiz qo'shiqlarni aniqlang.**
 - A) Yig'ilar, yor-yorlar;
 - B) Lirik qo'shiqlar, hajviy qo'shiqlar;
 - C) Qo'shiqlar, kelinsalomlar;
 - D) Laparlar, o'lanlar;
 - E) Yo'qlovlar, lirik qo'shiqlar;
2. **Dehqonchilik bilan bog'liq mehnat qo'shiqlari qaysi qatorda noto'g'ri ko'rsatilgan?**
 - A) Qo'sh qo'shiqlari;
 - B) O'rim qo'shiqlari;
 - C) Xirmon qo'shiqlari.
 - D) Yorg'ichoq qo'shiqlari;
 - E) Hamma javoblar to'g'ri;
3. **Chorvachilik bilan bog'liq mehnat qo'shiqlarining turlari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?**
 - A) Ho'sh-ho'shlar, govmishim;
 - B) Turey-turey;
 - C) Churey-churey, churiya-churiya.
 - D) A va S;
 - E) A,V va S;

4. *Charxim g'uv-g'uv etadi,
Tovushi Qo'qon ketadi.
Qo'qonning qizlari
Qizil olma sotadi.* — Ushbu qo'shiqning janri qaysi javobda
to'g'ri belgilangan?

A) Charx qo'shig'i;	D) Lapar;
B) Lirik qo'shiq;	E) To'rtlik;
C) Terma.	

5. **Kashta turlari qaysi javobda noto'g'ri ko'rsatilgan?**

A) Bosma;	D) Jimalay;
B) Sanama;	E) Ilma;
C) O'rmak.	
-

9- MAVZU: ETNOGRAFIYA VA XALQ IJODINING O'ZARO ALOQADORLIGI

Reja:

1. *O'zbek mifologiyasining shakllanishi va taraqqiyoti.*
2. *Afsonalarning ertak va rivoyatdan farqi.*
3. *Rivoyat tabiati va turlari.*
4. *Naqlarga xos xususiyatlar.*
5. *Latifalarning janriy tabiati va bosh qahramoni.*
6. *Ertaklarning paydo bo'lishi, ijro tartibi va turlari.*
7. *Topishmoq aytish tartibi: ta'qiq va shartlari.*
8. *Maqol—xalq axloqiy qarashlari ifodachisi. Og'zaki dramaning o'ziga xos xususiyatlari.*
9. *Qo'g'irchoq teatri tabiati va undagi ijrochilik xususiyatlari.*
10. *„Askiya“ janri tabiati va o'ziga xos ijro xususiyati.*
11. *Lofning o'ziga xos xususiyatlari.*

O'zbeklarning avlod-ajdodlari qadimgi turkiy qavmlardan tarqalgan. O'zbek xalqi juda qadimiy, o'ziga xos boy madaniy-ma'naviy merosga ega etnik guruhlardan biridir. U insoniyat tarixida muayyan mavqega va o'ringa ega. Buni tasdiqlash uchun uning tarixiga, madaniy turmush tarziga, san'atiga, urf-odat va rasum-rusumlariga, boy og'zaki ijodiy merosiga nazar tashlash kifoya.

Qadimgi turkiy miflarni olamning yaratilishi va tuzilishi, samoviy halokat yoki olamning intihosi, tangri va ilohiy kuchlar, hoqonlarning tug'ilishi va afsonaviy hukmdorlar to'g'risidagi, turkiy qabilalarning kelib chiqishi, ilk ajdodlar (Siyovush bilan bog'liq), samoviy (oy, quyosh, yulduzlarning paydo bo'lishi, tabiiy hodisalar haqidagi tushunchalar; taqvim, yilboshi Navro'z bilan bog'liq udumlar, vaqt hisobi omillari haqidagi asotiriy ishonchlar, odamzotning yaratilishi (Kahmars, Gavomard, Jamshid) to'g'risidagi tasavvurlar bayon etiladi.

Aksariyat miflar zardushtiylik dinining muqaddas kitobi „Avesto“ orqali bizgacha yetib kelgan. „Avesto“da ikki yaratuvchi kuch — yaxshilik—**Axuramazda**, yomonlik esa—**Axriman** qiyofasida namoyon bo'ladi. Ularning o'zaro kurashidan

tabiat va jamiyatdagi hodisalarning barchasi kelib chiqadi deb ko'rsatiladi.

O'zbeklar o'rtasida *Anbar momo* (Anaxita) *suv* hamda *hosildorlik homiysi* deb qaraladi. Xalqimiz orasida keng tarqalgan misllardan yana bir turkumi — *Kahmars* va *Jamshid* haqidagi misllardir. Ularning turli variantlari „Avesto“da, „Tarixi Tabariy“da, **Beruniyning** „O'tmish xalqlaridan qolgan yodgorliklar“, **Firdavsiyning** „Shohnoma“ asarlarida va boshqa qadimiy yozma manbalarda uchraydi.

„Afsona“ atamasi forscha „afsun — sehr-jodu“ ma'nosini anglatuvchi so'zdan olingan bo'lib, fantastika-uydirma asosida yaratilgan nasriy hikoyalarga nisbatan qo'llanadi. O'tmishda bu atamaning o'rnida „*caw*“ — *sav* so'zi ishlatilgan. **M.Koshg'ariyning** „Devonu lug'otit turk“ kitobida izohlanishicha, *sav* atamasi o'tmish voqealardan xabar beruvchi hikoya, qissa tushunchasini ifodalab kelgan.

Afsona — o'zbek xalq og'zaki ijodining eng qadimgi, an'anaviy va keng tarqalgan janrlaridan biri. Hayotiy voqelikni xayoliy uydirmalar orqali bayon etadigan, biror ma'lumot haqida tinglovchiga xabar berish maqsadida hikoya qilinadigan og'zaki nasriy asarlar **afsona deyiladi**.

Genealogik afsonalarda urug'-qabila, xalq va elatlarning kelib chiqishi va nomlanishi haqida hikoya qilinadi: „Laqay“, „Do'rmon“, „Qirg'iz“ urug'larining kelib chiqishi haqidagi afsonalar shular jumlasiga kiradi.

Rivoyatlar — voqelikni hayotiy uydirmalar asosida aks ettiruvchi, sujet tizimida mifologik obrazlar uchramaydigan, voqelik talqini hududiy-etnografik lokallik kasb etishi bilan xarakterlanadigan, qadimiy asoslarga ega bo'lgan, xalq orasida keng ommalashgan folklor janridir. Ularda hayot voqeligi real aks ettiriladi. Shuning uchun o'zbek xalq og'zaki ijodining qadimiy, an'anaviy va keng tarqalgan janrlaridan biri bo'lgan va hayotiy voqelikni hayotiy uydirmalar orqali bayon etadigan, biror ma'lumot haqida tinglovchiga xabar berish maqsadida hikoya qilinadigan og'zaki nasriy asarlar **rivoyat deyiladi**.

Rivoyatlar g'oyaviy-mavzuiy jihatdan rang-barang bo'lib, toponimik va tarixiy rivoyat kabi turlarga ajratiladi.

Toponimik rivoyatlar yana aholi yashaydigan joylar nomining kelib chiqish sabablarini izohlovchi **oykonomik**

rivoyatlar; suv havzalari — *daryo, ko'l, quduq, soy, chashma, ariq* nomining kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan **gidronomik** rivoyatlar; *tog'-u toshlar, tepaliklar, g'orlar, cho'llar* to'g'risidagi **oronomik** rivoyatlar; *mozor, qabriston nomlari, ziyoratgohlar* va *muqaddas qadamjolar*ning nomi bilan bog'liq **nekronomik** rivoyatlar kabi ichki turkumlarga bo'linadi.

Atoqli va mashhur shaxslarning hayoti va faoliyatini hikoya qilish orqali axloq va odobning ideal normalari tashviq etiladi. Jumladan, *To'maris, Shiroq* kabi vatanparvarlar, *Ibn Sino* kabi buyuk tabib, *Ulug'bek, Alisher Navoiy* kabi olim va shoirlar, *Mashrab* singari ilohiy ishq yo'lga kirgan oshiq, *Amir Temur* kabi jasoratli va dono hukmdor, *Imom Ismoil Buxoriy, Xoja Ahmad Yassaviy, Abduxoliq G'ijduvoni, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro, Xoja Ahrori Valiy* singari din va tasavvuf arboblari haqida qator rivoyatlar yaratilganki, ularni xalq hamisha sevib tinglaydi.

Naql — o'zbek xalq og'zaki ijodida alohida, mustaqil, keng tarqalgan janrlardan biri. Turmushdagi turli narsa va hodisalarni izohlashga qaratilgan axloqiy-didaktik mazmundagi, ramz va majozga asoslanuvchi kichik og'zaki hikoyalar naql deb yuritiladi.

Xalq hayotini, turmush tarzini o'ziga xos tarzda tasvirllovchi folklor namunalaridan yana biri **latifalardir**. *Nasriddin Afandi* latifalarning yetakchi qahramoni hisoblanadi.

Ertak xalq og'zaki badiiy ijodining eng qadimiy, ommaviy, hajman yirik, katta-yu kichiklar uchun baravar qiziqarli bo'lgan janridir. Ular juda uzoq o'tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimiy urfodatlar, marosimlari asosida paydo bo'lgan.

Ertaklar professional ijrochilikka asoslangan. O'tmishda ertaklar yilning ma'lum davrida, belgilangan paytda ijrochilik salohiyatiga ega bo'lgan yoshi ulug', dono, hurmatli va e'tiborli kishilar tomonidan aytilgan. Odatda bunday professional ijrochilar **ertakchi** deb yuritiladi.

Xalq ertak aytmoqqa jiddiy qaragan. Shu haqdagi nuqtayi nazarini „*Ertak ermak emas, ertakchi og'ziga kelganini demas*“ maqolida ifodalagan. Ertak ertakchi tomonidan yo bir kishiga, yo butun bir jamoaga qarata aytiladi.

Ertaklarning ayrim qismlari bevosita dramatik harakat yordamida ijro qilinadi. Bunday ijroga amal qilinmasa,

ertakning badiiy-estetik qimmati pasayadi. **Ertaklar ijrosi uch xil usulda tashkil etilishi mumkin:**

- a) *teatrlashtirilgan shaklda;*
- b) *deklamatsion shaklda;*
- d) *ohangga solingan shaklda.*

Ertaklarda va ular ijrochiligida tayyor qolipga aylangan an'anaviy birikmalar juda ko'p uchraydi. Ular o'quvchi va tinglovchini qiziqtirishdan tashqari, voqealarni bir-biriga bog'lashda, uzoqni yaqin qilishda muhimdir. Chunonchi, „qirq hujra bor, hujraning qirqinchisiga kirma“, „qilichni bir silkitdi, qilich qirq gaz cho'zilibdi“, „endi so'zni boshqa tomondan eshiting“, „shohning qahri kelib, ilonday zahri kelib“, „py desa og'zi bor, kun desa-ko'zi bor, shirindan shirin so'zi bor“, „suv ichsa tomog'idan, sabzi yesa biqinidan ko'rinadi“, „kulsa — og'zidan gullar sochilar, yursa — oyog'idan tilla sochilar“, „yo'l yurib, yo'l yursa ham mo'l yurib, tog'u-sahro, cho'l yurib...“ kabilar shular jumlasidandir.

Ertak ijrochiligining o'ziga xos **tabu** — *taqiq va irimlari bor*. Chunonchi, ertakchi ertak aytayotganda eshikni mahkam tambalagan, o'choqqa olov yoqqan, yoniga achchiq va keskir narsalar, shuningdek, non, suv, tosh singari narsalarni qo'yg'an.

O'zbek ertaklari: a) *sehrli-fantastik ertaklar;* b) *hayvonlar haqidagi ertaklar;* d) *maishiy-hayotiy ertaklar* kabi ichki turlarga bo'linadi.

Sehrli va hayvonlar haqidagi ertaklarda voqelik asosan xayoliy uydirma negizida hikoya qilinib, ularda hayotda bo'lmagan, bo'lmaydigan g'ayritabiiy narsa-hodisalar tilga olinadi. *Maishiy-xayoliy* ertaklarda hayotiy uydirma yetakchilik qiladi.

Maishiy - hayotiy ertaklarning mazmuni bevosita real hayotga bog'liqdir. Ularda real ijtimoiy voqelik hayotiy uydirma asosida tasvirlanadi, hayotiy real kishilar bosh qahramon bo'lib keladi. Maishiy-hayotiy ertaklar taxayyulotdan deyarli xoli bo'lib, ayrim hollardagina fantastik detallar uchrashi mumkin.

Maishiy-hayotiy ertaklarda voqelik makoni aniq shahar yoki qishloqda kechadi, aniq qahramon ishtirokida yuz beradi. Ular mazmun-mundariyasi va g'oyaviy yo'nalishi, obrazlariga ko'ra sehrli-fantastik va hayvonlar haqidagi

ertaklardan farq qiladi. Ularda aniq shaxsning o'z aql kuchi, tadbirkorligi, chidam va matonati, yuksak insoniy fazilatlarini tufayli murod-maqsadiga yetishuvi ko'rsatib beriladi. Shu sababli maishiy-hayotiy ertaklar sujetini ijtimoiy-maishiy mazmundagi voqelik tashkil etadi. Ularning aksariyatida jamiyatdagi ijtimoiy kamchiliklar, nosozliklar, mehnat ahlining hukmron tabaqa vakillaridan noroziligi umumlashma obrazlarda ochib beriladi. „*Ertaklar hech vaqt bekorch, ermak narsalar emas*, — deb yozgandi ulug' adib **Muxtor Avezov** — ular hamma vaqt zo'r ijtimoiy va tarixiy ahamiyatga egadirlar.

Shakli, vazifasi, ish-harakati va holati jihatidan bir-biriga o'xshash ikki predmet, narsa va hodisadan jumboqlanib, ikkinchisiga xos o'xshash belgilar asosida uni topishga mo'ljallab she'riy yoki nasriy tuzilishda berilgan savol yoki topshiriq **topishmoq** deb yuritiladi.

Topishmoq aytishishning ham qat'iy an'analari, o'ziga xos tartib-qoidalar bo'lgan. Folklorshunos **3. Husainov**ning yozishicha, „o'zbek xalqi orasida ham juda qadimda biror muayyan vaqtda, biror marosimda topishmoq aytishish rasm bo'lgan bo'lishi mumkin. Lekin hozirgi vaqtda bunday aytishishlarning izlari saqlanmagan. Ammo ota-bobolarimiz kundalik mehnatdan bo'shagandan keyin, ko'pincha kechasi topishmoq aytishar ekan. Samarqand viloyati Gulbuloq qishlog'ida yashovchi **Roziya momo** shunday deydi: „Qishning kechasi uzun bo'ladi, ayollar yig'ilib urchuq yigiradi, olacha to'qiydi, shu vaqtlarda yoki kechasi yotgandan keyin topishmoq aytishish“ odati bo'lgan. Samarqand viloyatining shimoliy tumanlaridagi o'zbeklar yashagan qishloqlarda to'yga boshqa qishloqlardan kelgan odamlarni qo'ni-qo'shnilarlikiga qo'ndirganlar. Yig'ilgan mehmonlar o'rtasida chaldirmoq, jumboq aytishish ham bo'lgan.¹

Xalq o'rtasida „O'zi g'ir mitti, urdi yiqitdi“ (*uyqu*), „Otdan baland, itdan past“ (*egar*), „Ko'k ko'ylakka g'o'za yoydim“ (*osmon va yulduzlar*), „Qoziq ustida qor turmas“ (*tuxum*) kabi juda keng tarqalgan topishmoqlar borki, ular aytilishi bilan darhol javobi topiladi. Ammo topishmoqlarning shundaylari ham borki, javobini topish ancha qiyin. Aytuvchi topishmoq javobini topolmagan kishini quyidagicha uyaltirib,

¹ **Husainova Z.** O'zbek topishmoqlari. T., 1966, 14- bet.

so'ng o'zi javobini aytib beradi: „Shahar, unda bor-u munda kel, kelib mening qoshimga yiqil... Hay, sen topmasang, men topay, og'zingga katta bir tappini yopay. Uning o'zi...“¹

Ayrim joylarda javob topilmagach, topuvchi bilan aytuvchi o'rtasida „Sotdim-oldim“ dialogi bo'lib o'tadi. Bunga ko'ra, aytuvchi topuvchining barcha tana a'zolarini „Sotib olish“ orqali uni izza qiladi.

Fan va madaniyatning rivojlanishi yangi topishmoqlarda o'zining badiiy ifodasini topdi. Natijada, hayotimizga kirib kelgan *samolyot, poezd, avtomashina, tramvay, traktor, patefon, radio, televizor, sun'iy yer yo'ldoshi, telefon, lampochka* haqida qator topishmoqlar yaratildi.

Maqol, *masal, matal, zarbulmasal, naql, hikmat, foyda, hikmatli so'z, tanbeh, mashoyixlar so'zi, donolar yoki donishmandlar so'zi, oqinlar so'zi va otalar so'zi* atamallari bilan el orasida yurgan bu janr namunalari g'oyat ommaviy bo'lib, umumfolklor hodisasi hisoblanadi.

M. Koshg'ariyning „Devonu lug'otit turk“ asarida uchraydigan „Osh totug'i tuz“ maqoli arablar istilosidan so'ng arabcha so'zlarning turkiy tilda faollasha boruvi tufayli „*Oshning ta'mi tuz bilan*“ shaklida leksik va sintaktik o'zgarishga uchragan holda qo'llana boshlagan. Bunda arabcha „ta'm“ so'zi turkiy „totuq“ so'zini almashtirgan va „bilan“ ko'makchisi yordamida maqolning transformatsiyaga uchragan yangi shaklda yashashini ta'minlagan. O'tmishda ustoz-shogird munosabatini ifodalovchi „*Ustoz ko'rgan shogird andin-mandin qarmalar, ustoz ko'rmagan shogird har maqomda yo'rg'alar*“ maqoli qachonlardir ikki qismdan iborat bo'lgan.

Xalq orasida og'zaki tarzda yaratilgan va xalq san'atkorlari tomonidan sahnada namoyish etiladigan folklor asarlari **og'zaki drama** deb ataladi. Og'zaki drama—xalq ijodining mustaqil janri sifatida juda qadim zamonlarda shakllangan.

Og'zaki dramani **folklor teatri** deb ham yuritadilar. Davr uchun muhim axloqiy normalar, mavjud tuzumga doir muammolar xususida tomosha ko'rsatish og'zaki dramaning asosiy vazifasi sanaladi. Bundan tashqari, og'zaki drama o'z ichiga turli xil *o'yin, to'y, bazz, marosim, sayllarni* hamda *ertakchi, baxshi, qissaxon* va *roviylarning ijrochilik san'atini* ham qamrab oladi.

¹ Husainova Z. O'zbek topishmoqlari. T., 1966, 17-bet.

Ogʻzaki dramani sahnada **professional qiziqchi** va **masxarabozlar** ijro etadi. Shu sababli, odatda, u *askiyaboz, qiziqchi, masxarabozlar* yashagan joylarda tashkil topgan hamda *satira* va *yumorga* asoslangan.

Oʻzbek anʼanaviy xalq teatri oʻziga xos dramaturgiyaga ega. Bu *ogʻzaki drama* deyilib, undagi personajlar oʻz individual qiyofasiga, mijozi (temperamenti)ga, aql-u zakovatiga, hissiyot va kechinmasiga, tanasi va unga mos harakatlariga ega. Bu teatrning ijrochi — artisti *masxaraboz* (masxara), *qiziqchi* (qiziq) va *taqlidchi* (muqallid) nomlari bilan yuritiladi.

„Masxaraboz“ arabcha soʻz boʻlib, kulish, mazax va taqlid qilish maʼnolarini anglatadi. Arablar istilosidan soʻng tilimizga oʻzlasha boshlagan esa-da, arablarning oʻzlari komik aktyorni „muhabbiz“ deb ataganlar. Shunday boʻlsa-da, „masxara“ soʻzi oʻzbek tilida ham komik aktyor, ham kulgili hajviy tomosha maʼnosida qoʻllaniladi. Taxminan XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlaridan eʼtiboran arabcha „masxara“ soʻziga fors-tojik tilidagi „bozi“ (oʻyin) soʻzidan „i“ tovushi qisqargan holatda „boz“ shaklida qoʻshilib, „masxaraboz“ istilohi bunyod etilgan.

Oʻzbek anʼanaviy xalq teatri uch **lokal guruh doirasida tashkil topgan** va rivojlangan. Bular: Buxoro *masxarabozligi*, Xorazm *masxarabozligi* va Fargʻona *qiziqchiligidir*.

Buxoro masxarabozligi ikki tipga boʻlingan: birinchisi — *qishloq masxarabozligi* boʻlib, koʻpincha 3—5 kishidan iborat holda tomoshalar koʻrsatgan. Ular kichik guruhdan tarkib topganlari sababli kichik hajmdagi maishiy mavzudagi tomoshalarni koʻrsatishda soʻzga emas, asosan, harakatga va mimikaga zoʻr berib ijro etishgan.

Xorazm masxarabozligida „Xatarli oʻyin“ turkumi koʻp oʻynalgan. Bunda *dialog, kuy, qoʻshiq, raqs va muallaq, pantomimadan* unumli foydalanilgan. Ular orasida, ayniqsa, **Quvvat kalta, Boltaqul masxara, Matyoqub koʻr, aka-uka Eshmat va Doʻsmatlar** shuhrati butun Xorazmni tutgan.

Xalq teatrining keng rivoj topgani Fargʻona qiziqchiligi boʻlib, ular, asosan, Qoʻqon va Margʻilon shaharlari va ularning atrofida yashagan **Zokir eshon** (1815—1885), **Saʼdi Maxsum**, **Mulla Hoshim**, **Usmon qiziq**, **Abulhasan Qashgʻariy**, **Marasul qora**, **Normat ogʻzi katta**, **Abduaziz qiziq**,

Bahromboy, Hasan bukri, Kalsariq, Mo'min qishloqi, Rizo kiyik, Rahimbek hez, Davlat novcha, Yusufjon qiziq Shakarjonov, Oxunjon qiziq Huzurjonov, Tesha qiziq, Muhiddin qiziq Darveshov, Zaynobbiddin qiziq, Hojiboy Tojiboyev va boshqalar tomonidan muvaffaqiyat bilan davom ettirilmoqda.

Qiziqchilar orasida *xotin-qizlar* ham bo'lgan. Erkak kishi rolini ham ayollar erkakcha kiyinib, soqol-mo'ylov yasab ijro etadi. O'z tomoshalarini erkaklardan *uzoqroq, chetroq, pana joylarda* namoyish qilganlar. Xalqimiz orasida professional qiziqchi ayollardan samarqandlik **Zulfi Suydiyeva**, pskentlik **Kuydiniso Rasulmatova**, toshkentlik **Salomat Muta-lova** kabilarning nomlari mashhurdir.

Qiziqchi ayollar o'z tomoshalarida zolim, bevafo *erlar-ning kirdikorlari, kundoshlik azobi, sof muhabbat haqida tomoshalar* ko'rsatganlar. Jumladan, „Bozorda to'lg'oq tutib qolgan xotin“, „Cho'pon va uning xotini“, „Kundoshchilik“, „O'sma qo'yish“ kabi og'zaki dramalar xotin-qizlar teatrida mahorat bilan ijro etilgan.

Qo'g'irchoq teatri ham xalqimizning qadimiy og'zaki teatri sifatida qaror topgan an'anaviy san'atdir. Uning qadimiyligini **Umar Xayyom** (1048—1123) ning **tubandagi ruboiysi ham tasdiqlaydi:**

*Mo lo'batakonemu falak lo'batboz,
Az ro'i haqiqat, na ki az ro'i majoz;
Bozicha hamekunem har nat'i vujud,
Aftem ba sanduqi adam yak-yak boz.¹*

Bu ruboiy Sh.Shomammedov tarjimasida shunday jaranglaydi:

*Bizlar qo'g'irchog'-u, falak qo'g'irchoqboz,
Bu so'zim chin so'zdir, emasdir majoz.
Yo'qlik sandig'iga bir-bir tushamiz,
Vujud palosida o'ynagach bir oz.²*

Qo'g'irchoq vositasida biror hayotiy voqelikni ko'rsatish niyatida qo'g'irchoqlarni o'ynatuvchi, ya'ni boshqarib turuvchi kishilarni **qo'g'irchoqbozlar** yoki **korfarmonlar** deb yuritiladi. Ular sahna oldida, yo sahna ortida turib,

¹ **Umar Xayyom.** 100 ruboiy. Dushanbe: „Irfon“, 1984, 38-bet.

² **Umar Xayyom.** Ruboiylar. T.1981, 13- bet.

qo'g'irchoqlarning o'zaro munosabatiga aralashadilar, aniqrog'i, ularni harakatga solib, o'zaro munosabatga kirishuvlarini ta'minlaydilar.

Qo'g'irchoq teatri o'ziga xos o'yin-kulgi vositasi bo'lib, xalqning ijtimoiy-maishiy turmush tarzi, axloq normalari, turli munosabatlarini satira va yumor orqali **namoyish etish san'ati sanaladi**. Qo'g'irchoq teatrining tarixiy-genetik ildizlari juda qadimga borib taqaladi. Uning ilk ildizlari ajdodlarimizning o'tmishdagi urf-odatlar va marosimlariga bog'liq. *Temuriylar davriga kelib* qo'g'irchoq teatri yanada gullab-yashnaganki, buni Alisher Navoiyning „Xamsa“ asarida odamlar hayotini qo'g'irchoq teatriga o'xshatib ta'riflagani ham yaqqol tasdiqlaydi. Qolaversa, XV asrda yashagan **Husayn voiz Koshifiy** „Futuvvatnomai sultoniy yoxud juvonmardlik tariqati“ asarining to'rtinchi fasli ikkinchi qismini maxsus „Qo'g'irchoqbozlar bayonida“gi sarlavha bilan xalq qo'g'irchoq teatrining tabiati va turlarini tavsiflashga bag'ishlangani bejiz emas.

Ayni zamonda qo'g'irchoq teatrining uch ichki turi keng taraqqiy etayotir:

1. „**Chodir jamol**“ **qo'g'irchoq teatri**. Bunda qo'g'irchoqlar qo'lga kiyilib, barmoqlar vositasida harakatga keltirilgan. Bu teatrdagi, asosan, uch ko'rinishli „Polvon Kachal sarguzashtlari“ xalq komediyasi o'ynalgan. O'z-o'zidan ayonlashayotirki, bu teatrning (komediyaning ham) bosh qahramoni Kachal polvon bo'lib hisoblanadi. „Kachal“ so'zining lug'aviy ma'nosi kal bo'lib, ko'chma holda „maymoq, qaltiroq, qo'rqqoq“ degan ma'nolarda qo'llanilib, istehzo va pichingni ifodalaydi.

Chodir jamolda o'ynovchi qo'g'irchoqbozning kamida 20 ta qo'g'irchoq bo'lgan. Spektakl jarayonida shulardan 8—12 tasini qo'lga kiyib, 4—6 epizodni namoyish qilgan. U, asosan, kunduzi o'ynalganligi sababli „ro'z bozi“ deb ham atalgan.

Professor **M.Qodirov** „Chodir jamol“da 100dan ortiq qo'g'irchoq qatnashganini ta'kidlab, ularni tubandagicha **to'rt guruhga taqsimlab tasvirlaydi**:

1. **Satirik personajlar**: rais, yasovul, sudxo'r, hoji kampir, tergovchi, ko'knori, dalla-sovchi...

2. **Xalq tiplari:** o'zbek, rus, qozoq, yahudiy, turkman, Abram mujik va Oyqiz Shura.

3. **San'at ahli:** sozanda, yallachi, masxaraboz, raqqosa, dorboz, maymunboz, toshboz...

4. **Hayvonlar va afsonaviy maxluqlar:** yalmog'iz kampir, ajdaho, shayton, Qoravoy it va boshqalar.

Bu personajlarning har biri betakror qiyofaga ega va xalq komediyasida o'zigagina xos ijtimoiy-estetik vazifani bajarishlari tufayli asarning g'oyaviy-badiiy maqsadini ochishga xizmat qilgan va tomoshabinlarga zavq va saboq berishgan.

2. „Chodir xayol“ **qo'g'irchoq teatri.** Buni hozir zamonaviylashtirib **marionetka teatri** deyiladi. „Chodir xayol“ teatrida qo'g'irchoqlar harakati iplar yordamida amalga oshiriladi.

„Chodir xayol“da ham 100 ta qo'g'irchoq — personaj mavjud. **P.A.Komarov** kolleksiyasida shulardan 47 tasi mavjud, qolganlari esa hanuzgacha noma'lum.

„Chodir xayol“ spektaklida voqea, asosan, xon saroyida kechadi. Shu vajdan unda harbiylarni ifodalovchi qo'g'irchoq — personajlar ko'p. Chunonchi yasovul, rus sarbozlari, xitoy sarbozlari va xalq komediyasining bosh qahramoni Yo'ldosh yasovul shu silsilaga kiradi.

3. „**Fonus xayol yoki soya qo'g'irchoq teatri**“. Bu teatrdagi tomoshalar qo'g'irchoq yoki qo'l barmoqlarining soyasini devorga tushirib, turli-tuman shakllar hosil qilish orqali namoyish qilingan.

Qo'g'irchoq teatri jahon xalqlarining barchasida mavjud umumfolkloriy hodisadir. Har bir xalqning o'z milliy ruhiyatini ifodalovchi milliy qahramoni bor. Endilikda xalqona qo'g'irchoq teatrlari ham professional teatrlarga aylana bormoqda. Ular qo'g'irchoq teatrlari arboblarning xalqaro ittifoqi (UNIMA) atrofiga uyushganlar. UNIMAning esa hozirgacha XII kongressi va qator festivallari bo'lib o'tdi.

Askiya — o'zbek folklorigagina xos janr. Bu janr boshqa xalqlar folklorida uchramaydi. Shu jihatiga ko'ra askiya o'zbek folklorida alohida diqqatni tortadi hamda o'zbek folklorining milliy o'ziga xos tarkibini belgilaydi.

Askiya, asosan, to'y-tomoshalarda, xalq yig'inlarida, sayllarda, bayramlarda ijro etiladi. U so'zga chechan, hozirjavob, hazil-mutoyibaga moyil, zakovatli, topqir, badihago'y kishilar ma'naviy musobaqasidir. Shuning uchun

askiya professional ijroga moslashgan. Askiya ijrochilari **askiyaboz**, **askiyachi** deb yuritiladi. Askiya aytishuvida har kim ham ishtirok etavermaydi, chunki askiyachilikda soʻz oʻyiniga usta, soʻz va jumalardagi koʻchma maʼnoni ilgʻab olishga qodir, hozirjavob, *shama* va *piching* qila bilish sanʼatkorligiga ega boʻlish talab etiladi. Zero, **askiya** soʻz va jumalardagi *tagdor kesatiq, istehzo, piching, pisanda, mazax, shama* va boshqa yumorga moyil rang-barang koʻchma maʼnolarni ilgʻab olib unga munosib javob topa bilishdan iborat soʻz oʻyini sanʼatidir.

Askiyaning har xil turlari mavjud. Shulardan eng keng tarqalgan, anʼanaviylashgani **payrov**dir. **Payrov** — *muayyan mavzu atrofida ijro etiladi*. Masalan, *mevalar nomi, kino nomlari, parranda, qushlar, fasllar, badiiy asarlar nomi* payrovlarga mavzu qilib keltirilishi anʼanaga aylangan.

Askiya payrovlaridan askiyaboz oʻz „raqibi“ning feʼl - sajiyasiga, xulq-atvoriga, qiliqlariga, tashqi koʻrinishiga, portretiga mos laqabni topa olishi va ularni soʻz oʻyini orqali shama qilib oʻtishi kerak. Bularning bari payrov askiyaning tabiatini belgilab turadi.

Askiyaning ichki turlarini „Boʻlasizmi?“, „Oʻxshatdim“, „Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?“, „Safsata“, „Qofiya“, „Radiʼf“ kabi kichik, ixcham, savol-javob shakliga ega boʻlgan namunalar tashkil etadi.

„Safsata“ tipidagi askiyalarda tarafkashlarning **piching** yoʻlida aytgan hazili namoyon boʻladi. Askiyaning yana bir turi „Tutal“, „Rabbiya“ shakllari hisoblanadi. Ular, asosan, toʻy-sayillarda, bayramlarda, gap-gashtak va choyxonalarda ijro etiladi.

„Tutal“ va „Rabbiya“ koʻpincha sheʼriy yoʻlda aytilishi bilan askiyaning boshqa turlaridan ajralib turadi. Askiyaning *tutal* usulida *yumshoq kulgi* hukmronlik qiladi.

Askiya professional ijroga asoslangan janrdir. Xalq orasida hatto oʻtkir didli askiyachilar yashab oʻtganligi maʼlum. Jumladan, margʻilonlik **Yusufjon qiziq Shakarjonov** (1869—1959), qoʻqonlik **Erka Qori Karimov** (1880—1956), **Mamayunus Tillaboyev**, **Komiljon Rahimov** (1905—1964), **Oxunjon qiziq Huzurjonov** (1903—1967) va boshqalarni eslatish mumkin.

Lof — oʻzbek xalq ogʻzaki ijodining oʻziga xos, alohida mustaqil janrlaridan biridir. Uning tabiatida epiklik va dramatiklik oʻzaro uygʻunlashib ketganligi tufayli lof epizodik

og'zaki drama namunasi sifatida ko'zga tashlanadi. Loflar askiyalar kabi so'zga *chechanlik* va *hozirjavoblikni* talab etadi. Harakatning *kontrast* asosida qurilganligi-yu, *kuchli mubolag'aga* asoslanishi bilan alohida ajralib turadi.

Loflar odatda ikki qismdan tashkil topadi: *birinchi* qismida biror voqea yo hodisa boshlovchi tomonidan *bo'rttirilgan* holda bayon etilsa, *ikkinchi* qismida esa ikkinchi lofchining undan-da *oshirib-topilgan* javobi keltiriladi. Shu tariqa loflar sujeti birikib, yaxlit kompozitsiyali asarni tashkil etadi.

Lof, asosan, **qiziqchi va askiyabozlar**, shuningdek, talantli, hayotiy tajribaga boy kishilar orasida shakllangan va ijro etilgan. *Lofchilik, lof urish, lof aytish, lofbozlik* o'z sajiyasiga binoan xalq og'zaki san'atining *askiya, qiziqchilik masxarabozlik, latifago'ylik* turlariga juda yaqin turadi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Allomalar ibрати*. To'plovchi M. Murodov. T.: 1982.
2. *Askiya*. O'XI. T.: „FAN“, 1970.
3. *Afzalov M.I.* O'zbek xalq ertaklari haqida. T.: „Fan“, 1964.
4. *Bobolardan qolgan naqlar*. To'plab, nashrga tayyorlovchilar: M.Jo'rayev, U.Sattorov T.: „Fan“, 1998, 35—41-betlar.
5. *Jumanazarov U.* Tarix, afsona va din. T.: „O'zbekiston“, 1990.
6. *Jo'rayev M.* O'zbek xalq taqvimi va mifologik afsonalar. T., 1994.
7. *Jo'rayev M.* O'zbek xalq samoviy afsonalari. T.: „Fan“, 1995.
8. *Jo'rayev M., Shomusarov Sh.* O'zbek mifologiyasi va arab folklori. T., 2001.
9. *Imomov K.* O'zbek xalq prozasi. T.: „Fan“, 1981.
10. *Latifalar*. O'XI. Ko'p tomlik, T.: G'ASN, 1971.
11. *Muhammadiy R.* *Askiya*. T.: O'zdatnashr, 1962.
12. *Oxunjon qiziq hangomalari*. T.: „Meros“, 1993.
13. *Oz-oz o'rganib dono bo'lur*. T.: G'ASN, 1982.
14. *Razzoqov H.* O'zbek xalq og'zaki ijodida satira va yumor. T.: „Fan“, 1965.
15. *Ro'zimboyev S.* *Yusuf masxaraboz*. Urganch, 1995.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Miflarning paydo bo'lish sababi nimada?
2. Afsonada hayot voqeligi qanday aks ettiriladi?
3. Rivoyatlarda voqelik qanday bayon etiladi?
4. Naqlning asosiy belgilarini nimalar tashkil etadi?
5. Ertaklarning axloqiy-tarbiyaviy ahamiyati nimada?

6. Latifalarning lokal ijrochiligi qanday xususiyatlarga ega?
7. Maqollarda hayotiy tajriba va sinovlar qanday axloqiy baholanadi?
8. Og'zaki drama nima? Uning qanday turlari mavjud?
9. Qo'g'irchoq teatri tomoshalari qanday ko'rinishlarda tashkil qilinadi?
10. Askiya qanday ijro etiladi?

Tubandagi tayanch tushunchalarni izohlang: mif, mifologiya, mifologik tasavvur, mifologik obrazlar, afsona, mifologik afsona, tarixiy afsona, diniy afsona, toponimik afsona, kosmogonik afsona, genealogik afsona, rivoyat, roviy, oykonomik, gidronomik, oronimik, nekronimik, tarixiy rivoyatlar, naql, masal, zarbulmasal, ertak, majoziy ertak, latifa, topishmoq, maqol, masal, matal, aforizm, og'zaki drama, xalq teatri, masxaraboz, qiziqchi, og'zaki teatr, muqallid, pantomima, qo'g'irchoq teatri, qo'g'irchoqboz, korfarmon, chodir jamol, chodir xayol, fonus xayol, askiya, payrov, tutal, rabbiya, so'z o'yini, askiyaboz-askiyachi, lof, epizodik og'zaki drama, lofboz.

Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:

1. Xalq orasida to'qilgan sahnaviy asarlar qanday atama bilan nomlanadi?

A) Og'zaki drama;	D) Askiya;
B) Qo'g'irchoq teatri;	E) Masxarabozlik.
C) Lof;	
2. Og'zaki dramani sahnada kimlar ijro etadi?

A) Qiziqchilar;	D) Qo'g'irchoqbozlar;
B) Masxarabozlar;	E) A va V.
C) Aktyorlar;	
3. Qo'g'irchoq teatrida qo'g'irchoqlarni harakatlantiruvchi shaxs qanday nom bilan yuritiladi?

A) Qo'g'irchoqboz;	B) Korfarmon;
C) Qiziqchi;	D) Aktyor;
E) A va V.	
4. Qo'g'irchoqlar qo'lga kiyilib, barmoqlar vositasida harakatlantiriladigan qo'g'irchoq teatri qanday nomlanadi?

A) Chodir jamol;	D) Qo'g'irchoq o'yini;
B) Fonus xayol;	E) Qo'g'irchoqbozlik.
C) Chodir xayol;	
5. Qochirim so'zlarni ilg'ab olish va unga javob topa bilish san'ati qanday yuritiladi?

A) Askiya;	D) Topishmoq;
B) Lof;	E) Maqol.
C) Latifa;	

6. Muayyan mavzu atrofida ijro etiladigan askiyalar askiyaning qaysi turi hisoblanadi?

- A) Total;
- B) Rabbiya;
- C) Payrov;

- D) „Bo‘lasizmi“;
- E) Safsata.

10- MAVZU: O‘ZBEK MAROSIMLARI VA BAYRAMLARI

Reja:

1. *Marosim va bayram, an‘ana, urf-odat tushunchalarining mohiyati, o‘zaro munosabati va farqli tomonlari.*

2. *Marosimlarning ijtimoiy-etnografik mohiyati va g‘oyaviy-estetik vazifalari.*

3. *Mavsumiy marosimlar tabiati va folklori.*

4. *Oilaviy-maishiy marosimlarning o‘ziga xos xususiyatlari va turlari.*

5. *To‘y va motam marosimlari folklori.*

6. *Badik marosimi folklori.*

7. *Kinna va kinnachilik an‘analari.*

Marosim insoniyat madaniyatining eng muhim shakllaridan biri bo‘lishi bilan bir qatorda uni rivojlantirishdagi samarali vosita ham hisoblanadi. Marosim xalq san‘ati va madaniyati shakllari orasida eng ulkan auditoriyani o‘ziga jalb qiladigan ommaviy tadbir hisoblanadi.

Insonga sihat-salomatlik tilash, uning turmushida to‘kin-sochinlik, kundalik hayotida omad keltirish yoki inson hayotining muhim nuqtalarini qayd etish, nishonlash maqsadida maxsus o‘tkaziladigan, xalq orasida qat‘iy an‘anaga kirib qolgan xatti-harakatlar majmuyidan iborat holda tashkil topgan tadbir **marosim** deyiladi.

Marosim bu — ko‘pincha an‘ana va urf-odatning tarkibiy qismi bo‘lib, asosan, rasmiy va ruhiy ko‘tarinkilik vaziyatida o‘tadi, o‘zining umum qabul qilgan ramziy harakatlariga ega bo‘ladi. Masalan, **aqiq** — ism qo‘yish marosimi, **nikohdan o‘tish** marosimi, **dafn qilish** marosimi, **xotirlash** marosimi, **ekishga kirishish** (urug‘ qadash) marosimi, **o‘rimga kirishish** marosimi va hokazolar.

Bayramlar, odatda, taqvim (kalendar) bilan bog'liq bo'ladi. Bahorda tabiatdagi boshlangan jonlanishni qayd qiluvchi, nishonlovchi *Navro'z bayrami*, kuzda o'suvchi narsalarning o'sishdan, hayvonlarning nasllanishdan to'xtalishini belgilovchi *Mehrjon bayrami* O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi taqvim bilan bog'liq marosimlari sirasiga kiradi. Navro'z bayramidan keyin odamlarning mehnat jarayoni kuchayadi. Dehqonchilik va chorvachilik ishlari jonlanadi. Mehrjon bayramidan so'ng esa, odamlar qishga tayyorgarlik ko'ra boshlaganlar.

Ramazon va Qurbon hayiti bayramlari taqvim bilan aloqador **diniy** bayramlardir. Bu bayramlarni o'lkamizga islom olib kelgan. Ularda nomozgohda ertalab nomoz o'qish, o'tganlarni xotirlab, ruhlariga duo-fotiha qilish xatti-harakatlari e'tiqod bilan amalga oshiriladi. **Ramazon hayitida** o'ttiz kun tutilgan ro'zaning tugashi, „og'iz ochish“, fitr-sadaqa berish kabilar uning xususiy unsurlari bo'lsa, *Qurbon hayitida* jonliq (mol, qo'y) so'yib, Olloh yo'liga *qurbonlik qilish*, *haj safariga o'tlanish* singarilar unga xos xususiyatlardir.

O'zbekistonda nishonlanib kelinayotgan bayramlarni tabiat yoki tabiatsevarlar bayramlari („Lola sayli“, „Gul bayrami“, „Qush bayrami“ kabilar), zamonaviy bayramlar (har yili 1-sentabrda keng nishonlanadigan *Mustaqillik bayrami*), *mehnat* bayramlari (turli *kasb* bayramlari, *Hosil bayrami*), *madaniyat* va *san'at* bayramlari (*Folklor bayrami*, *Kino bayrami*), ma'rifiy bayramlar (*Bilimlar kuni*, „*Kitob bayrami*“, birinchi sinf o'quvchilarining „*Alifbe bayrami*“), badiiy-sport bayramlari, oilaviy-maishiy bayramlar (tug'ilgan kun, muchal) va hokazo kabi turlarga bo'lib o'rganish mumkin.

Ba'zi bayramlar xalqaro miqyosda nishonlanadi. *8-mart Xalqaro xotin-qizlar kuni*, *7-may — Radio kuni* va hokazolar shular sirasiga kiradi.

Bular orasida diniy marosimlar eng avval shakllangan. Masalan, **Bibiseshanba** va **Bibi Mushkulkushod**larga bag'ishlab o'tkaziladigan marosimlar shular jumlasidandir. Bibiseshanba tikuvchilik va to'quvchilik bilan shug'ullanadigan ayollarning ruhiy madadkori sifatida talqin qilinadi. Bibiseshanbaga ishonch tojik mifologiyasi tas'sirida o'zbek mifologiyasiga ko'chgan.

Bibi (momo)lar ruhiga sig'inib o'tkaziladigan ritual tadbirlardan yana biri *Bibimushkulkushod* marosimidir. Aytishlaricha, Bibiseshanba va Bibimushkulkushod buxorolik taniqli

avliyo *Bahoviddin Naqshbandi*ning ayol qarindoshlari (ammasi va xolasi) ekan. Bibimushkulkushod uning xolasi bo'lgan. Bibimushkulkushod ham Bibiseshanba kabi o'zbek va tojik mifologiyasidagi momo ruh timsollaridan biri bo'lib, u odamlarning mushkulini yechuvchi, oson etuvchi, kishilarni turli qiyinchiliklardan, mehnatdagi omadsizliklardan qutqaruvchi homiy kuchdir.

Umuman, o'tkazilish vaqti, o'rni, tarzi, tartibi, ijodkorlari, ishtirokchilari tarkibi va vazifalariga, o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra o'zbek marosim folklorini **uchta katta guruhga bo'lib o'rganish mumkin:**

1. *Mavsumiy marosimlar folklori.*
2. *Oilaviy-maishiy marosimlar folklori.*
3. *So'z magiyasiga asoslangan marosimlar folklori.*

O'z navbatida, bu uch guruhga mansub marosim folklorining har biri yana ichki xilma-xillikka ega.

O'zbeklar mavsumiy marosimlarga boy xalqlardandir. Bu marosimlar yilning to'rt fasliga oid xalqning yashash va mehnat tarzi bilan aloqador bo'lib, fasllarga qarab, **to'rt turga bo'linadi:**

- a) *bahorgi mavsumlarga aloqador marosimlar;*
- b) *yozgi mavsumlarga aloqador marosimlar;*
- v) *kuzgi mavsumlarga aloqador marosimlar;*
- g) *qishki mavsumlarga aloqador marosimlar.*

„**Shox moylar**“ — dalaga qo'sh chiqarish marosimidir. Uni o'tkazish vaqtini qishloq oqsoqollari belgilab berishadi. Ushbu marosimga erkag-u ayol teng ishtirok etaveradi. Pishiriqlar pishirilib, o'tirish uchun joylar tuzalib, maxsus tayyorgarlik ko'riladi. Olqishlar aytiladi. Qo'shga olib chiqilgan ho'kizlarning shoxlariga „ko'z tegmasin“ deya zig'ir moyi surtilib, ins-jinslar — yomon ruhlardan pok bo'lsin uchun isiriqlar solinadi.

Navro'z — qadimiy bahor bayrami. Bahorgi kun va tun tengligi paytida, ya'ni 21—22-mart kunlari nishonlanadi. Navro'z — *yangi kun* degani. U islomgacha ham nishonlangan. Shuning uchun diniy bayram emas. *Sosoniylar* davrida Navro'z davlat bayramiga aylantirildi. O'shanda uni yozda, kunning eng uzunligi paytida — 21—22-iyun kunlari nishonlaganlar.

Navro'z oldidan yetti xil donlik ekinning urug'idan yetti qator ekib undirilgan. **Bular:** *bug'doy, arpa, zig'ir, tariq, no'xat, jo'xori va sholidan* iborat bo'lgan. Ularning unishiga qarab yilning hosildorlik darajasi chamalangan. Navro'z dasturxoniga yetti xil taom qo'yilgan va bu taomlar arab yozuvidagi „sin“, ya'ni „s“ tovushi bilan boshlangan. Bular **hazorispand** (sipand), **olma** (seb), **siyohdona** (sedona), **sinjid** (zaytun yog'i), **sirka**, **sarimsoq**, **sabziy** (bug'doy maysasi) dan iborat bo'lgan.

Sumalak — o'lib-tiriluvchi tabiatning abadiy harakatini ifodalovchi ramziy taom bo'lib, Navro'z shodiyonalarida pishiriladi va alohida an'ana sifatida nishonlanadi. Sumalak asli forsha „si malak“ so'zidan olingan, *o'ttiz malak* (pari) ma'nosini anglatadi. Go'yoki bu muqaddas taomni shu o'ttiz malak pishirganmishlar, uning nomi ham o'shandan kelib chiqqanmish. Sumalak Navro'z kunlarida maxsus ko'kartirilgan bug'doy maysasini o'g'ur (keli)da tuyib yoki go'shtko'bakda chopib (yanchib), so'ngra uning siqib olingan sharbatining qaynatmasiga un aralashtirib pishiriladigan taomdir.

Uni, asosan, ayollar tayyorlaydilar.

<i>Gullola alvon-alvon,</i>	Yoki: <i>Navro'z kelay deganda,</i>
<i>Sumalak jonga darmon.</i>	<i>Bug'doy undirib qo'ydik</i>
<i>Yayrab ich sumalakni</i>	<i>Mehmon bo'lib kelingiz,</i>
<i>Qilmayin desang armon.</i>	<i>Sumalak qilib qo'ydik.</i>

„**Sust xotin**“ **marosimi** — yomg'ir tangrisi Sust xotinga iltijo qilish orqali yomg'ir chaqirishdan iborat. Bu marosim turli joylarda turli shakllarda o'tkazilgan. Marosim jarayonida „Sust xotin“ qo'shig'i kuylangan. Bu marosim tarixan qadimiy bo'lib turli joylarda turlicha ataladi, jumladan, Buxoro viloyatining Qorako'l va Olot tumanlarida „Chala xotin“ deb ham yuritiladi:

*Sust xotun, sulton xotun,
Ko'lankasi maydon xotun,
Havo yog'mas bo'lama, Sust xotun,
Tomchi tommas bo'lama, Sust xotun.
Etmishdagi kampirni, Sust xotun,
Sel opketmas bo'lama, Sust xotun, —*

qo'shig'ini ayta boshlaydilar.

Yozgi marosimlar folkloridan atigi bitta janr saqlanib qolgan. Bu „Choy momo“ — shamol to'xtatish marosimi va unga aloqador aytimdir. Bu marosim surunkali davom etgan qattiq shamolni to'xtatish maqsadida o'tkazilgan.

Marosimni o'tkazish tartibiga ko'ra ikki kampir eski chopon va kiyim kiyib, yuzlariga qorakuya surtishib, qo'llarida hasa bilan tubandagi „Choy momo“ qo'shig'ini aytib berishadi:

*Choy, choy, choy momo,
Choy momosi o'libdi,
Bosa-bosa beringlar,
Bosilib qolsin bu shamol.
Uga-uga beringlar,
Ugilib qolsin quv shamol.*

Kuzgi marosimlar folklori janrlaridan „Yo Haydar“ qo'shig'ida shamol homiysi sifatidagi Haydar aslida Muhammad payg'ambarning kuyovi **Hazrati Ali** bo'lib, **unga shunday murojaat qilinadi:**

*Haydar-Haydar,
Ota-onang o'libdir,
Moli senga qolibdir,
Bolang suvga oqibdir,
Shamolingni qo'yib ber.*

Qishki marosimlar folkloriga „gap-gashtak“ va „yas-yasun“ marosimlari kiradi. Ular mehnat jarayoni bilan bog'liq emas.

„Gap-gashtak marosimi ba'zi joylarda gapxo'rlik deb ham yuritiladi. Unga ko'ra, dala mehnatidan bo'shagan erkaklar uzun qish kechalarini zerikib o'tkazmaslik uchun o'z uylarida yo choyxonalarda galma-gal ziyofat berishgan.

„Yas-yasun“ ko'chmanchi chorvadorlar o'rtasida qimiz-xo'rlik marosimi sifatida yuzaga kelgan bo'lib, uning ma'nosi davrada o'tirish qoidalari demakdir. Ba'zi joylarda u „bo'za-xo'rlik“ yoki „ko'na o'tirishlari“ deb ham yuritiladi.

Masalan, Kosagul she'rda ishtirokchilariga bo'za uzata turib, **shunday murojaat qiladi:**

*Alyor bo'lsin-ay,
Xo'jam yor bo'lsin-ay.
Xo'jam bergan davlatga
Dushman zor bo'lsin-ay.*

Kosagulning bunday murojaat qo'shiqlari turlicha bo'lishi mumkin, eng muhimi, bir to'rtlik qayta takrorlanmasligi lozim.

O'zbek folklorida oilaviy-maishiy marosimlar folklori katta o'rin tutadi. Inson hayotiga aloqadorligiga ko'ra oilaviy-maishiy marosimlar **ikki katta guruhga bo'linadi**.

1. *To'y marosimlari.*

2. *Motam marosimlari.*

Oilada o'tkaziladigan marosimlar oilaviy-maishiy marosim hisoblanadi. Ular rang-barang bo'lib, kattagina qismi to'y marosimlarini tashkil qiladi. *Beshik to'yi*, *o'g'il* (sunnat yoki xatna) *to'yi*, *nikoh to'yi*, *hovli to'yi*, *yosh to'yi* kabi nomlar bilan yuritiluvchi har bir to'y tadbiri inson hayotidagi eng quvonchli muhim burilish nuqtasini qayd qilishga qaratilgan.

Beshik to'yi. Oilada farzand tug'ilib, u besh kunlik bo'lgach, „Besh kechasi“, to'qqiz kunlik bo'lganida „To'qqiz kechasi“ marosimlari o'tkazilgan.

Qo'r-qo'r deb ataluvchi shu irim tugagach, chaqaloqni kayvoni-vakila qo'lga olib, dast ko'targanicha, **shunday deydi**:

*Shugina jonim-bir jonim,
Bo'ynimdagi marjonim.
Xudo berdi sevsin deb,
Oltin beshikka kirsin deb.*

So'ngra chaqaloqni beshikka sola turib, dastlab uni teskari qo'yib, shunday deydi:

— *Bunday bog'laymizmi?*

Yana barchaning: „Yo'q, yo'q“ — degan e'tirozi jaranglaydi. Vakila bu safar chaqaloqni chap tomonlama chalqanchasiga qo'yib, o'sha so'zlarni takrorlaydi. Yana e'tiroz eshitadi. Nihoyat u chaqaloqni to'g'ri holatda beshikka qo'yadi va shunday deydi:

— *Bunday bog'laymizmi?*

Ishtirokchilar: — „Ha, ha!“ — deya uni ma'qullashadi. Shundan keyin isiriq tutatilib, beshik ustidan uch marta aylantiriladi va **quyidagi aytim-olqish aytiladi**:

*Isiriq, isiriq,
Chatnasin isiriq,
Patlasin isiriq,
Bachaga ko'z tegmasin.*

Xatna to'ylari. Xatna yoki sunnat to'yi faqat o'g'il bola uchun o'tkaziladi. Xatna xalq o'rtasida „sunnat“, „qo'lni halollash (poklash)“, „chukron“, „chukburon“, „gulla“ kabi atamalar bilan ham yuritiladi.

Folklorshunos **K.Ochilov** e'tiroficha esa, „*O'rta Osiyo xalqlari islom dini qabul qilingan vaqtgacha sunnat va xatna qilish nima ekanligini bilmaganlar. Ularda bunday odat bo'lmagan*“. Arab manbalari bilan puxta tanishgan va ulardan foydalangan olimlar bu fikrni tasdiqlaydilar. Xususan, arab tarixshunos olimi **Tabariyning** materiallariga asoslangan **V.V. Bartold** quyidagilarni ta'kidlaydi. Xuroson noibi 728-yilda Movarounnahr aholisini musulmonchilikka kiritishga harakat qiladi. Shu bois o'zining yaqin kishilari, ya'ni ikki din peshvosiga musulmonchilikni qabul qilganlardan soliq olmasligini odamlarga yetkazishni amr etadi. „Bu amr ijrosi tufayli xazinaga pul tushmaydi... Shunda Ashras faqat yangi musulmon bo'lganlar orasidan kimda-kim sunnat qildirilsa, ana shularni soliqdan ozod etishni buyuradi“¹.

O'zbekistonning boshqa joylaridan farqli o'laroq, Xorazmda sunnat to'yini alqovchilarni *chamanchilar* deyishadi. Ular tarkiban uch kishi — *garmonchi, doirachi* va *raqqosdan* iborat erkaklar guruhi bo'lib, **tubandagi an'anaviy alqov qo'shig'i bilan to'yxonaga kirib kelishadi:**

*To'y ataman deb elga berdi ovoza,
O'tgan oyda kunji berdi juvoza.
Barakallo, Odilbekni to'yina,*

Chamanchilar tashqarida xizmat qilishsa, *xalfalar* ichkarida — xotin-qizlar bazmida xizmat qilishgan. **Ular repertuarida ham xatnani alqovchi aytimlar mavjud:**

*Jahonda farzand a'lodur,
Ato etuvchi Ollohdur.
Bolali uy — bozor, derlar,
Shod bo'ling, to'ylar muborak!*

Xatna to'yi uch qismdan iboratdir:

Birinci qismi — to'yga tayyorgarlik ko'rish qismi. Bu

¹ Qarang: *Kamol Ochilov*. Sunnat to'yining xalq og'zaki ijodida tasvirlanishiga doir. — O'TA, 2004, 5- son, 65- bet.

davrda tandir qurish, non yopish, so'qim so'yish, maslahat oshi tortish kabilar amalga oshiriladi.

Ikkinchi qismi — xatna to'yi o'tkaziladigan yumushlarni qamrab oladi. Bunda mehmonlarni kutib olish uchun joy hozirlanadi. Dasturxonlar tuzatiladi.

Sunnat to'yida ijro etiluvchi *xatna janri* maxsus janrni tashkil etadi. Ular *to'yga chorlash* vazifasini ado etadi. Xatna janrlarida to'y egasining qozonlar qurdirgani, semiz va ko'p qo'y-mollar so'ydirgani, qimmatbaho sovg'a-salomlar evaziga ko'pkari choptirmoqchi ekanini ta'riflash motivi yetakchilik qiladi:

*Tevali (qashqa) qo'yni-yo so'ydirgan,
To'shini menga-yo qo'ydirgan,
Katta-katta qozonlarni qurdirgan,
Barakala-yo, boyvachcha-yo , Ubaydullo.*

Jar chaqirilgandan keyin mehmonlar birin-ketin to'yxonaga yog'ilib kela boshlaydilar. Ertasi ertalab bolani xatnaga yotqizish uchun hozirlik ko'riladi.

— *Mast bola, gud-gud,*
— *Mast bola, gud-gud,—*

deya, takrorlaganicha, gulxan atrofida aylantiradi.

Sunnat to'ylari „chavqi“siz ham o'tmagan. „Chaqvi“ („gulxan“) — to'y-tomoshalarda, sayllarda ijro etiladigan o'yin, o'ziga xos etnofolklor hodisasi. Turfa lirik va maishiy qo'shiqlar-u o'yinlarni o'z ichiga olgan.

„Yallama yorim“ qo'shig'i chorqarsakning birinchi bo'limini tashkil etadi.

Qo'shiqning to'rt misrali bandlarini istagan yakkaxon aytishi mumkin. Naqoratlarda esa barcha unga jo'r bo'ladi.

Masalan:

*Bun-dan bor-dim, yo-tib-siz,
Par yos-tiq-qa bo-tib-siz,
Par yos-tiq-ni ko'-tar-sam,
Gul-day to-za yo-tib-siz.*

Naqorat:

*Yal-la-ma, yo-rim, yal-la-la,
Yal-lo-la-shay-lik, yal-lo-la-shay-lik.*

So'ngra „Um-ufo“ qo'shig'i boshlanadi.

Beshqarsakda asosiy bayt yakkaxon tomonidan, naqorat esa **ko'pchilik tomonidan aytiladi:**

*Bir qizil gulni uzib,
Qoldim qiyomat dog'ida.*

Naqorat:

*Ha-ha, ho, ha-ha
Ha-ha, ho, ha-ha.*

Chorqarsak va beshqarsak o'yini paytida bolani xatna qilish intihosiga yotqizilgan bo'ladi. Xatnadan so'ng to'y tarqaydi.

Nikoh to'yi — to'ylarning eng yirigi va ma'suliyatlisi sanaladi. U orqali voyaga yetgan yigit-qiz qismati payvandlanadi, ularning oila qurishi ahdi nishonlanadi. Yigit va qizning umum oldida naslni davom ettirish va jamiyat nizomlari asosida yashash ahдини zimmalariga olganligi qayd etiladi.

Nikoh to'yi uch bosqichli tarkibiy tuzilishga ega:

Birinchi bosqich. Nikoh kunigacha o'tkaziladigan marosimlarni qamrab oladi. Bunga beshikqudalik, qiz tanlash, sovchilik, „non sindirish“ yoki „non ushatish“, „ro'mol berdi“ yoki „oqlik o'rab berish“, fotiha to'yi, qalin olish, maslahat oshi, „qiz yig'in“ (qizlar majlisi yoki Buxoroda *hinobandon* kabilar kiradi.

Ikkinchi bosqichga kelinni olib kelish yo'lini ochuvchi nikohlashdan iborat tantanali kun kiradi. U nikoh to'yining oliy nuqtasi bo'lib, folklor aytimlariga, turli-tuman urf-odat va irim-sirimlarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu bosqichda *olqishlar, laparlar, yor-yorlar, kelin o'tirsinar, kuyov o'tirsinar, salomnomalar, kelin va kuyovni maqtovchi madhiya qo'shiqlar, sharbat yalatar, oyna ko'rsatar, isiriq tutatar* aytimlari ijro etiladi.

Uchinchi bosqich kelin kuyovnikiga olib kelingandan so'ng, ya'ni nikoh kunining ertasidan boshlab o'tkaziladigan „bet ochar“ yoki „kelin salom“, „kuyov salom“, „to'shak yig'di“, singari xilma-xil marosimlarni o'z ichiga oladi.

Sovchilik turli viloyatlarda turlicha bajariladi. Masalan, „Sizda bir gul bor ekan. Bizda bir bulbul“, „Sizda bir cho'ri bor ekan, bizda bir qulbachcha. Shunga qulchilikka keldik“, „Eshigingizni supurishga keldik“ kabi.

Sovchilar uyga qaytib kelishgach, ulardan „Bo‘ri bo‘l-dimi, tulki“, deb so‘rashgan. *Bo‘ri* deyilsa — masala ijobiy hal bo‘lganini anglatga, *tulki* — masala ochiq qolgani, hal bo‘lmaganini yoki tamoman rad javobi berilganini anglatgan.

Ijobiy javobdan so‘ng fотиha, ro‘mol berdi marosimlari o‘tkazilgan, unda keksa, bir nikohli kishi yoshlarni sharaflab, quyidagicha olqish aytgan: „*Qo‘shgani bilan qo‘sha qarisin, uvali-juvali bo‘lib yashasin, omin, ollohu akbar*“.

Lapar aytish an‘anasi hozir Toshkent viloyatining Bo‘stonliq, Parkent, Pskent, Yangiyo‘l, shuningdek, Janubiy Qozog‘istonning Turkiston va Chimkent muzofotlarida yashovchi an‘ana sifatida hamon davom etmoqda. Taniqli folklorshunos **T.Mirzayevning** ta‘kidlashicha: „*Ilgarilari obu osh tortilgach, hovlida gubxan yoqilib, hovli bazmi o‘tkazilgan. Shundan keyin qizlar ro‘mol yoyilgan uyga, ya‘ni kelinning sepi yoyilgan maxsus tayyorlangan uyga kirganlar. Qizlar uy ichida, yigitlar tashqarida — eshik oldida yoki qizlar uyniing to‘rida, yigitlar poygakda tik turishib lapar aytishgan. Lapar aytishni e‘tiborli kayvoni ayol, hamma tan olgan laparchi childirma jo‘rligida yoki childirmasiz boshqarib turgan. Bunda boshqaruvchi ruxsati bilan ikki yigit o‘z belbog‘ini yechib, lapar aytib, o‘ziga ma‘qul bo‘lgan ikki qiz oldiga tashlaydi. O‘z navbatida, qizlar ham lapar bilan javob aytib, yigitlar belbog‘iga biror narsa (olma, nok, anor, tuxum, shirinliklar, qo‘l ro‘molcha yoki xat) tugib qaytaradi. Buni „lapar solishish“ deb aytiladi. Shu tariqa lapar aytishish davom etadi*“. Laparni, odatda, kuyov tomondan biror yigit boshlab bergan. Buni „Boshlang‘ich laparlar“ deyishgan, lekin so‘zga chechan, tajribali laparchi ayol jarayonni nazorat qilib turgan. **Bu laparning o‘zida shunday ifodasini topgan:**

*Avval boshlab aytganda, qiz boshlamas,
Qiz boshlagan laparni el xushlamas.
Aytmayin deb bir xayol qilib edim,
Yoru jo‘ram qo‘ymadi, endi bo‘lmas.*

Aslida qiz yig‘inlarida laparxonlik bilan birga o‘lan aytish ham an‘anaviy bo‘lgan.

Yor-yorlar esa kelinni kuyovnikiga kuzatib borish qo‘shiq-lari bo‘lgan, **Alisher Navoiy** ularning „*turk ulusi zufof va qiz ko‘chirur to‘ylarida*“ kuylanganligini maxsus qayd etgan.

Shuni ta'kidlash joizki, Navoiy zamonida yor-yorlar *chinkalar* deb atalgan, biroq o'sha davrda ham „yor-yor“ ularda faol radif vazifasini bajarib kelgan.

Yor-yorlarning aksariyati uzatilayotgan qiz tilidan kuylanadi:

*Ninam uchi sindi deb,
Urding onam, yor-yor.
Mana ketib boraman,
Tinding onam, yor-yor.*

Ayrim yor-yorlar qizning dugonasi, akasi, onasi, yangalar tilidan ham ijro etiladi.

To'y qo'shiqlarining yana bir turi — **o'lan** bo'lib, ular „Yor-yor“lar rivojidagi dastlabki bosqichni tashkil etadi. O'lanlar faqat to'ylarda emas, turli yig'in marosimlarida ham aytilgan. O'lan aytish ko'proq ko'chmanchi chorvadorlar orasida kengroq tarqalgan bo'lib, ular tarafma-taraf aytishuv sifatida kuylangan. Masalan:

Yigit: — *O'lanlarning avval boshi tamal toshi,
To'y oldidan tortganim so'qim oshi.
Hadding bo'lsa, qani kelib o'lan boshla,
Bu elatning menman degan keksa-yoshi.*

Qiz: — *O'lan aytsam-o'lanim adashmaydi,
Yolg'iz aytdan o'lanim yarashmaydi.
Ikkov-ikkov aytaylik, birday bo'lib,
Savog'idan ochilgan gulday bo'lib.*

Buxoroning talay qishloqlarida kelinni kuyovnikiga yoki aksincha kuyovni kelinnikida kutib olinishida gulxan yoqib, uning atrofidan uch marta aylanib „Uv-ho-uv!!!“ deya **jar** solish udumi mavjud. Bu hayqiriq aslida **Qur'oni Karim**dagi „Havalloh hu“ oyatining jonli talaffuzda o'zgargan shaklidir. Masalan:

Yakkaxon: — *Sen qachon gul deb yuhording,
Men senga gul bermadim.
Sen qachon shahzoda bo'lding,
Men senga qul bo'lmadim.
Dutorimni qo'lga olib,
Qomatingday turmadim.*

Kuyovnarkarlar: — *Hoy-hoy-hoy, hoy-ale!*
Hoy-bale-bale, hoy-bale!

Jarlarning yana bir turi „**Antalhodiy**“ deb yuritiladi.

„Anta-l-hodiy“ — „Sen yo'lga soluvchi, to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchisan, qulingman o'zingni, robbim“, — degan ma'nolarni anglatadi.

Kuzatishlar kelin-kuyovga chimildiq tortish jarayonida ham uni ta'riflab qo'shiqlar kuylanganini tasdiqlaydi.

Masalan:

*Chimildiq-cho'pi chinor,
Yetti kunlik siri bor.
Ichida bor bo'y chinor,
Siynasi qo'limga zor.*

Buxoro nikoh to'ylarida „**Salomnoma**“ o'qilgach, „Kelin o'tirsin“ va „Kuyov o'tirsin“ marosimlari o'tkaziladi. Ular ham kelin, ham kuyovning uyida ijro etiladi.

„Kelin o'tirsin“ marosimida o'ziga xos badiiy tizimga ega bo'lgan, odatda, harmoq vaznining yengil va o'ynoqi uslubida yaratilgan, olqishga xos motiv yetakchilik qilgan „**Kelin o'tirsin**“ **badihalari kuylanadi:**

*Appoq upaday kelinim,
Maydon supaday kelinim
Husni Samarqanddan kelgan.
Ko'nglimdagi kelinim.
Kelinposhsho o'tirsinlar!*

„**Kuyov o'tirsin**“ marosimi kuyovning kelinnikiga ilk bor kelishi munosabati bilan o'tkazilgan.

*Kuyov to'ra o'tirmasa,
Uylarni berdim,
Qoziqda kishnagan
Duldulni berdim.*

„Hovlida ochilgan oq gul“ — kelin bo'layotgan qizdir, albatta, u pokizaligi, ma'sumaligi uchun „oq gul“ birikmasi orqali sifatlantirilmoqda. Bu bilan kuyovga ham uni e'zozlash, ardoqlash lozimligi uqtirilmoqda.¹

¹ Bu xaqda qarang: **Safarov O.** „Kelin o'tirsin“ va „Kuyov o'tirsin“ marosim qo'shiqlari. — O'TA, 1989, 5- son, 35—39- betlar. Yana: „Kuyov eltish“, „Kelin eltish“ udumlari va jarlar — O'TA, 1991, 6- son, 35—39- betlar.

Motam marosimi — katta, ommaviy, oilaviy, maishiy marosim. U o'lim yuz berganda o'tkaziladi va inson umrining oxirini qayd etadi. Shuning uchun mungli marosimdir. Undagi hamma narsa: ijro etiluvchi folklor aytimlari, marosim ishtirokchilari va azadorlarning kiyim-boshi motamsaroligi bilan ko'zga tashlanib turadi.

Motam marosimi rasm-rusumlarga boy bo'lgani uchun birqancha kichik marosimlardan tashkil topadi. **Ularni shartli ravishda uch bosqichga bo'lib o'rganish mumkin:**

1. *Jon talvasasidagi kishiga xizmat ko'rsatish va uning „joni uzilib“ dafn etilguniga qadar bo'lgan bosqich.*

2. *Murdani dafn etishga tayyorlash va dafn etish bosqichi.*

3. *Dafn marosimidan so'nggi xotira marosimlari bosqichi.*

Birinchi bosqichda jon talvasasidagi kishining og'ziga paxta bilan suv tomizib turish, unga Qur'oni Karimdagi „Yosin“ surasini o'qib, mushkulini oson qilish, joni uzilgan bemorning jag'ini, oyoq boshmaldoqlarini bog'lab qo'yish, „mahram suvi“ga solib, tirnoq- sochlarini tozalash kabi xatti-harakatlar bajariladi.

Marhumlarni ritual yuvish marosimining kelib chiqishiga qadimgi insonlarning **suv magiyasi** bilan bog'liq qarashlari, tiriklik suvi to'g'risidagi mifologik ishonchlari, suvni poklik ramzi sifatida tushunishlari asos bo'lgani shubhasiz.

Qadimda marhumlarni otda yoki biror boshqa ulovda qabristonga olib borish odati murdani „yog'och ot“ deb ataluvchi tobutga solib ko'tarib borish udumi bilan almashgan. Shu tufayli motam aytimlarida tobutga nisbatan „To'rt oyoqli cho'bin ot“ sifatlashi keng qo'llanadi.

Uch marosimi kuni chalpak pishirilib, is chiqariladi. Marhumning „joni uzilganicha“ kiygan kiyimlari ritual yuviladi. Buni „kir yuvdi“ deydilar. To shu marosim o'tkazilmagunicha azaxonada kir yuvish mumkin bo'lmagan. Marhum kiyimlarini, odatda, uning eng yaqin ayol qarindoshlaridan biri yuvadi.

„Yetti“ marosimi marhum vafotiga yetti kun to'lganda o'tkaziladi. Marosimlarda, odatda, is chiqarib, elga osh berib, marhum yodiga duo-i fотиha o'qilib, uning xotirasi esga olinadi.

Aza kiyimi — motam marosimining asosiy belgilaridan biri. Uni kiyish va yechish ritual xarakter kasb etadi. Azada, odatda, motam, u dunyo, yo'qlik olami ranglarini ramziy ifoda etuvchi oq, qora, ko'k tusli kiyimlar kiyiladi.

Yig'ilar o'lim yuz bergandagi hayotiy sabab, ruhiy ehtiyoj tufayli ijro etiladi. Boshqa vaqtda uni kuylash irim qilinadi. Yig'ilar kimga qarata kuylanishi jihatidan farqlanib turadi. Yig'ilarni yo marhum yaqinlari, yo azaga kelganlardan biri, yo maxsus professional ijrochi — go'yanda (nahvagar)lar kuylashi mumkin.

Yig'ilarda yana o'lim hodisasi u dunyoga ixtiyoriy safar qilish shaklida badiiy talqin etiladi. Narigi dunyo borsa-kelmas, yetti qat yer ostidagi zulmatli makon, uzoq joy sifatida ta'riflanadi. **Masalan:**

*Safar qilding uzoq yerga
Endi ko'rmoq qaydadir.
Zor yig'latib ketding, bolam,
Borsa-kelmas ketding, bolam*

Yig'ilar o'lim sodir bo'lgan vaziyatdan yoki o'lim xabari yetib kelgan ondan boshlab, to yetti marosimigacha kuylanadi. Motam marsiyasi aytiladi. **Ular bir necha bosqichda ijro etiladi.**

1. O'lim yuz bergan lahzada marhumga murojaat yig'isi kuylanib, u orqali marhumdan nega o'z yaqinlarini tashlab ketgani so'raladi, ko'zini ochib, o'rnidan turishga, gapirishga da'vat etiladi.

2. O'limni e'lon qilish yig'isi. Azaxonaga ta'ziya bildirish uchun kelgan qarindosh-urug', yor-u do'stlar, qo'ni-qo'sh-nilar huzurida ular e'tiboriga qarata motam marsiyasi aytiladi.

3. Marhumni so'nggi yo'lga kuzatish lahzasida tobutni kuzatish yig'isi marsiya. Bu xil marsiyalarda tobut obraziga alohida urg'u beriladi.

4. Tobutni uzatib borish chog'ida erkaklar — tomonidan hassakashlar nidoli yig'isi ijro etiladi.

5. Mayitni lahadga qo'yish chog'ida aytiladigan yig'ilar.

6. Mayitni dafn qilib, qabristondan qaytib kelgan tobutkash va hassakashlarni kutib olish yig'isi.

Yo'qlovlar — yetti, yigirma, qirq, yil marosimlarida, shuningdek, *Ro'za hayit (Iyd al-Fitr)*, *Qurbon hayit (Iyd al-Adha)* kunlarida, odatda, marhumning xotirasini eslab, yod etib, ba'zan yig'lab, ba'zan faqat nola qilib yoki sekin sog'inch va armon ohanglarida kuylanadigan motam aytimlaridir.

Motam allalari *ikki xil bo'ladi*: ulardan biri *chaqaloq* va *go'daklar* o'limida aytilib, bolaning dunyodan to'ymay borayotganini, buning esa ota-onasi qalbida armon bo'lib botayotganligini ta'kidlash maqsadidagi aytimlardir.

Bolalar uchun motam allasi quruq beshikni tebratib turib aytiladi. Shu bois xalq orasida *beshikni bolasiz, bo'sh holda tebratish yomon irim sanaladi*.

Motam yor-yorlari balog'atga yetib, turmush ko'rmay, dillarga chuqur armon solib bu dunyoni tark etgan bokira, bo'yi yetgan qiz-yigitlar o'lganda kuylangan. Ularni ham professional yig'ichilar aytadilar.

Xalqimiz orasida shu jarayonlarda ijro etiluvchi maxsus aytimlar borligi aniqlandi.

*Salla-salla boshniki, voy bolam-ey, yor-yor,
Ko'rmay ketdi boshingni, jon bolam-ey, yor-yor.
Tosh emaskan boshginang, erta ketding, yor-yor,
Sallaginang bog'lanmay xazon bo'lding, yor-yor.
Yiqqanlarim poya bo'ldi-ya, yor-yor,
Mehnatlarim zoya bo'ldi-ya, yor-yor.*

Yigitlar o'limida ham sadr tushilib, yor-yor aytiladi. Ba'zi joylarda otni o'rtaga olib, uning ustiga yigitning choponini tashlab, davra quradilar. Bu odatning „Ot to'rladi“ deb yuritilishi haqida **M. Alaviya** ma'lumot beradi.

So'z sehriga asoslanuvchi o'zbek marosim folklori janrlariga *kinna, badik, afsunlar, olqishlar* va *qarg'ishlar* kiradi.

So'z magiyasiga bog'liq janrlarni ijrochilari tarkibiga ko'ra uch guruhga bo'lish mumkin:

1. Homiy ruhlar tomonidan tanlangan iqtidorli shaxslar ijro etuvchi janrlar: *kinna, badik, shomon* aytimlari.

2. Professional ijrochilar tomonidan tanlangan alohida qobiliyatli shaxslar ijro etuvchi janrlar: *avrashlar*.

3. Keng ommaviy tarzda ijro etiluvchi janrlar: *olqishlar* va *qarg'ishlar*.

Badik. Kishi badaniga turli-tuman toshmalar toshganda o'qiladigan afsunlar xalq o'rtasida *badik* deb yuritiladi. Aytaylik, badik, kishi badaniga *gul, gulafshon, suvchechak, qizilcha, eshakyemi* kabi toshmalar toshganda, ularni daf etish uchun ijro etiladi.

Badik janrining vujudga kelishi qadimgi ajdodlarimizning *ruhlar olami, animistik tasavvur-tushunchalari, muloqot* (kontagioz) *magiyasi* haqidagi qarashlari bilan bog'liqdir.

Badik atamasining „titroq“, „larza“ soʻzlaridan kelib chiqqanligi xususida **M.Qoshgʻariyning** „Devonu lugʻotit turk“ asarida qiziqarli maʼlumot bor. „Badik“ soʻzi qadimgi turkcha „bez“ — „qaltiramoq“ feʼli oʻzagiga-k(ыk) yasovchi qoʻshimchasi qoʻshilishi va keyinchalik talaffuzda „z“tovushi-ning „d“ tovushi bilan almashinishi natijasida kelib chiqqan. „Bezgak“ kasalligining nomi ham shu soʻz bilan oʻzakdoshdir.

Kinna — soʻz magiyasiga asoslangan oʻzbek marosim folklorining mustaqil, qadimiy, anʼanaviy janrlaridan biridir. „Kinna“ atamasi fors-tojikcha soʻzdan olingan boʻlib, „suq, hasad, kek, oʻch, xusumat“ degan maʼnolarni anglatadi. Xalqimiz oʻrtasida **kinna** — *suq, koʻzikmoq, kinna kirmoq, kinnalamoq, suqlanmoq, koʻz tegmoq* kabi nomlar bilan ham yuritiladi va unga qarshi „kinna quvish“, „kinna chiqarish“ yoki „suq solish“ maʼrosimlari chora-tadbir sifatida maxsus professional kinnachilar tomonidan oʻtkaziladi.

Qadimgi ajdodlarimiz kinna *baxil, ichi qora, kek saqlovchi, oʻzgalarining muvaffaqiyatini koʻra olmaydigan* shaxslarning koʻzidan kiradi, deb tasavvur qilingan. Kinna odamning *xusn-chiroyiga, kiyim-boshiga, qaddi-qomatiga, yeydigan ovqatiga, aql-zakovatiga, uy-joyiga* kirishi mumkin.

Kinna ijrochiligidagi yoki kinna haydash marosimida xatti-harakat birlamchi, **aytimlar esa ikkalamchi ahamiyat kasb etdi.**

<i>Momo kirna boʻlsang, chiq,</i>	<i>Betlaganning betiga bor,</i>
<i>Arvoh kirna boʻlsang, chiq.</i>	<i>Koʻzlaganning koʻziga bor,</i>
<i>Koʻz kirna boʻlsang, chiq,</i>	<i>Chiqarmasam—qoʻymayman,</i>
<i>Suq kirna boʻlsang, chiq!</i>	<i>Chiq, badbaxt, chiq!</i>

Kinnachilik bilan, asosan, ayollar shugʻullanadi. Islomiy rivoyatlarga koʻra, Paygʻambarimiz **Oysha** onamizga kinnachilik kasbini buyurgan ekanlar.

Insonga koʻz tegmogʻi haqiqat ekanligi haqida alohida *hadis* ham bor. Hadislarda Qurʼon oyatlaridan oʻqib, dam solib kinnani davolash toʻgʻrisida koʻrsatmalar uchraydi. Shu sababli xalq oʻrtasida kinnani „dam solib“ davolash usuli keng tarqalgan. **Qaysi usulda davolashiga qarab, kinnachilar uch guruhga boʻlinadi:**

a) faqat ilohiy oyatlardan oʻqib, ular vositasida dam solib davolovchi kinnachilar;

b) ham dam solib, ham biror kinnachilik predmetidan foydalanib kinna chiqaruvchilar;

d) dam solmasdan, faqat maxsus poetik aytimlar (kinnaga qarata murojaat ko'inishidagi she'riy nutq) aytib, ramziy xatti-harakatlar va predmetlar vositasida kinna haydovchilar. Bular, asosan, ayollardan iborat bo'ladi.

Respublikamizning turli regionlarida folklor materiallarini to'plash va ijro qilish bilan shug'ullanib kelayotgan „Chavki“, „Qo'shqarsak“, „Afshona“, „Chashma“, „Hazrati bob“, „Oqtepalik oyimlar“, „Bedana“ singari taniqli folklor-etnografik dastalar faoliyati o'rganildi. Shuningdek, „Soch to'yi“, „Kelin tushdi“, „Kelin o'tirsin“, „Kelin salom“, „Qizil gul sayli“, „Sumalak beviti“ marosimlari, bolalarning „Akiya“ qo'shig'i ijrosi hamda o'lan aytish an'analari xususida yangi va xilma-xil boy materiallar to'plandi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Alaviya M.* O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. T.: „Fan“, 1974.
2. *Jo'rayev M.* O'zbek xalq taqvimi va mifologik afsonalar. T., 1994.
3. *Ismoilov H.* O'zbek to'ylari. T.: „O'zbekiston“, 1992.
4. *Sattor M.* O'zbek udumlari. T.: „Fan“, 1953.
5. Navro'z. Tuzuvchilar: *Mirzayev T., Jo'rayev M. T.*, 1992.
6. Oy oldida bir yulduz. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. Nashrga tayyorlovchi. *M. Jo'rayev.* T.: G'ASN, 2000.
7. *Sarimsogov B.* O'zbek marosim folklori. T.: „Fan“, 1986.
8. *Safarov O., Mahmudov M.* Oila ma'naviyati. T., 1998.
9. To'y muborak, yor-yor. O'zbek nikoh to'yi xalq qo'shiqlari. To'plovchi va nashrga tayyorlovchi. *O. Safarov.* T.: „Ma'naviyat“, 2000.
10. *O'rayeva D.* O'zbek motam marosimi folklori. T.: „Fan“, 2004.
11. Qizil gulning g'unchasi. Kelin salomlar. To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar: *M. Jo'rayev va O. Usmonova.* T.: FASN, 1999.
12. *Qoraboyev U.* O'zbekiston bayramlari. T.: „O'qituvchi“, 1991.
13. *G'ulom G'afurov.* Udumlarda xalq qalbi. T.: „Yosh gvardiya“, 1986.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Marosim tushunchasining mohiyati nimadan iborat?
2. Marosimning bayramdan farqi nimada?
3. Marosim tushunchasining an'ana, urf-odat tushunchalari bilan o'zaro munosabati nimalarda ko'rinadi va ularning farqli tomonlari nimada?
4. Marosimlarning ijtimoiy-etnografik mohiyati nimalarda namoyon bo'ladi?

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *marosim, bayram, mavsumiy marosimlar, oilaviy-maishiy marosimlar, agrar marosimlar, Navro'z, Sumalak sayli, Lola sayli, Boychechak marosimi, „gap-gashtak“, „yas-yusun“, to'y folklori, kayvoni (vakila), chamanchi, jarchi, go'yanda(navhagar), so'z magiyasi, shomon, homiy ruh, afsun, duo, kinna, badik, kinnachi, badikxon, avrash, burey-burey, ko'ch-ko'ch, gulafshon.*

Tubandagi **testlardan to'g'ri javoblarni** toping:

1. Inson hayotidagi muhim voqeani nishonlashga qaratilgan, rasmiy va ruhiy vaziyatda o'tadigan, o'z ramziy harakatlariga hamda o'z folkloriga ega hayotiy tadbir qanday nom bilan yuritiladi?
A) Marosim; D) An'ana;
B) Bayram; E) To'y.
C) Urf-odat;
2. Tug'ilgan chaqaloqqa ism qo'yish marosimi qanday nom bilan yuritiladi?
A) To'y; D) Bayram;
B) Nikoh; E) Beshik to'yi.
C) Aqqa;
3. Qaysi hukmdorlar davrida Navro'z bahorda emas, yozda nishonlangan?
A) Sosoniylar davrida; D) Xorazmiylar davrida;
B) Ahmoniylar davrida; E) Somoniylar davrida.
C) Qoraxoniylar davrida;
4. O'zbeklarda yomg'ir chaqirish maqsadida o'tkaziladigan marosimning nomi qanday yuritilgan?
A) „Chala xotin“; D) „Yas-yusun“;
B) „Sust xotin“; E) A va B.
C) „Choy momo“;
5. „Ona bug'doy“ deb yuritiluvchi oxirgi bug'doyni o'rib olish marosimi qanday nomlangan?
A) „Ona bug'doy“; D) „Oblo baraka“;
B) „Ho'p mayda“; E) „Shox moylar“.
C) Xirmon to'yi;
6. Suq, hasad, kek, o'ch, xusumat ta'sirida xastalangan bemorlarni davolashda aytiladigan aytimlar qanday nomlanadi?
A) Badik; D) Duo;
B) Gulafshon; E) Kinna.
C) Suqlama;

11-MAVZU: O'ZBEK XALQ URF-ODATLARI

Reja:

1. *Odat, urf-odat va rasm-rusm tushunchalarining mohiyati.*
2. *O'zbek xalqi urf-odatlarining o'ziga xosligi.*
3. *Irimlar va tabular.*
4. *Olqish janrining tabiati va o'ziga xos xususiyatlari.*
5. *Olqishlarning turlari.*

Odat (urf-odat) — kishilarning turmushiga singib ketgan, ma'lum muddatda takrorlanib turuvchi, xatti-harakat, ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoidolari, ko'nikmalari. *Masalan*, kichiklarning kattalarga salom berishi, erta turib uy-hovlini tartibga keltirib qo'yish, mehmonlarga alohida hurmatda bo'lish, bayram arafasida kasal, ojiz, qiynalganlar holidan xabar olish, yordam lozim bo'lganlarnikiga hasharga borish kabilar o'zbek xalqining eng yaxshi milliy odatlari hisoblangan.

Aytaylik, o'zbeklarda qudachilik nihoyatda katta e'tiborni talab qiladi. „*Kuyovni payg'ambarlar siylagan*“, deyiladi va shunga yarasha kuyovga hurmat, ehtirom bildiriladi. O'tmishda ota o'z qizi kelin bo'lib tushgan mahalladan otdan tushib, piyoda o'tgan.

„**Odat**“ degan tushuncha psixologiyada ham mavjud bo'lib, u ma'lum sharoit ta'sirida vujudga kelib, kishining xarakterida mustahkamlanib qolgan va keyinchalik o'z-o'zidan bajariladigan harakat ma'nosini bildiradi.

Irimga ishongan kishilar Oliy Ruh — Ollohdan emas, qandaydir boshqa xayoliy g'ayritabiiy kuchlardan homiylik kutadilar. Bu esa Xudoga shak keltirish hisoblanadi.

Irimlar barcha xalqlar orasida uzoq davrlardan buyon yashab keladi. Ular har bir xalq madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi sanaladi. Ba'zilar unga ishonishmaydi, ko'pchilik esa unga ishonib, bevosita amal qilib keladi. Ayrimlar irimlarni *xurofot*, *bid'at* deb bilib, qo'l siltab, undan yuz o'giradilar, mutlaqo parvo qilmaydilar. Bir turkum odamlar esa, irimlarga amal qilishlarini boshqalarga bildirmay, o'z ichlarida sir saqlaydilar.

O'zbeklar irimlarga boy xalqlardan biri. Xalqimiz turmush tarziga, marosimlariga xos udum va irimlarning hisobi yo'q. Jumladan, uy ostonasiga otning taqasini qoqish, beshik, xona, ishxona, mashinalarga tumor taqish, tug'dona osish, isiriq tutatib turish, jiydaning gullagan shodasini ilib qo'yish, darvoza peshtoqiga qo'chqor yoki qo'yning kalla suyagini ilish va hokazo kabilar shular qatoriga kiradi.

Olqishlar kishilarga yaxshilik, ezgu niyat, xotirjamlik, qut-baraka, sog'liq tilash maqsadida aytiladi. Ular kishilarning ruhini ko'tarib, yaxshilikka da'vat etadi. Shuning uchun janr nomi turkiy tillarda „maqtash“, „sharaflash“, „yaxshi istaklar bildirish“ kabi ma'nolarni anglatuvchi qadimgi turkcha „ol“ fe'li o'zagidan yasalgan „olqish“ atamasi bilan yuritiladi. Atama „ol“ o'zagiga — „qy“ buyruq mayli hamda — „a (sh)“ harakat nomi yasovchi qo'shimchalarning qo'shilishidan hosil bo'lgan.

Uchrashuv olqishlari kishilarning bir-birlariga nisbatan hurmat-ehtiromlarini namoyon etadi. Ular shaxsning axloqiy tarbiyasi darajasini ko'rsatib beradi. **Masalan, „Omin, qadam yetdi, halo yetmasin, Tinchlik, omonlik, xotirjamlik bo'lsin!“** aytimi uchrashuv olqishi hisoblanadi. Shundan keyingina uchrashgan kishilar bir-birlaridan hol-ahvol so'rashishga o'tadilar.

Olqishlar silsilasida dasturxon olqish aytimlari alohida mavqega ega. **Ular uch holatda:** a) *dasturxon atrofida tanovvul qilish uchun o'tirishgan vaqtda;* b) *ovqatlanib bo'lingach, dasturxonni yig'ishtirib olayotganda;* v) *dasturxonda qolgan ovqat qoldiqlari-yu non ushoqlarini qoqayotganda aytilishi o'ziga xos odat tusiga kirgan.*

O'zbek xalqi — pazandalik hadisini olgan xalq. Uning milliy taomlari juda ko'p va rang-barangdir. Qadimdan har bir taom yeyilgach, unga bag'ishlab maxsus olqish aytilgan. Jumladan, go'shtli taomlarni iste'mol qilgach: „**Olti urug'ning oshin bersin, Luqmoni Hakim yoshin bersin. Qushday quyib bersin, tovday uyib bersin, olloh-u akbar!**“ deyilgan. Bunday olqishlar, asosan, chorvadorlik bilan shug'ullanuvchi aholi o'rtasida tarqalgan. Ularni dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi o'rtasida uchratish qiyin.

Yangi oyni ko'rganda „**Oyni ko'rdim, omonlik**“ yoki „**Oy ko'rdim, omon ko'rdim, oxiratda iymon ko'rdim**“ aytimlarini aytadilar.

Qabriston yonidan o'tayotgan kishi, albatta, dafn qilingan marhumlar ruhiga olqish aytib o'tadi. Bunday vaziyatda „Yotganlarning arvohi shod, yotgan yeri yaxti bo'lsin“ aytimi aytiladi. Shundan so'ng unga bog'lab „Qur'on“ning ixcham oyatlarini qo'shib qiroat qilish an'anaga aylangan.

Xalqimiz orasida to'y marosimlariga aloqador olqishlarning ajoyib namunalari uchraydi. Masalan, kelin-kuyovlar uchun „Omin, qo'shgani bilan qo'sha qarisin, uvali-juvali bo'lishsin, olloh-u akbar!“ deya alqansa, to'ybolaga „Omin, to'ylarga yetishtirsin, to'y-bolaning umri uzoq, to'rt muchasi sog' bo'lsin, katta kishi bo'lib yursin, olloh-u akbar!“ deya yaxshi istak bildiriladi.

Yosh bolalar uchun aytiladigan olqishlar mazmunan kengligi bilan ajralib turadi.

Olqishlar xalq o'rtasida ko'pincha fotiha, duo deb yuritiladi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. Boychechak // O'XI. Ko'p tomlik. Bolalar folklori. Mehnat qo'shiqlari. To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar: **O. Safarov, K. Ochilov** T.: G'ASN, 1984, 76—75-betlar.
2. **Murodov M.** Qarg'ish va olqish // Sarchashmadan tomchilar. T.: FASH, 1984, 123—133-betlar.
Safarov O. Aytim-olqishlar // Bolalarni erkalovchi o'zbek xalq qo'shiqlari. T.: „Fan“, 1983, 33—49-betlar. Yana: Aytim-olqishlar // O'zbek bolalar poetik folklori. T.: „O'qituvchi“, 1985, 43-b.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Odat, rasm-rusum, urf-odat tushunchalari qanday ma'nolarni bildiradi?
2. Tabu bilan irimning bir-biridan farqi nimada?
3. Kundalik va an'anaviy olqishlar qanday xususiyatlarga ega?
4. To'y olqishlarining maqsadi va tabiati nimadan iborat?

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *olqish, kundalik olqishlar, an'anaviy olqishlar, dasturxon olqishlari, to'y olqishlari, xotirlash olqishlari, qarg'ish, irim-sirimlar, tabu.*

Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:

1. Kishilarning turmushiga singib ketgan, ma'lum muddatda takrorlanib turuvchi xatti-harakat ko'nikmalari qanday nom bilan yuritiladi?
A) An'ana; D) Odat;
B) Urf-odat; E) Udum.
C) Urf;
2. Maishiy olqishlarning turlari qaysi javobda to'g'ri sanalgan?
A) Kundalik uchrashuv olqishlari;
B) Dasturxon olqishlari;
C) Biror ish boshlaganda aytiladigan olqishlar;
D) Qovun yeganda aytiladigan olqishlar;
E) Barcha javoblar to'g'ri
3. So'zning sehriga ishonch asosida kelib chiqqan folklor janrini belgilang.
A) Olqish; D) Qo'shiq;
B) Qarg'ish; E) A, B, C.
C) Kinna;

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Miller V.F.** Лекции по истории русской народной словесности, М., 1911.
2. **Belinskiy V.G.** Полн.собр.соч V. 13-и томах, Т. 5, М., 1954, 625-bet.
3. **Mirzayev T.** Xalq baxshlarining epik repertuari. T.: „Fan“, 1979, 71-b.
4. O'sha asar, 75-b.
5. **Hodi Zarif.** O'zbek sovet folkloristikasi tarixidan // O'zbek sovet folklori masalalari. Tadqiqotlar. 1-kitob. T.: „Fan“, 1970, 219-b.
6. **Samoylovich A.N.** „Pishak afsonasi“—„Сказка о кошке“ (Хивинская версия) // „Живая старина“, 1918, вып.1—2, отд. 121—128с; уана: Сказка „Сорок небылиц“ по туркмен., узбек, киргиз. вариантам // „Живая старина“, 1912, вып. 2-4, 470—488с; уана: Хивинский рассказ про Анна Мурот бову // „Живая старина“, 1908, вып.4.
7. **Mo'minov G.** O'zbek xalq oq'zaki ijodi traditsiyalari va Hamza Hakimzoda Niyoziy poeziyasida xalqchillik va novatorlik uchun kurash // Traditsiya va mahorat. (Hamza Hakimzoda Niyoziy poeziyasida traditsiya va novatorlik). T.: Fan, 1968, 61-b.
8. Qarang- **Jirmunskiy V. M., Zarifov X.T.** Узбекский народный героический эпос, 165-279с; Карнев В.А. Эпические сказания о Короглы у тюркоязычных народов, М.: Наука, 1968; Saidov M. O'zbek dostonchiligida badiiy mahorat. T.: Fan, 1969, 70—144, 179—259-betlar; Муродов М. Жанровые и идейно-художественные особенности дастанов „Короглы“. Автореферат докторской диссертации. Т.,1975.
9. Bu haqda qarang: **Safarov O., O'rayeva D.** O'zbek xalq qo'shiqlarida etnopedagogik qarashlarning ifodalanishi. — Buxoro davlat universiteti ilmiy axborotlari, 2003, 1-son, 14—21-betlar.
10. Qarang: **Kamol Ochil.** Qaldirq'ochni qo'ndirgan qo'shiq. Samarqand: „Zarafshon“ nashriyoti, 1992, 5-b.
11. **Husainova Z.** O'zbek topishmoqlari. T., 1966, 14-b.
12. **Umar Xayyom.** 100 ruboiy. Dushanbe: „Irfon“, 1984, 38-b.
13. Qarang: **Kamol Ochil.** Sunnat to'yining xalq oq'zaki ijodida tasvirlanishiga doir. — O'TA, 2004, 5-son, 65-b.
14. „Xamsa“, 1960, 778-b.
15. Bu haqda qarang: **Safarov O.** „Kelin o'tirsin“ va „Kuyov o'tirsin“ marosim qo'shiqlari. — O'TA, 1989, 5-son, 35-39-betlar. Yana: „Kuyov eltish“, „Kelin eltish“ udumlari va jarlar — O'TA, 1991, 6-son, 35—39-betlar.

MUNDARIJA

So'zboshi	3
1-mavzu: O'zbek xalq an'analari va folklori	7
2-mavzu: O'zbek folklorining tarixiy taraqqiyoti, o'rganilishi. Navoiy va xalq ijodiyoti	20
3-mavzu: XX asrning 20—30- yillari davri folklori	40
4-mavzu: Folklorda erksevarlik va milliy-ozodlik g'oyalarining ifodalanishi	44
5-mavzu: Hamza va folklor	50
6-mavzu: Ikkinchi jahon urushi va urushdan so'ngi davrlar folklori	56
7-mavzu: Xalq dostonchiligi	63
8-mavzu: Xalq dostonchiligi san'ati	78
9-mavzu: Etnografiya va xalq ijodining o'zaro aloqadorligi	99
10-mavzu: O'zbek marosimlari va bayramlari	112
11-mavzu: O'zbek xalq urf-odatları	130
Foydalanilgan adabiyotlar	134

Safarov O.

O'zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori: Kasb-hunar kollejlarning madaniyat va san'at yo'nalishida ta'lim oluvchi talabalar uchun darslik/ O. Safarov, D. O'rayeva, M. Qurbonova; O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi, Buxoro Davlat un-ti. —T.: „O'qituvchi“ NMIU, 2007. 136-b.

I. O'rayeva D. II. Qurbonova M.

ББК 63.5 (5Y)

ББК 82.3 (5Y)

**OXUNJON SAFAROV,
DARMON SAIDAXMEDOVNA O'RAYEVA,
MANZILA QURBONOVA**

O'ZBEKISTON XALQLARI ETNOGRAFIYASI VA FOLKLORI

*Kasb-hunar kollejlari madaniyat va san'at yo'nalishida
ta'lim oluvchi talabalar uchun darslik*

„Oqituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent—2007

Muharrir *S. Mirzaxo'jayev*
Badiiy muharrir *Sh. Xo'jayev*
Tex.muharrir *S. Tursunova*
Kompyuterda sahifalovchi *K. Hamidullayeva*
Musahhihlar: *A. Ibrohimov, M. Mirsalikov*

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 28.09.2007. Bichimi 60x90/16.
Kegli 11 shponli. Tayms garnituras. Ofset bosma usulida bosildi
Shartli b. t. 8,5. Nashr. t. 8,5. 1000 nusxada bosildi. Buyurtma №132.
O'zbekiston matbuot va axborot agentligining „O'qituvchi“ nashriyot-matbaa
ijodiy uyi. Toshkent—129, Navoiy ko'chasi, 30- uy. // Toshkent,
Yunusobod dahasi, Murodov ko'chasi, 1- uy. Shartnoma №07-90-07